

A
SOCIALIS KÉRDÉS
HAJDAN ÉS MOST

ÍRTA
Dr VERUS

III. KÖTET.
A KÜLÖNFÉLE VALLÁSOK BEFOLYÁSA
A TÁRSADALOMRA

SZERZŐ TULAJDONA

BUDAPEST
A „SZENT GELLÉRT” KATHOLIKUS MŰINTÉZET NYOMÁSA
1900.

ELŐSZÓ.

A mai társadalomnak legelkeseredettebb ellensége a forradalmi szellemtől teljesen áthatott vad socialdemokratizmus. Gyűlölete a társadalomnak nemcsak egyik-másik intézményére terjed ki, hanem általános mérveket Öltött, izzó lángjaival fel akarja perzselni a jelenkori társadalmat, felforgatni, lerombolni összes intézményeit, legyenek azok vallásiak vagy politikaiak, hogy a romokból, kövekből új otthont építsen magának, várva-várt földi menyországekorszakát életbeléptesse. Ámulva kérdem magamtól, honét vette e vakmerőséget, hogyan juthatott azon merész gondolatra, hogy a felvilágosodottságával kérkedő, a haladással büszkélkedő hatalmi erejében elbizakodott nagy társadalmat egy csapással véli legyőzni, felforgatni, lerombolni? Első tekintetre úgy látszik, mintha e társadalomnak alapostól való felforgatására irányuló eszme egy örültnek rögeszméje lenne, melylyel komoly ember nem is foglalkozhatik. A látszat csal. Itt nem egy örültnek rögeszméjéről van szó, hanem jól meggondolt, minden eshetőséggel számoló tervről, melynek legkisebb részlete is alaposan ki van dolgozva, az általános törekvés keretébe észszerűen beillesztve. Egy ilyen tervnek kidolgozásánál nagy szerepet kellett játszania a mély gondolkodásnak, az érett megfontolásnak, a jelen társadalmi helyzet alapos ismeretének. Úgy látszik, mintha az utolsó lett volna a döntő a vakmerő terv elkészítésénél. S valóban, ki csak némileg beletekint a nagy társa dalom viszonyaiba, észre fogja venni a viszonyok ziláltságát, a kedélyek nyugtalanságát, elégedetlenségét, a nagyravágyás zabolát-

lanságát, a szemérmertlenség, erkölcstelenség szemtelen előnyomulását, a pöffeszkedő hitetlenségnek, vallástalanságnak felfuvalkodottságát, az anyagi nyomort, a szellemi ízléstelenséget, a tudomány ürességét; szóval, a társadalmi épületnek korhadtságát. Ezt látva, a socialdemokraták felforgató terve sem tűnik fel oly vakmerőnek és örületesnek, amint az első tekintetre látszik. A korhadt épületnek csak egy hatalmas rúgás kell, hogy össze omoljon. A jelenkori társadalom épületének is recsegve össze kell dőlnie egy tervszerűen előkészített forradalom csapásai alatt. Ebben bízunk a vad socialdemokracia is s e bizodal-mát nem mondhatjuk sem örjöngésnek, sem hiú ábrándozásnak. A mely ház homokra van építve, vagy a melynek szilárd kőalapjait magok a bennlakók eszeveszetten ásták alá, azt a vihar első szele dönti romba.

A jelenkori társadalom nagy épületének szilárd kőalapzatát azok ásták alá, kik Krisztust, a nagy szögletkövet, helyéből kimozdították, hogy helyét homokkal töltsék ki.

Minden államnak talpköve a tiszta erkölcs, — mondja a költő. A tiszta erkölcs csakis Krisztusból, mint az örök igazság forrásából bugyoghat ki, s épen Krisztust és vallását támadják manapság legtöbben, hogy az elharapódzó erkölcstelenség szüként vájja meg a nagy épületnek legszilárdabb részeit. Vallás nélkül nincs ember, nincs társadalom. Az igaz vallás alapföltétele minden létezésnek; a hogy a vallást kirugdadjuk, kivágtuk életfánk gyökerét. Épen ezt tette a mai kor, midőn hitetlen tudósaival, mint szolgálkával a vallást, az igazságot kisépertette, Krisztust, a szegletkövet a társadalmi nagy épületből eltávolította. Pedig okulhatott volna a nagy emberiség történetén. Nem volt s nem is lesz nép, mely igazság után nem epedett volna vagy nem epedne. Az ó-kor népeinek történetlapjait e sóvárgás tölti be s mivel a tiszta igazság kútforrásához el nem juthattak, a hamisságot fogadták el igaz-

ságnak s ennek kultuszát honosították meg, mert érezték, hogy vallás nélkül nem létezhetnek.

Az ókori népek vallástörténetét és a vallásnak az emberiségre gyakorolt befolyását tárgyalom e kötetben; teszem ezt azért, hogy kimutassam a jelenkor rajongói-val szemben, kik a vallás nélküli társadalomban keresik az emberiség boldogulását, miszerint a történeti emberiség óta a vallás, lett-légyen az bármilyen, főtényezőként szerepelt, a világ össznépeinek bel- és küléletében. Hogy mily módon nyilvánult meg a hamis vallások befolyása a nagy emberiségre, azt munkám jelen kötetében kímé-ritően tárgyalom.

Célom csak az vala, hogy a jelenkor hiteltleneinek bebizonyítsam, miszerint veszedelmes munkát végeznek, midőn a vallást kiküszöbölik, nevetségessé teszik s örült-ségökben a hatalmas Isten trónját ledönteni akarják.

Négyezer évig várt az emberiség az igazság megjele-nésére e földön, hogy az igazságban boldogságát lelje; az igazság megjelent s íme a XIX. század agyában szü-lemlik meg az a vakmerő gondolat, hogy ő van hivatva a kinyilatkoztatott Isten-igazságnak megdöntésére, megczá-folására. Óh a balga kor! Isten ellen harczolni merészel Í S nem gondolja meg, hogy Isten csak egy darázst küld, s ez kimerítheti a hadakozó kor büszke erejét. Gyarló ember Isten ellen nem küzdhet. Vallás nélkül ember nem élhet. S mivel egy az igazság, t. i. maga a Krisztus, te hát kereszténység nélkül nincs állandó társadalom, nincs igaz boldogulás. Ez művem rövid tartalma.

A mit megtettem, Isten igazsága iránti szeretetből tettem. E kötet is szolgálja annak dicsőségét, ki öröktől fogva él s örökké fog élni, a teremtő Istenét és egyszü-lött Fiát, az emberré lett Jézus Krisztusét.

BEVEZETŐ RÉSZ

A jelenkor egyik legfeltűnőbb jelensége valláserkölcsei téren a vallási negaczió, nevezhetnők nihilizmus szellemének előnyomulás! törekvése a pozitív keresztény szellem rovására, sőt ha lehetséges volna, teljes megsemmisítésére. A francia enciklopedisták hitetlen szelleme, nyilvánuljon ez akár raczionalizmusban, akár bölcseleti materializmusban, még nem rakta le a fegyvert; mérhetetlen gőgje és hódítási vágya által kergetve, a művelt elméket akarja a maga részére lefoglalni, hogy ezekkel, mint fizetett zsoldosaival, a pozitív keresztény vallás területét elpusztítsa és az atheus szellemet a trónra ültesse.

Minden komolyan gondolkodó tapasztalhatja, hogy a vallási nihilizmus szelleme máris nagy sikert ért el. Megmételtyezte az intelligens osztály elméjét, megrontotta szívét, elbizakodottá tette s erkölcsi romlásával anyagi pusztulását is előidézte. Az egykori anyagi jólétnek csak roncsait látjuk lépten-nyomon, míg az erkölcsi elfajulás diadalszekéren ülve vonul végig a művelt világ piacán s a saját ledérségével büszkélkedik.

A felsőbb rétegekből az alsóbb néprétegbe hatol be, hogy általános legyen az erkölcsi elposványosodás s izzóbb a keresztény vallás gyűlölete. Ilyen viszonyok között ne is csodálkozzunk azon, ha maguk a fejedelmek trónjai inognak, a társadalom épülete recseg és a külső rendet csak a szurony és a Krupp-ágyuk tartják fenn. A mely országból kiűzték az igaz vallást, ott a kedélyek csak háborognak, de nem nyugodhatnak soha. A háborgó kedélyt csak Isten csendesítheti le; nem ugyan az emberek által alkotott és dicsőített ész-isten vagy anyag-isten, hanem az öröktől fogva élő teremtő Isten. Az embert a vallás köti ezen örökké való Istenhez s ezen vallás annyira össze van forrva magával az emberi

természettel, hogy nélküle embert, népet nem is képzelhetünk. Ezt bizonyítja a népek története, ezt hangoztatja az etnográfia; sőt azt kürtöli világgá, bár akaratlanul is, a vallási nihilizmus szelleme, mely bár hitetlennek mondja magát, mégis az értelmi fikción alapuló vallási negativizmusnak hódol és ezáltal a vallási negációt fogadja el vallásának.

A mivel a mai kor erkölcsi nihilistái a vallást illetőleg dicsekszenek, mintha eszükkel a régi Istent megsemmisítették és az ész-istent, illetve anyag-istent trónra ültették volna, az semmi egyéb, mint kínos vergődés és a sötét bizonytalanságba való ugrás, melyet már a legrégebb népek bölcselői is megkísérlettek. A fetisimádók semmivel sem állanak hátrább a mai kor materialistikus bölcselőjénél. Amaz guggol az ő kőből faragott szobra előtt s abban imádja istenét, ez ellenben a magas katedráról észbolondító philosophiájával hangoztatja a kőnek mint anyagnak örökkévalóságát, tehát istenségét s még azt meri mondani, hogy ő a haladást képviseli. Az indus a Ganges partján üldögélve némán nézi a hullámok csendes folyását és azt gondolja: a mint azok a habok elmerülnek, akképen kell nekem is a semmiségbe merülnöm. A mai kor nagy tudósai és bölcselői szintén a semmiségbe merülnek, mert ezen élet után nincs más élet, nincs túlvilág; ez az ő tanításuk, így követeli azt a felszínre kapott materialisztikus tan.

No de nem fessegetem tovább e kérdést, csak annyit jegyzek meg, hogy a jelenkor nagy bölcselőinek akár ész-, akár anyag-istene már az ó-kori népeknél is megvolt. E tekintetben tehát a büszke raczionalisták és materialisták újat nem produkáltak, előre nem haladtak, csak visszamerültek a tévelyek azon posványába, melyben az ó kori népek, chinaiak, indusok, egyiptusok, babyloniaiak, asszírjaiak, perzsák, görögök, rómaiak leledztek. Ezt fejtegetésem keretében akarom bebizonyítani a különféle népek vallási nézeteinek tökéletes előadásával s gondolom minden józan gondolkodó észre fogja venni, hogy a jelenkor dicső (?) hitetlenjeinek haladásról szóló nyilatkozatai csak fikción alapulnak és a nagy tömeg megtevésztésére szolgálnak.

Mielőtt az ókori népek vallásának kiindulási pontját, tartal-

mát, nemkülönben a néprétegre való befolyását fejtegetném, magát a vallás fogalmát kell tisztáznom, hogy minden ember lássa, miben rejlik tulajdonképpen a vallás eszméjének igazi ereje, miért dominálja ez az emberi természetet s miért befolyásolja úgy az egyes ember, mint a népek kül- és beléletét. Nyíltan kijelentem, hogy a vallás elnevezés alatt *az embernek tényleges önviszonyítását magához a képzeletében és egész gondolatmenetében actualiter élő Istenséghez értem.*

A vallás, mint az ember tényleges önviszonyítása magához az ember értelmében és szívében jelenlevő Istenséghez, két momentumot foglal magában; 1. az értelmi képességnek az Istenségnek hábr homályos fölismerhetésére irányuló törekvését, 2. a szív hódolatát, odaadását a külsőleg megnyilatkozó tiszteletben Jól mondja Werner Károly dr. „Die Religionen und Culte des vorchristlichen Heidenthums” című művében: „A vallás, mint az ember élő öncselekvése, mindenekelőtt a kedély ténye; mint ilyen mégis az egész emberre hat ki és arra bírja, hogy az a vallás gondolatától elragadtatva Istene iránti hódolatát, odaadását, bizalmát külső tettekkel, azaz szertartással nyilvánítsa”. Innét van, hogy a világnépek összes vallásaiban a külső istentisztelet szerepel leginkább; a külső istentisztelet a vallás lényegéhez tartozik. Ez az Istent magában hordó szív és léleknek külső megnyilatkozása.

Így fogván föl általánosságban a vallást, azt kell mondanunk, hogy annak igazsága vagy hamissága az Istenségről alkotott fogalom és eszme helyességétől vagy helytelenségétől van függővé téve. Ha helytelen az Istenségről alkotott és keblünkben hordozott fogalom, akkor hamis a fogalomnak külső megnyilatkozása vagyis helytelen az istentisztelet és viszont. Ha értelmünkben csak amúgy homályosan él az Istenség eszméje, akkor az Istenségnek bemutatott hódolat is homályos, mystikus köntösben jelenik meg, s ilyenkor a kedély viszi a főszerepet.

E szerint minden vallás tanulságos. Mert hiszen az isteniről alkotott fogalomnak mikénti megnyilatkozása és e megnyilatkozás historikus előadása már magában véve is egy egész tan. Minden öntudatos vallásosság telve van tanulmánnyal és e tudománynak

ismeretével, illetve e tudományba való szakszerű bevezetéssel. Ennek következménye, hogy minden vallásnak megvan a maga tudományos vallástana, azaz theológiája, melynek célja az embert a benne élő isteninek alaposabb fölismerésére vezetni, a külső istentiszteletnek aktusát szakszemen megmagyarázni. Ezen theologia is – miként az istentisztelet – a szerint lehet téves, helytelen, hamis, a mint tárgya, az Istenről alkotott fogalom helytelen, homályos, téves és hamis.

Minden vallásnak imminens célja csakis egy lehet: az isteninek megragadása és ezen megragadás folytán az embernek Istenben való tökéletes boldogulása.

Csakhogy az emberi értelem gyarlóságánál fogva az isteninek természetét a maga teljében felfogni nem képes; el van az rejtőzve előttünk, sűrű ködhomály fõdi s nem volt s nincs is emberi elme, mely önerejével e ködhomályon keresztül törhetett volna. És éppen ebben rejlik a különféle hamis vallások kiindulási pontja és oka. A büszke emberelme érzi e tehetetlenségét s s hogy legalább némileg a maga fényét és erejét fitogtassa, önmaga alkot magának Istent, akár anyagit, akár észbelit, tetszése szerint, hogy azzal aztán hivalkodjék s keble ürességét a nagy tömeg előtt az ismeret bő köpenyegével betakarja.

E céljukat elérték a tévtanok hirdetői az ó és újkorban, elérték a dicsõített jelenkor bölcselõi, kik talán legtöbbet nevettek önmagukban theologiai tudományuk alaptalanságán s fikeziõn alapuló hypoteziseiken.

Az isteni fölõtte áll minden emberi természetû fölfogásnak. Hogy az istenit megragadhassuk, isteni tanításra és fényre van szükségünk. Csak ez emelheti föl az embert az isteninek természetfölõtti légkörébe, ez irányíthatja gondolatainkat magasabbra, ez adhatja meg a kedélynek azt a varázserõt, mely uz észet a természetfölõttiek sférájába emeli, a szívet Istenhez csatolja, természetfölõttileg boldogítja.

Ebben az értelemben az ember vallásos élete lényegileg természetfölõtti; és egészségesnek csak akkor mondható, ha isteni természetfölõtti befolyásnak az eredménye. A vallásos élet

tehát a szó legszorosabb értelmében véve, az isteni, természetfölöttinek légkörében való mozgás; vallásos ember pedig az, kinek egész benső valóját az isteninek tartalma tölti be; e tartalomnak telje azonban magának az Istennek kegyelmi forrásából bugyog ki, mely forrás arra való, hogy a gyenge lelket erősítse, a szivekben támadt sebeket begyógyítsa, az embert bensőleg átalakítsa. a tévelyek labirintusából kivezesse, az igazság és boldogság alkotójához vagyis az igaz Istenhez vezesse.

Minden vallásnak ez volt a célja: de hamisak lévén útjai, a hamisság örvényébe sülyesztették magát az embert Ezt bizonyítja az ókori népek vallás-története.

Az isteni, mint ilyen, csak egy lehet, s így az embernek ezen istenihez való tényleges ön viszonyítása, azaz vallása szintén csak egy lehet, mely mint ilyen az igaz vallás nevére méltó. És ha a föld népei között annyi mindenféle vallással találkozunk, mind ezen vallások vagy előzetes lépcsői vagy az igaz vallásnak aberrációi. Az ókorban az emberiség eltévesztette az Istenhez vezető utat, az újkorban az érzékiségnek hódolók maguk fordultak el az igaz útról és téves útra terelődtek. Az új kor nem egy embere, mint gyermek a hívó anya szózatára, kezeit összekulcsolta és imádta a keblét betöltő, boldogító igaz Istent; mint ifjú a csábos érzékiség útjára lépett s megtagadta Istenét, hogy az érzéki vágyak istenének hódoljon; mint férfi töprengett és küzdött az élet viharával, de biztos kikötőt nem talált, mert ékebben szóltak hozzá a feltornyosult hullámok szirénjei, mint az egy Istent hangoztató, béketűrésre intő igaz vallás-angyalok mélabús szavai; hogy nyugtalan keblét lecsitítsa, hamis bölcselőkhez szegődött, önmagát vagy a körülötte levő durva anyagot fogadta el istenének, hogy dicstelenebbül elveszszén s homlokáról az emberi méltóság koronáját mielőbb leszakítsa. Ez is tévely, ez is aberráció az igaz vallástól s mégis ennek a vallásnak hódol a jelenkor materialis férfia.

Az igaz vallásnak mélységes és titokzatos hatása az emberi kedélyre csakis az igazságnak bűvös erejéből magyarázható meg. Minél ellenállhatatlanabb maga az igazság, annál megbűvölőbb annak hatása az igazságot kereső emberre nézve. Az igazság az

egész embert foglalja le; fényével bevilágítja az észtehetség rejtekeit, melegével olvasztja a leghidegebb szíveket. Fénye elől nem zárkozhatik el senki, mert áttör az éj sötéttségén. Melegét érzi a jeges szív és ha sem az értelem nem világosul meg, sem a szív nem olvad, az az akarat daczosságának. és az értelem a fény elől önkéntes elzáródásának a következménye. Sok ember önkénytelenül zárja el a szemeit, nehogy a neki nem tetsző tárgyat a maga fényében és igazságában meglássa. Ep úgy vagyunk az igaz vallással is, ha nemcsak megvilágítja értelmünk tévelyét, hanem napfényre is hozza a szívnek lelegettettebb bűnös vágyait. Ebben leli magyarázatát a keresztény katolikus vallás mint világvallás ellen támasztott gyűlölet. Nem biztosít kényelmet, hanem ostromozza a bűnt; nem csiklandozza az érzékiséget, hanem önmegtágadást hirdet; nem dicsőíti az embert, hanem Isten szolgájának hirdeti; nem emeli isteni trónra a gyarló emberi ésszt, hanem meghódoltatását kívánja az isteni igazság előtt; nem nevezi örökkévalónak magát az anyagot, hanem csak mulandónak; ép ezért nem kell az eszében elbizakodott bölcselőnek és nem kell az érzékiség vágyainak hódoló kéjencznek.

Ne gondolja senki, hogy ezzel valami újat mondok. Az ókori népeknél is tapasztalhatjuk és tapasztaljuk, hogy a büszkék és kéjenczek mindmegannyiszor kigúnyolták vagy semmibe sem vették a nép vallását akkor, a midőn ez az önmegtartóztatás rideg jelszavával a túlcspó érzékiségnek határt szabni törekedett. Hogy többet ne említsek, előttem lebeg a budhisták és brahmanisták rigorizmusa, melyből az érzéki indus sem nem kért, sem nem fogadott el semmit. A vallásból csak a külső formát tartotta meg, a haláltól való félelemből, nehogy mint atheus, vallástalan a nép által agyonköveztessek. Belső vallásosságról ő nem tudott semmit, ép olyan volt, mint a mai kor megkeresztelt sok műveltje, ki azt hangoztatja magáról: „Katholikus vallású vagyok, de a katholicizmus hóbortjára, a papok csacska prédikációira, természetfölötti titokjára nem adok semmit, mert művelt ember vagyok. A köznép higgye mindazt, amit a vallás szolgálja neki előadnak, én csak magamban hiszek, magából a vallásból nem hiszek semmit.”

Sajnos, de úgy van. Vallásos embereket, pláne az intelligens körökben, tisztelet a kivételnek, alig találunk. Nem is tudják mi a vallásosság s vallásuk igaz tartalma.

Vallásosság tulajdonképen semmi egyéb, mint az örökkévalónak, isteninek tisztelete s ugyanattól való rettegése. Féljük az Istent, mert büntethet; rettegve tiszteljük, mert énünk Ura, igaz életünk megjutalmazója. A léleknek ezen belső félelme és tiszteletteljes hódolata minden igaz isteni iránt, képezi a vallásos érzületnek alkatelemét. Maga az emberi nevelés és erkölcsi képzés három momentumot foglal magában; u. m. oktatást, nevelést és tapasztalatot. E három nélkül képzett embert nem képzelhetek! A valláserkölcsi képzés is három momentumot foglal magában; először egy természetit, mely magának a szívnek veleszületett vallásosságában rejlik; másodsor eszményit, amelyben a szívnek veleszületett vallásossága öntudatra törekszik ébredezni, hogy önönmagát jobban megérthesse, a szívnek vallásos gerjedelmét az értelem előtt felfoghatóvá tegye; és harmadsor történetit, amikor az a népek valláséletére utalva bizonyítékokat keres arra nézve, hogyan lett általánossá a népek élettörténetében egyik-másik vallás, mely kezdetben csakis egy embernek, mint alanynak tartalmát képezte.

Vallásos népek voltak az ókorban is. Csodáljuk a brahmanisták, confucziusisták, babyloniak, a régi görögök és rómaiak, mély vallásosságát, mely az erkölcs egyszerűségét szülte s épen ezen erejénél fogva a nemzeteket dicsőökké tette. Amint hanyatlott a vallásosság, akkép hanyatlott a népek küldicsősége. Hellas és Róma bizonyítják legjobban. Az erkölcsös Hellas és Róma leveré ellenségeit; az első a perzsát, a másik az ellene föltámadt népeket. Erkölcsi hanyatlásával és vallásának megvetésével beállott a bukás, mely még a nagy római birodalmat is örökre eltemette.

Már ebből is láthatja a t. olvasó, hogy a vallásosság minden egyes nemzetnél a történet jellegét viseli magán; sőt mondhatom, hogy épen a vallás képezi minden nemzet kultúrelétének szellemi alapját. Amint nem választható el az egyedtől, ép úgy nem szakítható el a népek történetétől. Amilyen volt a népek vallása,

olyan volt azok kulturális fejlődése. A vallásért vívott harcok töltik be leginkább a történet lapjait, sőt oly eseményeknél is látjuk magát a vallást szerepelni, a hol az egyes nemzetek hódítási vágya, esetleg defensívája látszik főszerepet vinni; de csak látszik, mert a hódítónak végcélja csak egy volt, a saját vallását a meghódítottakra ráerőszakolni: hogy hódító és meghódolt egy lehessen külsőleg és belsőleg, azaz vallásilag. No de nemcsak az ókori népeknél tapasztaljuk a vallásnak ezen praedomináló szerepét, hanem a keresztény korszakokban is. Az eretnek fejedelmek az eretnekségnek útját egyengették s alattvalóikra, legyőzötteikre azon tant erőszakolták rá, melynek ők valának hívói. Miért? Mert mindnyájan érezték, hogy a gondolat, érzelem és tett egységét csak a vallás állapíthatja meg. Ép ezért volt, van és lesz becse a vallásnak a népek előtt.

A nemzetek élettörténete a vallás reflexje. A polytheus államok identifikálták magukat különféle istenségükkel ennél fogva a polytheismus jellegét viseli magán egész történetük is. Bárhol ütjük fel az ókori népek, különösen Hellas és Róma történetlapjait, mindenütt ott látjuk majd Zeus, Jupiter, Aphrodite, Vénus, Juno, Cybele, Apollo, Ceres, Vulkan, Melpomene, Herkules. Aesculap istenségek dicsőségeért vívott harcokat, melyek annál véresebbek voltak, minél eresebbeknek látszottak a legyőzendő államok vagy nemzetek istenei.

A polytheus államokat elsöpré az egy Istenben való hitet hirdető keresztény vallás. Az örökkévaló, háromszemélyű egy Isten az egy Istenben való hittel meghódítja a világot és megteremte az ember értelem, érzelem és cselekményének azon egységét, mely hősöket szül, nevel, de mely Istenben bízva, a poklok fejedelmével is fölveszi a harcot. Tudja, érzi mindenki, a ki csak az igazság iránt érzékkel bír, hogy a vallásban rejlik az emberiséget egységesítő erő s mégis ellene támadnak, mert féltik érzékiségüket és az Isten helyett trónra ültetett gyarló ész-istenüket. A világhódító római vallás örökébe lépett a kereszténység. Uralkodott és uralkodni fog s minél több lesz az ellensége, annál győztesebben kerülend ki majd a harczból, mert igaz Isten, annak

vallása ellen gyarló ember hiába küzdend. Az egyesek kimúlnak, a viadorok elbuknak, az igazság fegyvere villogni fog, az egyetemlegesség Istene trónján marad, az ő vallása fennálland és a „pokol kapui nem veendnek erőt rajta”.

Igaz ugyan, hogy az ókor népei is ugyanazt képzeltek a saját vallásukról; de a történeti tények bebizonyították nézetük hamisságát. Az egy Isten előtt, mivel több nem lehet, futva menekültek az ókor istenségei s most elhantolva, csak a történet lapjain élnek; varázsuk megszűnt, a nekik tulajdonított hatalmuk ködként eloszlott és csak egy él, még ha tagadják is: a menyben lakó Isten. Ez kultúrtörténeti tény. Miért is magát a vallást is kultúrtörténeti alapon kell fejtegetnünk.

A KÜLÖNFÉLE VALLÁSOKNAK TÖRTÉNETI ALAPON VALÓ FEJTEGETÉSE.

A világon létezett és létező történeti előadásnak három nemét különböztetjük meg: 1. a tapasztalati történetit, mely tisztán a vallástörténeti anyagnak összegyűjtésével és eruálásával foglalkozik; 2. az eszményit, mely a történetben jelentkező vallási eszmét egy tökéletesebb és tisztább vallás-eszmével összehasonlítja és a kettő közötti különbséget feltünteti, mint például midőn a vallás-bölcselet az ókori vallást a keresztény vallással hasonlítja össze; 3. a történetbölcséletit, mely mind a keltőt megítéli és a kettő közötti pragmatismust megállapítván, az egyiknek az egyetemlegességet, a másiknak pedig a különállóságot ítéli oda. Úgy látszik, mintha a mai korban éppen a különlegességük miatt szereplő egyes vallások tetszenének az embereknek legjobban, mert nem foglalják magukban az igazságnak összteljét, csak az egyes embereknek tetsző eszméket. Kiki azon vallást szereti manapság legjobban, mely természeti hajlamának leginkább megfelel s mely többet enged meg, mint ő maga képzelné.

A vallásnak történet-bölcséleti alapon való fejtegetése nem tetszik a mai kor embereinek, de azért még sem keresztülvihetetlen, mert éppen ebben tűnnék ki leginkább a keresztény katolikus vallás egyetemlegességének kultúrtörténeti jótékony befolyása a népek életére s fensőbbsege a többi vallások fölött. Egyelőre a katolikus vallásnak ezen fensőbbségével nem foglalkozom, mert első sorban a világ összes vallásainak historico-mathicus előadására akarok szorítkozni és csak ezután fogom kimutatni a keresztény vallás fölényét minden ember-alkotta vallás fölött.

A népek vallásának történeti ismerete ugyanazon forrásokból merítendő, melyekből az egyes népek élettörténetét tanulmányoz-

zuk. Tagadhatlan tény, hogy az egyes nemzetek valláserkölcsei és politikai élete szorosan össze van forrva; sőt sok tekintetben a nép külső élet-berendezése csakis az őt uraló vallási eszmék egyszerű folyománya. A nemzetek vallástörténete csakis általános történeti alapon épülhet föl és csak annyiban különbözik ettől, amennyiben spécifié a népéletet, erkölcsi nézeteit, tradícióit, istentiszteletét és szokásait tárgyalja. Minden nemzetnek megvan az ő története; s mivel minden egyes bizonyos vallási alapon állott, tehát van vallástörténete is. Minden egyes nemzet egy önálló egészet képez önmagában és sajátlagos vallási felfogása s vallás-kultusza, nemkülönbön közéleti berendezettsége képezi a határvonalat egyik s másik nemzet között. Az ókori népeknél a vallás minden egyes nemzetnek sajátlagos tulajdonát képezte; féltett közkincse volt ez az egyes népeknek, melyben azokat részesítették, de csak részben, kiket meghódítottak vagy proselitákká tettek. Világvallásról az ókor népeméi szó sem volt s nem is lehetett. E címre csak a kereszténység tarthat igényt, mely lerontotta a speczifikus vallások határvonalait s egységesíteni törekszik az összes emberiséget az egy Istenben való hit kötelékével s isteni igazságával. Hogy állításomat bebizonyíthassam, rá keli utalnom az ókori népek vallástörténeti adataira és pedig abban a sorrendben, a melyben maga a történet is kulturális szempontból tárgyilagossá méltatásra érdemeseknek tartja őket. Jól mondja Laforets,*) a bölcelettörténetnek egyik legalaposabb kutatója: „Minden vallásbölceletnek kiindulási pontja az eredeti isteni kinyilatkoztatás, mely még a legrégebb népek vallásában is megtalálható s melyet még az emberi tradíciók és tévelyek sem birtak teljesen elhomályosítani, illetve kiirtani.” Laforets a keresztény tradícionálisnak hódol ép úgy, mint a keresztény katolika egyház Szent atyáinak a középkori theológusok nagy része, s újabb időkben Pascal, Bossuet, Gratry stb.; s hogy a racionalismus ellenvetéseit megezáfolhassa, kijelenti: „Sem az ägyptusiaknak, sem a phöníciaiak, chaldeusok és perzsáknak nem volt saját-

* Histoire de la philosophie F. 1-II. Bruxelles 1867.

lagos bölcseletük; az összes keleti népek között csak a chinaiakat és indusokat sorolhatjuk a vallásbölcselő népek sorába”.

Laforets ezen kijelentése nagyon egyoldalú. Mert nem veszi tekintetbe, hogy az összes vallások alaptípusát a Symbolum és a Mythos képezi; melyek mindegyike már magában véve bizonyos bölcseleti rendszert megkövetel. A kelet és nyugot népei közötti különbséget vallásbölcséleti téren akként állítanók föl, hogy kimondjuk, miszerint az indus és perzsa, nemkülönben a chinai és babiloni népek vallásjellegét a Symbolum képezi; míg a nyugoti népek, úgymint a görögök és rómaiak vallásában a Mythos játszsza a főszerepet Ezt bizonyítja a keleti vagyis az ázsiai népek története. E tekintetben első helyen áll China, melynek vallásbölcséletét a következőkben adjuk.

CHINA.

Windischmann szerint a kelet legrégebbi vallása a chinai. A föld összes népei között a chinait tartom én legjózanabbnak és legraktikusabbnak. Életviszonyainak rendezésében mindig az anyagi hasznot tartja szeme előtt, s magát az életet is e szempontból fogja föl. Vallásának is ezen felfogás képezi alapját. Valóban nehéz eldönteni, vajjon a magasztos, mély értelmű vallásos eszmék érlelték meg benne ezen általános practikus felfogást, vagy e nép sajátlagos természeti felfogása plántálódott át a valláseszme körébe. Azt azonban konstatáljuk, hogy az ember viszonyát az istenséghez a legbensőbbnek tünteti föl. Vallása alapját az ősök tisztelete képezi. Az ég ura (Schangti) lefoglalja az ember akaratát, értelmét és meghódoltatását kívánja mindkettőnek. Ezen legszentebbel szoros viszonyban áll a császár és a bölcs; míg a menyeyei Tao, ki öröktől fogva született és él, folytonos átalakuláson megy keresztül. Ezen tannak megalapítója a hős fejedelem Fo-hi vala, mint China leghősiesebb fejedelme. Innét van, hogy a császárt az istenséggel a legszorosabb viszonyba hozzák. A császár mellett a hős fejedelmek és az egyes nemzetségek ősei szerepelnek, kiknek tisztelete a vallás nélkülözhetlen kellékét képezi. A chinai nép anyagi boldogulása a császárok és ősök befolyásától van függővé

téve, mely annál üdvösebb, minél impozánsabb és szívélyesebb a tisztelet.

A császárok, különösen a fű-házból származottak, mind a mennyben vannak; körülöttük pedig a bölcsek és a hős fejedelmek, nemkülönben az ősök. Az ezeknek bemutatott istentisztelet alkalmával állatáldozatokat mutattak be, meg kenyeret és bort áldoztak.

Az egész természet telve van szellemekkel (Schui); a mennyország (Thian) mint a szellemek lakóháza szerepel, míg a föld (Ti) az alsóbbrendűek tartózkodási helye. A föld és égnek együttműködéséből származik az élőlények sokasága, köztük az ember, mint az összes lények legtokéletesebbje. Az ember halálánál magának az embernek két részre való bomlása áll be, u. in. égire és földre. Hogy e feloszlást miképpen képzeltek, azaz melyik része az embernek változott át égire és melyik földre, arról az adatok homályossága miatt teljes képet nem alkothatunk magunknak.

Ép úgy vagyunk a halottak állapotára és tartózkodási helyére vonatkozó nézeteikkel is. Annyi bizonyos, hogy akár a föld alá, akár a föld fölé helyezték a megholtak tartózkodási helyét, azok mind alárendelt viszonyban maradtak továbbra császáraikhoz és fejedelmekhez. Ezt bizonyítja azon tény, hogy még 621-ben K. e. embereket temettek el a fejedelmekkel, hogy ezek neki szolgáljanak és parancsolatait teljesítsék.

Századok multával a nagy Fo-hi ezen tanítása nagy változásokon ment keresztül, különösen a Tchénk uralkodásának végével, amidőn is a chinaiaknak sem jámbor, sem erkölcsös fejedelmek nem valának, sem pedig az erkölcsiség tiszteletben nem lett tartva, hanem durván lábbal taposva.

Ezen időben lép föl a chinai vallás regenerátora Kong-fu-tse. ki összehordván a régi vallás alkatelemeit, azokból a most is uralkodó chinai vallást alkotta össze. Szerinte az anyag öröktől fogva van; ebből formálta Shangti, ki másképen Thiennek is nevezetik, mint a legfölségesebb uralkodó, a világot megszabván a törvényeket is, melyek szerint mozogjon és fejlődjék. A megalkotott csodálatos rendnek a képviselője az ég-

boltozat a maga csillagaival, melyek mind megszabott pályáikon mozognak. Az ég minden teremtet lénynek atyja, a föld pedig anyja. A földi lények koronája az ember, ki egyedül ruháztatott föl értelmi képességgel és szabad akarattal. Kezdetben, mondják a kínai írók, mindenütt csak sötétség és chaos vala; s ebben az időben egy ismeretlen és önmagától két részre oszlott világrészből az emberhez hasonló lény Pun-Ku-Wong jött a világra, ki a kettészakadt világrésznek felső részéből alkotta az eget, alsóbb részéből a földet. A nagy sötétségnek eloszlatására jobb kezével megteremtette a napot, baljával pedig a holdat és a csillagokat. Ezután életre szólítja a föld leghatalmasabb elemeit, u. m. a vizet, tüzet, erezet és fát. A föld benépesítése céljából az aranyérczből és egy fadarabból gőzfelhőt alkotott, melyet leheletével megtermékenyített s így jött a felszálló aranygőzfelhőből a férfi, a fa felhőjéből a női nem. E kettőnek egyesüléséből származott egy fiú és egy leány: Jyng-Ji és Gha-Noi, kiknek utódai a föld területén elszaporodtak és a földet uralni kezdték. Az ember a teremtet lények virága és koronája önmagában bírja forrását, nemcsak az ismeretnek, hanem az erénynek is. Természeténél fogva jó, mert értelmi képessége csakis erényre serkenti. Élete példányképe a fölötte elterülő égboltozat és a mindenütt észrevehető csodálatos világrend. A császár az ég fia s isten helyettese a földön; mint minden ember, úgy a császár is az ég törvényeinek engedelmeskedik s csakis ezen törvények értelmében alkothat törvényeket.

A rossznak hajlama, vagyis a bűn, mint a jó természettől való eltérés, az ember anyagi részének a következménye. Minden ilyen eltérés megbolygatja a világrendet, diszsonanciát hoz létre úgy az egyesek, mint az emberiség harmóniájában. Igazán boldog csak erényes ember lehet; az erényt a törvények megtartása s tisztelete által sajátítjuk el magunknak. Minden szerencsétlenség, amely az emberiséget és az országokat éri, a fejedelmek vagy népek bűneinek következménye. Minden egyes ember bűne nemcsak az egyed privát ügye, hanem az egyetemlegességé is, amennyiben minden bűn a harmóniát zavarja meg. Az államkormány főfeladata a bűnnek megtorlásában rejlik, nehogy újabb és újabb

Tendzavarások által a népek boldogsága veszélyeztessék, az erény tisztelete az emberek szívéből kiveszszén.

Az istentisztelet ősi szertartások között végeztetett, melynél a főpapi szerepet a császár, a fejedelmek és a családatyák vitték. A hivatalos istentiszteletnél megkívántató szertartásokat csakis a császár, mint az istenség földi helyettese, végezte. Az istentisztelet különféle áldozatokban állott. Ezekben foglalta össze Kong-fu-tse Fo-hi feledésbe ment vallástanát; az impulzust Lao-tse-től nyerte, ki 604-ben K. e. Thsu fejedelemségnek egyik falujában született. Igazi neve Cipijang. Lao-tse és Kong-fu-tse nem egyezhettek meg egymással; mert míg az első az asketizmusnak hódol, addig a másikat a practikus fölfogás viszi előre. Rövid idő múlva külön válnak s mindegyik külön vallássektát alkot. Ezek azonban csak egyes részletekben különböznek egymástól. Lao-tse fölve: „Az emberi életnek van határa, az ismeret határ nélküli; az istenséghez csakis az emberi szenvedélyeknek tökéletes legyőzése vagyis az ember anyagi részeinek megsemmisítése által juthatunk”. Ebben leli magyarázatát a Lao-tsesták világgylölete és testet sanyargató asketikus életmódja.

A chinaiak ezen vallása határozott befolyást gyakorolt úgy az államra, mint az egész nemzettestre. Az állam békéje, boldogsága., szerencséje, a király és népe erényétől függött. Az állami lét alapját a király és a nép erényessége képezte. Nagy horderejű és kihatásában mérhetlen valláseszme. A király az államélet központja, de csakis mint istenfia s istenhelyettese, ki mint ilyen isteni tiszteletben részesül. Minden törvénye az isten törvényével van összhangzásban; élete az erény gyakorlása s a bűn kerülése, nehogy önmagát és népét bűne miatt veszélyeztesse, a rendnek megzavarása által a szerencsétlenség örvényébe taszítsa. Trónjától meg van fosztva abban a pillanatban, a midőn erkölcstelen életével az ég fia elnevezésre méltatlannak bizonyult. A népet nem saját önkénye, hanem isten törvénye szerint kell igazgatnia, viszont a népnek az erényes király minden parancsolatainak és törvényeinek, amennyiben az isten törvényeinek kifolyása, kellett engedelmeskednie.

Amint a király a legfelsőbb isteni törvény befolyása alatt áll és a harmóniát fentartani tartozik, ép úgy kötelessége ez minden egyesnek, mert minden egyes bűne szerencsétlenséget idézhet elő. Az erény és becsületesség útja ez, melyen minden chinainak haladnia kellett. Kong-fu-tse practikus, az anyagi jólétet felölelő vallása megteremte a chinai nagy államot és vénkorát.

A chinai nép munkás és szorgalmas lesz; irtózik a büntől, nehogy megtorlás érje; műveli a földet, mert ez a világegyetem anyja. A földművelés képezi legnemesebb foglalkozását. Ennek megteremtője Schin-nung király, kit istenít és kinek hódolnak a trónon ülő császárok is, mert kénytelenek a saját földjükön minden tavaszi ünnepen ezüst ekével néhány barázdát szántani, hogy megtisztelve legyen a föld és annak szakszerű művelése.

Bátran mondhatjuk, hogy a chinai népet egyszerű, practikus vallása emelte a kultúrának azon magaslatára, melyet az az ókori népek kultur-történetében elfoglalt; ahol a szorgalom erénnyel párosul, ott a boldogulás, haladás és fejlődés ellenállhatatlanul nyomul előre. A kitartó szorgalom a földnek kincsét szedegeti lassan elő s megalkotja az ipart és a fejlődő jólétet; az erényes életmód bizonyos fénylő zománczczal veszi körül a kéz munkáját s kiállítja számára a szó legszorosabb értelemben vett nemesi oklevelet.

Már 2000 évvel K. e. kutatja a chinai a föld rejtett kincseit, a nemes érczet; feldolgozza az aranyat, ezüstöt, rezet stb. érczet s bámulatba ejti a többi nemzeteket finom kidolgozású értéktárgyaival és isteni szobraival.

A Tschou dynastia idejében 1125-255 K. e. megismerkedik a bronzsal s kovácsol belőle fegyvereket, szerszámokat s értéktárgyakat, melyeket gyönyörűen kivésve és czizelőzva hoz az ismert világ piaczára. A chinai agyag, porcellánipar roppant fejlődéséről hallgatunk, mert az egyes museumokban őrzött vázak, tálak s egyéb ilyenemű tárgyak ékesebben szólnak, mint gyenge szavunk. A vasat a 3-ik században K. e. dolgozták föl, sőt a puskaport is ismerték a chinaiak, persze nem fegyverhasználatra, hanem egyes tüztetek előállítására. A papirost már K. e. 153-ban

bambusnádból készíti, míg a selyem szöveteket ismeretlen idők óta ő festi legdíszesebben. Míg vallásához hű, azaz az erény útján halad, addig hatalmas és legyőzhetlen; ahogy ezt kezdi elhagyni és fejedelmei is az erkölcstelenség és bűn fertőjébe merülnek, hanyatlik s egyik része a másik után elveszíti önállóságát, anyagi jólétét. A nép zöme érzi a veszedelmet s egyik erkölcstelen fejedelmet a másik után üti el, azaz folytonos bel háborúkban emészti föl életerejét. Jellemének alapvonása a régihez való szívós ragaszkodása. Idegent a maga körében nem tűr meg, nem ugyan azért, mintha vendégszeretetet nem ismerne, de attól való félelmében, hogy az idegennek bűne miatt ő neki kell megbűnhődnie. Országának határait kőfallyal veszi körül, csakhogy a saját jellegét mind tovább föntarthassa. A ki ezen a falon rést ütött, az a nép egységén ütött rést. Azért gyűlöli az idegen hatalmat, mert félti égi országának hatalmát; és ha meghunyászkodni kénytelen, akkor is alattomos kígyó bőrébe rejtőzik, hogy mérgesebben marhasson, ha alkalma nyílik. Védi vallását, mert ebben találja föl dicsősége és jóléte előmozdítóját. Praktikus vallása praktikus embereket nevelt.

Amilyen egyszerű és praktikus a chinai mindenben, olyan egyszerű az ő nyelve is, mely csak egytagú szavakból áll. A főnevek névragozás, az igék igeragozás nélkül. A nemet, számot és időt az egyes szavak mondattani külön-külön elhelyezése és hangsúlyozása által fejezi ki. Ez is a nép sajátlagos természetének és felfogásának kifejezője. Izoláltan akar maradni nyelvileg is, amint áll vallásilag, inert csak ő az égi isten népe s csakis császára az ég fia s isten helyettese. Politikai elve: China legyen a chin a iáké.

Látjuk tehát, hogy a milyen a nép vallása, olyan a nép maga; a partikuláris vallás partikularistikussá teszi a népet minden téren. Míveltsége, fejlődése, anyagi jóléte, ismeretköre, tudománya, családi éiete, szóval mindene a partikuláris vallás szabta szűk határai között mozog, a honnét kirekeszt, kiüldöz mindenkit, ki akár erőszakkal, akár véletlenül határai közé befurakodni merészkedett.

Íme a vallás befolyása az emberi társadalomra a chinai népnél.

Lássuk most ugyancsak a vallás befolyását a társadalmi összviszonyokra a dicsó s a költők által annyiszor megénekelte Indiában.

INDIA.

A földkerekségnek legérdekesebb országa India. A legrégebb idők óta ez ország érdekelte leginkább az emberiséget. Már a Szentírás első lapjai is említést tesznek róla, midőn Chavilla földjéről azt írják, hogy ott arany és gyapotfa bőségben terem és a Soham (Lazul kő) is található. Ezen föld volt az emberiség vágyainak netovábbja. Jól mondja Görres: *) „Ismeritek-e azt a földet, ahol az ifjúkori emberiség vidám gyermekéveit élte, a hol a tűzoszlop állott s a hova maguk az istenek szeretettjeikhez leszállottak és a vidám embersereg játékába vegyültek? Ismeritek-e azon földet, a hol csapongó képzelőtehetség mindenekelőtt virágillattól részegedett meg s ezen édes mámorban a menyország káprázatos képekben és víziókban megnyilatkozott? Ahol a szép képek és szobrok éltek és mozogtak és az embereket még most is kellemükkel magukhoz vonzzák? A távoli keletre Ganges és Indus partjaira vágyódik a mi lelkünk, hogy megtestesítve lássa ábrándjait és édes sejtelmeit, melyektől annyira el van telve. A kelet ezen országában a menny szétfolyt a földön, ott az isten szikrája életre gyúlt s égett vakítóan; ott dobogott a szív a természet ölében lehangosabban s ott simult az ifjú gyermek legodaadóbban az anya kebléhez; ott a magasabb napnak fénysugarai merőlegesen estek s a legillatosabb szellemi fűszert csikarták ki az ábrándos kedélyből: ahol az istenek a gyönyörű Amra virágok között mozogtak, oda szeretnénk eljutni, midőn forró vágyunk és véghetetlenül tetsző érzelmünk megtestesülés után kívánczik.”

Az istenség teremtőereje mindenben megnyilatkozott; nyomában megjelentek az istenségek a Szent mythosban. India gazdag és erőteljes természete bőven termé a mythosnak gyönyör-

*) Görres J. Glauben und Wissen P. 15.

teljes virágait. Különös virágok, melyek reánk néznek, idegen nyelven s mégis oly érthetően beszélnek hozzánk. A büszke égbenyúló pálmák mellett virágozik a Szent Lotus virág, mely keblét a hold csókjának nyitja meg; csodaszép madarak repdesnek az illatos erdőben, míg az erdő sűrűjében komoly léptekkel halad az óriási elefánt; a természet összes szépsége Indiában található föl és kinyomatát a mythosban leljük; oly szendén, oly káprázatosan boldogítván, a mint csak a gyermekkedély ezt megkívánhatja. S talán ez oka annak, hogy a népek ezen ország felé vágyakoztak, a mint a gyermek anyjának emlői után sopánkodik és vágyakozik. Tiszteljük tehát az Indusok mythosát; az összmindenségnek titka, a teremtés talánya bennfoglaltatik; az ember benne fogja találni a szeretetet, ha törekvő geniusának sikerülend majd a békóba vert eszmét megszabadítani. Valamint a föld alapjai az öshegységeken nyugosznak, ép úgy nyugoszik ismeretünk is az ősi tradíciónak alapzatán, mely mint a magas hegység, távoli világokból felénk néz. Igaz, hogy Indiának ezen mesés világa a múltnak mélyében van eltemetve; az ezredévek törmelékei alatt elhantolva; az időfolyamnak árja végig hömpölygött rajta; a történelem csak a csontokat szedegeti össze s ezekből törekszik megmagyarázni India szépségét, nagyságát, kedélyéletének kellemét.”

Teljesen igaza van Görresnek, mert a ki az Indus bölcsélet és vallás rejtekébe csak némileg tudott behatolni, az ámulattal nézi az eszmék halmazát s csodálkozik azon, vajjon mi módon tarthatta fenn magát az ősi kinyilatkoztatás oly sértetlenül és tisztán, mint ezt ennél a népnél látja. Lehetetlen, hogy e nép vallásával bővebben ne foglalkozzunk!

Az indus nép vallástörténetében három korszakot kell megkülönböztetnünk: 1. Az ősrégi indusok vagy mint magukat neveztek áriusok vallását; 2. a brahmanizmust és 3. a buddhizmust.

Az ősrégiek vallásában jó és rossz szellemek szerepelnek. A jó szellemek világosak, ragyogók, a rosszak sötétek; az első (Devas) barátságosak az emberek iránt és folytonos háborúban állanak a rossz azaz sötét szellemekkel. A jó szellemek első szülöttje Indra vala, vagyis a „százhatalmú”, ki a légkörön túl lakott

és rettenetes fegyverül a mennykövet használta. Mint a kék ég istene uralta a légkört is; oldala mellett szerepelnek a szél-isten Vayu és a vihar-isten Marut, kik a rossz szellemek ellen vívott harcában segítették és az égen tornyosuló felhőket, melyekkel a hatalmas Vritra a kék eget elhomályosította, szétkergették.

Ezen ámbár jótékony, de mégis félelmetes istenek között a legrettenetesebb, apjuk, az üvöltő Rúdra vala, ki az Indra által támasztott viharoknak elején vonul és arról gondoskodik, hogy jótékony esőt nyerjen a föld, melyet a rossz szellemek visszatartani törekesznek.

Indra, az istenek főnöke vala és az indusok részéről mint fő-isten kiváló tiszteletben részesült, mert mint mondák, csak ő viseltetik szeretettel az emberek iránt, ő segít minden bajban s távol tartja az emberektől a szerencsétlenséget és bajt, melyet a sötétség fejedelmei támasztanak. Az ő bőkezűsége adja a marhát, lovat, szekeret, gyermeket, egészséget, hosszú életet, s az ellenség fölötti győzelmet. Az áldozat és ima által megnyert Indra menykövével megjelenik az ellenség fölött s villámaival sújtja mindazokat, kik népét háborgatni merik; ő a csaták győzedelmes istene; ő egyszersmind azon hős, ki a Dasa és Arya minden ellenségét gyűlöli és letiporja,

Indra mellett tisztellek a Hajnalt, Uschaz a nap és ég leányát; továbbá a napistent Surya, kinek szekerét hét ló húzza és ki majd mint nemző Savytry, tápláló Puschan, majd pedig mint Mithra, azaz a fényes napnak istene szerepel; helyettese a földön a tűz-isten Agni, ki mint közvetítő isten és ember között szép tiszteletnek örvendett.

Indián kívül mint hatalmas istenség szerepel Varuna, az égboltozat istene, kiről nem lehet tudni vajjon fölötté állott-e Indrának vagy csak egyenrangúnak tartatott. Ő mint király a minden séget uralja s az életnek, nemkülönben a halálnak ura; ő tereintette a világot és megalkotta a törvényeket, melyeknek nemcsak az emberek, hanem az istenek is engedelmeskedni tartoznak; ő szabta meg a csillagok pályafutását s ő ruházta föl a teremtető lényeket tulajdonságaikkal. Országá a mennyország, a tenger, az

éj, mely a napot elhomályosítja; ő mindentudó, ő a szívek és vesék vizsgálója, előtte nem lehet eltitkolni semmit, mert behatol a legtitkosabb redőkbe s ismer minden bűnt és vétket. Nappal a napnak fénysugaraival, éjjel pedig a csillagok szende fényével tart szemlét a földi lakók fölött, s felügyel arra, hogy a jog fenntartassék, a jogtalanság megtoroltassék. Ő az emberek erkölcsisége fölött is örködött és betegséggel és halállal sújtotta a bűnösöket, irgalmat gyakorolt a bűnbánóval, vigaszt nyújtott a szenvedőnek és bánkódónak.

Úgy látszik, hogy ezen istenségről a népnek tiszta fogalma nem volt, mert kultuszában leginkább a jó szellemeket részesíti.

Ezen istenek mellett szerepel a halál istene, a Yama; a hová ő betér, ott halál áll be; lakása Vastaranin túl van, a hol a gonoszok pokoli kínokat szenvednek és ítéltetnek.

Különben Yama és Manu első embereknek mondatnak s az utóbbit tartotta az indus az emberiség ős-atyjának, inig az elsőhöz a lélek halhatatlanságának fogalmát kötötte, mert mint monda Yama halálával mutatta meg az ösvényt, melyen a túlvilágba vándorolni kell. Mint a fény fia a mennyei birodalmat uralja, ahová a jók haláluk után jutnak.

Az istentisztelet véres és vérnélküli áldozatokban nyilvánult. Volt ugyan az isteneknek bizonyos Amrita italuk, melytől halhatatlanok lettek, de azért mégis csak éheztek és szomjúztak, ép ezért volt szükségük ételre és italra, vagyis az emberek által nyújtott áldozatokra.

Különösen kedves volt az istenek előtt a Soma-ita, melyet papok az Asclepias-acida nevű hegyi növény nedvéből készítettek és 21 tehénnek tejével elegyítettek; íze kellemes savanykás. Az áldozatokat rendszeren a családtyúk és törzsfőnökök mutatták be, még pedig vagy a szabadban vagy a családi tűzhelyen. Nagyobb ünnepek alkalmával költők és bölcsek, Kishi, Kavi, szerepeltek mint áldozatbemutatók, kik aztán későbbben rejtelmes szertartásaikkal a népet meghódították és a papi kasztot megalapították.

Ez volt az indusok ősrégi vallása. Századok multával helyébe lépett a Brahmanismus és különösen Ganges vidékén terjedt el.

A brahmanismus. Az indus Kschatriák vagyis harcosok osztályának befolyását az indus népre megtöré a brahmanok (előimádkozók) vagyis papok osztálya, mely a saját tekintélyének megalapítása céljából a régi vallás feledésbe ment szent imádságait és énekeit összeszedte és az istenségről alkotott fogalmakat a híres Véda könyvben saját nézete és felfogása szerint magyarázta. A Véda vagyis szent tudomány képezte az indusok valláskönyvét s mivel nagyon megkedveltetett, ennek révén emelkedett a brahmanok tekintélye a harcosok osztálya fölé. Hogy a brahmanok tekintélyüket biztosítsák, egy új istent gondoltak ki, a híres Brahman, ki a Védának csak legújabb részeiben szerepel. Ezen isten a mindenhatóságnak és istenségnek összfogalma; ő benne oszlanak föl a többi istenek mind. Nem személyes isten, hanem csak a lényeknek, melyből minden származik, kifejezése. Ő az igazi lény, vagyis minden létezőnek forrása; ő belőle származik minden; ő hozzá tér vissza minden lény, mert ő maga a boldogság.

A szellemek kiapadhatlan ősforrásából bugyogott ki minden, a mi volt, a mi van. Maga a növényzet is bizonyos tekintetben lélekkel bíró lény, mert abban is megvan az ősforrásnak egy tömece. A létező lények legfelsőbb fokán áll az ember, a teremtésnek legtökéletesebb lénye. Csakhogy ezek között is megvan a különbség a szerint, a mint a brahmanok osztályából, vagy más osztályból származnak. A brahmanok Brahman istenségnek lehelteiből erednek a Kschatriák mint harcosok karjaiból; a Vaicyaszok czombjaiból és a Szudrasok osztálya lábaiból. Minden egyes osztálynak és nemnek megvan a maga rendeltetése, mert Brahman, mint mondák, összehasonlítja az emberek cselekedeteit és egyik osztályt a másik fölé helyezé. Mint látjuk, a brahmanisták vallástana pantheisticus és ezen tannak terjedésével a régiek lélekhalthatlansági tana is megváltozott. A régi Yama isten mellőz letett, mert az új tan szerint az igaz hívők lelkei Brahmanban, a kitől erednek (emanálnak), olvadnak föl. Yama az alvilág, a pokol fejedelmévé tétetett, hogy az elkárhozottakat ostorozza és kínozza. Minden egyes teremtett lénynek életcélja Brahmanhoz, mint létezése ősforrásához való visszatérésben rejlik. Ezen törekvés képezze

minden ember feladatát. A Brahmannal való egyesülés azonban csak úgy történhetik meg, ha az ember mindentől megtisztult, a mi az ő lelkét a testtel való egyesülés folytán beszennyezte. Minden bűn a testnek, a húsnak produktuma és hosszú időre megakasztja a Brahmannal való tökéletes egyesülést. A halál felbontja ugyan a test és lélek közösségét, csakhogy a test által kisebb-nagyobb bűnökkel, beszennyezett léleknek hosszabb vagy rövidebb tisztulási processuson kell keresztül mennie, míg Brahmanhoz visszatérhetne. A tiszta lélek, mint ilyen, nem állhat meg a földön, valami testtel kell egyesülnie vagyis újjászületnie valami testiben, legyen az ember, állat vagy növény. A lélek fokozatosan halad előbbre; a tökéletlen testből tökéletesbbe jut, míg végre az ember testet élteni. Itt a vándorlás újból kezdődik; először a Vaicyasz¹ élteni, onnét a Kschatriász testébe hatol, míg végre a Brahmant tölti el, kinek testéből, ha bűnnel nem lesz bemocskolva, egyenesen Brahmannal egyesül. A bemocskolt léleknek földi testbe való vándorlása nem kezdődött közvetlenül a halál után. Mielőtt újjá született vagyis a tisztulási processusnak alávetett volt, bűneiért kellett szenvednie. Megjelent a halottak ítélőbírója s istene, Yama előtt a pokolban, melynek kínjait az indus nép phantasiája, a legrikítóbb színekkel festi. Csak ha büntetését, mely 100,000 esztendeig is tarthatott, elszenvedte, akkor születhetett újjá ilyen vagy olyan állapotban, a szerint, a mint e halottak istene és bírāja megszabta neki.

A Brahmanok nagyon jól tudták, hogy az ő istenök ép oly érthetetlen lesz a nép előtt, mint a régi Varuna isten vala, ép azért meghagyták a régi istenségeket, mint a fő-istenségnek alárendelt lényeket, kikre a négy világtáj fölötti örökös és uralom lett bízva. Ezen istenségek törzsfája Manu szerint a következő:

Az egyetlen és láthatatlan – tehát Brahmanon kívül még egy új erő – a saját lényegéből különféle lényeket hozott létre. Mindezekelőtt teremté a vizet és nemző anyagot illesztett bele. Ebből fejlődött egy óriási tojás, a melyből az örök teremtő erő a szellemek ősatyja Brahman fejlődött ki. – Brahman gondolata élével a nagy tojást két részre osztá; felső részéből meg-

teremte az eget, alsó feléből a földet; közepéből a levegőt és a nyolcz világtáját; továbbá a tüzet és a vizeknek örökké tartó lakóhelyeit. Önmagából teremte Brahman a lelket vagyis énjét, önösségét és az öt érzéket. Ezen alkatrészekből és az anyagnak öt eleméből származik a mindenség, a mulandó világ.

Azonkívül teremte az isteni szellem Mamit, kitől a tíz nagy bölcs vagyis a Brahmanok ősapái erednek, kik hét új Mannt hoztak létre, a szellemi fejedelmeket, az erkölcsi világrendnek felügyelőit, jó és rossz szellemeket, felhőket, villámokat és mennyköveket, végre az állatokat: azaz mindent, a mi a földön van.

Manu törvénykönyvében, melyet maga Brahman nyilatkoztatót volna ki neki, a legaprólékosabb részletekig van megjelölve a Brahmanhoz vezető út, A pokol kínjai és a lélek tisztulási processusa elől nem menekülhetett senki. Az erény megrövidítette a kínok tartamát; erényes ember csak az volt, ki Manu törvénykönyvének összes szabványait mindenben s mindenkoron teljesítette. E törvénykönyv magában foglalja nemcsak az állami adminisztrációra. a nyilvános és magánjogra vonatkozó szabályokat, hanem megírja a hadviselés módját, nemkülönben az egyes osztályok életrendjét. Az általános kötelmeken, úgymint a szülők és család tisztelete, a házaseset hűsége és szeretete, a vendégek tisztelete minden legkisebb életmozzanat is külön színekkel lett lefestve, melyektől hüvalaki eltért, bűnt követett el.

A törvények legfontosabbra a Brahmanok tisztelete, kik még a királyt sem ismerik el fellebbvalójuknak; ők kenik fel a királyt s kezébe adják a nép feletti hatalmat, miért is így szólnak a néphez: „Népek, íme a ti királyotok; a Brahmanok fölött Soma uralkodik”. A Brahmanok, mint látjuk, az államon kívül állottak; a legnemesebb Kschatria a legmélyebb hódolattal közelgett feléjük. Megbántásuk, illetve lenézésük büntetéssel járt nemcsak a halál után, hanem a földön is. Manu törvénye azt mondja: „Ha egy Brahman-tanuló tanítóját szidalmazza, számárnak fog újjászületni; ha rágalmazza, kutyának; ha Brahmant üldözi, kis féregnek; és ha érdemét irigyl, rovarnak.

A lélekvándorlás ezen tanából kifolyólag az állatok szelid

bánásmódban részesültek; hiszen senki sem tudhatta, vajjon a megostorozott számarban vagy ökörben nem-e az abban újjászületett atyját vagy övét bántotta.

A ki Brahmanra kezét emeli, az 100 évet veszített mennyei életéből; a ki megüti, 1000 évet; ha vérét ontja, annyi esztendeig, ahány porszemet a kiontott vér összekötni képes. A ki megöli, az ez életben mint átkozott (*ahylusta*)* minden társadalmi kötelékből ki lesz zárva, mert bűneiért eleget nem tehet.

Nincs az a vétek, melylyel egy Brahman testét, esetleg életét kockáztathatná.

Így került a nép a Brahmanok hatalma alá; csakhogy e tekintélyüket nagyon szigorú életrend árán kellett megszerezni. Életük ezer meg ezer szabályhoz van kötve, nehogy lelkeik is, mint más szegény halandó lelke, valami állatban kezdje újjászületési processusát. Szigorúan kellett őrködniök érzékeik és testök szenvedélyei fölött; le kellett mondaniok minden érdekről, mely némileg a földhöz köthetné őket, hogy csakis Brahmanba elmerülhessenek. Az emberben az emberit egészen kiölni vagy legalább a testi felett győzedelmeskedni; minden emberi hajlamot és érzelmet gyökerestül kiirtani; ez minden Brahman főtörekvése. Ha sikerült neki, akkor kegyelmet nyert a holtak bírása előtt s egyesült Brahmannel, a tisztaságúak ős forrásával; más szóval a szellemnek mérhetlen tengerében olvadt föl.

Manu törvénykönyve minden Brahmantól, ha megöregedett, a legnehezebb bűnbánatot követeli; testét annyira kell sanyargatnia, ostoroznia, míg beteggé nem lesz s ebben a beteges állapotban vándoroljon az északnyugatnak fekvő szent hegy Meru felé addig, míg össze nem roskad és meg nem hal.

*) Abykista vagyis kiátkozottnak lakóhelye az erdő sűrű magánya volt; kezében egy botot hordóit, melyen a megöltnek koponyája vala; ágyékát, térdeit csak egy darab vászon fedte, útja a szekérnyom; tört tányérral bemehet ugyan a faluba, de kiáltania kell: „Ki ad alamizsnát egy átkozottnak.” Egy napon csak hét ajtón koczogtathat alamizsnáért, ha nem kap semmit, böjtöl, 12 év múlva már az útszélén telepedhetik le s vigyáznia kell a tolvajokra, kik a Brahmanok teheneit lopják. Így kell élnie egész haláláig.

Jegyzet. A szent hegy az indusok hagyományos paradicsoma. Valahol a Himalaya hegységnek északnyugoti részén fekszik, a hol az indus nép ősatyái laktak, mielőtt Pandsab felé vándoroltak volna. Erről a hegységről azt mondja az indusok hős költeménye Mahabharata: „Nagy, magas és szép hegység; a hét zónára osztott földnek közepében fekszik s innen neve Meru azaz központ.” Ezen hegység csúcásáról szórja a nap sugarait a legmesszebb vidékre. Arany mezben úszva a Dévák és dicső éneket zengő Genyusok lakhelye; égi növények fedik oldalait, míg felhőn túl terjedő csúcát a szellemek uralják. Magát a hegységet gyönyörű fák veszik körül, melyek között a csörgedező patakok vígan folynak tovább és mélabús morajukkal a madarak lelket vidámitó énekével egyesül. A Purana (másodrendű szentkönyvek) még részletesebben írják le a földi paradicsomot. Ezen leírás szerint a hegyen négy gyönyörű tó terül el telve tejjel, vajjal, czukorvízzel, és sósavval. Félemletes sárkányok őrzik a hegyet s ijesztik a feléje közelgő bűnösöket. Négy hatalmas folyam ered belőle s önti hullámain a négy világtáj felé; a Ganga egy téhen szájából folyik; a Syta egy elefánt-fejből; míg a Ghachsu egy ló-fejből. A nap, hold és csillagok mozognak körülötte; berkeiben boldog üdvözültek laknak.

Mint látjuk a Brahmanok vallástana tökéletes ellentéte a chinai Kong-fu-tse vallásának; mert míg az utóbbi az ember földi jólétére helyezi a fősúlyt, addig az előbbieket a földi életet csak előkészületnek tekintik a léleknek Brahmannel való egyesüléséhez, azaz Brahmanban való feloszlásához. Kong-fu-tse vallása praktikus ész-vallás, mely mint ilyen nem egy nemes érzelmet fojt meg és talán a kultúrának és életélvezetnek nem egy virágát szakítja le; mégis tűrhetővé teszi az életet; ellenben a Brahmanok vallástana megkeseríti az élet poharát s folytonos rettegésben tartja az emberiséget.

Mint minden emberi, úgy a Brahmanok vallástana is ellenvetőkre talált s ezek között Kapila foglalja el az első helyet. A Brahmanokkal szemben Sanghaya cím alatt egy újabb vallásbölcseleti rendszert állít föl, melynek alap gondolata a naturalismus.

Kapila szerint a világtermészet önmagában bírja életelvet; az anyag és a forma különbözősége az anyagban a rejlő természeti erők kifolyása. Az örök anyag mellett létezik az örök szellemek állaga, melynek egyes alkatrészei a világűrben tétlenül mozogtak és jelentésüket csak akkor nyerték, amikor testtel egyesülve azt mozgatni és éltetni kezdték. A szellemek

ezen egyesülése az anyaggal sehogysem felel meg a szellem életkörének: azért arra kell törekednie, hogy az anyagitól szabaddulva a saját lényének tudatára ébredjen és tudatos önnálló életet folytasson.” A szellemnek ezen tudatra való fokozatos ébredése szüli a mielőbbi megszabadulás utáni vágyat, mely annál nagyobb, minél tudatosabb maga a lélek. Az emberi lélek főtörekvése az érzékinek és anyagainak legyőzésével a saját énjének függetlenítése a testtől és egybeolvadása a szellemek legfőnségesebbjével.

Igaz ugyan, hogy végeredményében Kapila tana is a léleknek a legfőbb lényben való feloszlását tűzi ki végcélul, mégis kiindulási pontja, mivel materialisztikus, teljesen elűt a Brahmanistákétól s egy új vallási reformációnak vetette meg alapját, melyre Buddha építvén, a Buddhizmust alapítja meg.

A buddhizmus.

Az indus vallásnak legnagyobb reformátora Buddha, kinek alakját tanítványai a legfantasztikusabb legendakörbe burkolják, oly annyira, hogy a legélesebb kritika sem képes különválasztani a valóságot a képzelettől. Még a jelen korban is vannak sokan, kik Buddhát Jézus Krisztussal hasonlítják össze s vallását a keresztény vallás, mellé helyezik. Vallástana az úgynevezett Buddhaevangéliumban van letéve, melyből a legfőbb részleteket Buddha életrajzával együtt az alábbiakban közöljük. *)

Buddha evangéliumának bevezető részében a következőket olvassuk: „Örüljete az örvendetes hírek! Buddha a mi urunk felfedezte minden baj és rosznak gyökerét és megmutatta a megváltás útját. Buddha (a szellemi megismerésnek világossága) szétoszlátja szellemünk csalódását és meghált bennünket a halál borzadalmaitól. Buddha, a mi urunk, enyhületet hoz mindazoknak, kik meg vannak terhelve s békét nyújt azoknak, kik az élet terhe alatt roskadoznak. Bátorságot önt a gyengék szívébe még akkor is, ha önbizalmukat, reményüket elvesztették. Örüljete ti, kik az élet nyomorúsága alatt szenvedtek, kiknek szenvedniök és küzdeniök ko)l és kik az igazság vágyát szívetekben hordozzátok. A mérges seb megtalálta a maga balsamát, az éhező a maga kenyérét:

*) Die Religionslehre der Buddhisten. Aus dem „Evangelium Buddhas“ Nach dem Originaltexte ins Englische übersetzt von Paul Carus. Ins Deutsche übertragen von Franz Hartmann M. D. Leipzig Wilhelm Friedrich.

a szomjazó előtt a hús források csörgedeznek s a kétségbeeső látja a maga reménycsillagát. A világosság napja föltamad mindazoknak, kik sötétségben vannak, míg a becsületes a kimeríthetlen áldás forrásaiból bátran meríthet. Gyógyítsátok ti megsebesülteket a ti sebeiteket és lakjatok egyszer jól ti éhezők. Pihenjétek ki magatokat ti fáradtak, oltsátok el szomjúságtokat ti szomjúhozók. Tekintsetek föl a világosság felé, kik sötétségbea ültök s örüljétek, kik már elveszetteknek képzelitek magatokat. Bízotok az igazságban, kik az igazságot szeretitek, mert a becsületesség országa a földre szállt s a tévely sötétsége az igazság fénye elől megfutamodott. Most már láthatjuk utunkat s lábainkat is biztos földre vehetjük. Buddha, a mi urunk, kinyilatkoztatta nekünk azt az igazságot, mely meggyógyítja betegségünket, megvált kárhozatunkból s erőt nyújt az életben és halálban; csak az igazság győzi le a tévelyből származó rosszat. Örüljétek az örvendetes hírnek!

Nézzetek csak körül és vizsgáljátok az életet!

Minden mulandó, semmi sem állandó. A születést követi a halál, a növekvést a hervadás, az egyesülést a válás. A világ dicsősége hasonló a virághoz, mely reggel színpompájával gyönyörködött, estefelé pedig a nap hevétől megperzselve hulló leveleivel megszorít. Bármerre tekintesz, mindenütt csak sürgést-forgást fogsz látni; az emberek a gyönyör után futkosnak és megfutamodnak a fájdalom és halál képe elől; az élet hasonló egy nagy vásárhoz, melyen a családásokat olcsón kínálják és az érzékiség lángjai magasra csapkodnak. A világ telve van folyton változó jelenetekkel és átalakulásokkal. Samsara az egész.

Tehát semmi sem állandó a nap alatt? Nincs az emberi szívnek a világ ezen zürzavarában oly menhelye, a hol biztosan megpihenhetne? Nincs semmi, ami örökkévaló volna? Hát a gond az nem szűnik meg soha? S a keblet emésztő szenvedélyek nem fognak lecsillapulni? Mikor tér már a béke és nyugalom a zaklatott emberi kebelbe?

Buddha, a mi urunk, szomorkodott az élet bajai fölött. Látta a világi boldogság hiúságát és megváltást keresett a hervadhatatlanban és örökkévalóban. A halhatatlanság a mulandóban van elrejtőzve. Kövessétek tehát ti mindnyájan, kik oly boldogság után törekedtek, mely semminemű csalódást nem szül, a nagy mester szavait s éljétek becsületben. Kik kincsek után vágyódtok, jöjjetek s merítsetek a halhatatlanság kincstárából. Az igazság örök, nem ismer sem születést, sem halált; nincs sem kezdete, sem vége. Keressétek az igazságot és ha megtaláltátok, zárjátok mélyen kebletekre.

Az igazság a lélek halhatatlan része; az igazi gazdagság az igazságnak birtoklásában, az igaz boldogság az igazságos életben rejlik. Az igazság az örökkévalónak visszfénye; szemünk elé állítja a változhatatlant, kinyilatkoztatja a véghetlent; az igazság meghozza a halhatatlanság ajándékát a halandó ember számára. Buddha maga az igazság Lakozzék tehát ő a ti szívetekben. Irtsátok ki lelketekből a szenvedélye-

ket, melyek Buddhával ellenkeznek és szellemetek folytonos fejlődése végén olyanok lesztek, mint maga Buddha.

A mi Buddhával ellenkezik, annak vesznie kell; mert az nem valóság, hanem csak csalódás, minden tévelyünknek s egyszersmind nyomorúságunknak forrása. A ti lelketeket is halhatatlanná tehetitek, ha azt az igazsággal telítitek. Legyetek tiszta edények, hogy a nagymester szavait elfogadhassátok. Tisztuljatok meg a bűntől s éljetez szentül. Csak ez az egy út vezet az igazsághoz. Tegyetek különbséget az igazság és az emberi önösség között; az „én” forrása minden önzésnek és minden bűnnek; az igazság nincs az „én”-hez kötve, mert általános és az igazságosság és becsületességre vezet. Az „én” vagyis az, amit sokan magukban szeretnek, nem képezi az ő lényegüket; nem örök, nem véghetetlen s nem is örökkévaló. Tehát ne az „én”-t keressétek, hanem az örök igazságot. Ha sikerült lelkünket megtisztítanunk a mi önösségünkötől, ha másnak rosszat nem kívánunk, és olyanokká lestünk, mint a kristály-tiszta gyémánt, mely az igazság fényét tükrözi vissza, akkor a világ és a mi „én”-ünk egészen más színben fog előttünk feltűnni. Meglátjuk, mint valami tükörben a mi „én”-ünket s a világot a maga valóságában: menten minden égő szenvedélytől és torzottságtól, melyet csak a tévely hoz létre. A ki az „én”-t keresi, annak meg kell különböztetnie az igaz „én”-t a hamis „én”-től. Az ő becézett „én”-je tetve önzéssel képezi hámi-„én”-jét. Aki „én”-jét magával az igazsággal identifikálja, csak az ismeri igaz „én”-jét s elmerül a Nirvánába vagyis elnyeri a Buddhaságot, melyben a legfőbb és örökkévaló boldogság rejlik. Az önösség kiirtásában rejlik a megváltás vagyis a Nirvana. Boldog az, ki kebléből kiirthatott minden kéj és gyönyöréret utáni vágyat s csak az igazságban megnyugodhatott, mert elnyerte lelkinyugalmát és azzal legfőbb boldogságai. Keressük tehát az igazságot vagyis Buddhái, ki a mulandóban az örökkévalót megtalálta.

Minden földi lény folytonos változásnak s átalakulásnak van alávetve, mert hiszen csak produktuma a már létezett tárgyknak. Minden élő lény csak az, a mivé előzetes cselekvése által vált, mert az ok és okozat törvénye megmásíthatatlan és kivételt nem ismer. A tűnékeny és folyton változó azaz átalakuló dolgokban van az igazság elrejtve. A dolgok lénye igazságukban rejlik, másszóval az igazság a mulandók állandósága: Csakhogy ezen igazság megnyilatkozás után vágyik azaz tudatossá akar válni, hogy önmagát mielőbb felismerje. Az igazság benn van a kőben, mert a kő létezik s nincs a világnak s istennek azon hatalma, mely létét megsemmisítené. Csakhogy a kő öntudat nélküli. Igazság van a növényben, melynek élete fejlődésével, virágzásával és gyümölcsözésével fejlődik és folytatódik, de dacára szépségének, a növény is öntudat nélküli. Igazság van az állatban, mely mozog s már környezetét is észreveszi, sőt különbséget is tesz és választani tud. Itt már bizonyos tudat létezik, de nem az igazság tudata, hanem az „én”-nek öntudata. Az

„én” tudata elhomályosítja a lélek szemét s elfödi az igazságot. Ebben rejlik a tévely, csalódás forrása, minden bűn magva. Az „én”-ből fejlődik az önzés, mely minden gyűlölet, rosszakarat, rágalmozás, szemérmertlenség, szentelenség, tolvajlás, rablás, elnyomatás és vérontás kezdete. Az „én” az igaz Mára vagyis kísértő, gonosztevő, minden baj nemzője. Az „én” gyönyörrel csalogat és tündérparadicsomot ígérget. Csakhogy az „én” gyönyöreire nagyon mulandók és labirintos paradicsoma a pokol felé vezető út; hervadó szépsége szenvedélyeket és kéjvágyakat éleszt, melyeket kielégíteni nem vagyunk képesek. Ki szabadít meg tehát az önző „én”-nek ezen hatalmától? és a nyomában járó élet-nyomorúságtól? Ki vezet majd az áldást hozó élet útjaira? Az igazság. Ez ad békét a mi háborgó lelkünknek, ez győzi le a tévelyt, ez oltja ki a vágyak lángjait és vezet a Nirvánába. Az igazság legyőzhetetlen és megmásíthatatlan. Az igazság Buddha és Buddha az igazság.

Buddha életrajza.

Buddha atyja Schuthoddana Kapylavastu Sackya királya vala, az Ikschvakuk, másképen Gautama nemzetségéből. Anyja Májja-Devi, kiről a legenda azt írja, hogy oly szép vala, mint a vízi lilium és lelke oly tiszta, mint a lotuszvirág; mint valami mennyei királyné élt a földön s ment volt minden vágytól, érzékiségtől. Az igazság szelleme szállta meg és távol tartott tőle minden bűnt és rosza való hajlamot. Midőn érzé, hogy órája közel van, melyben anyává válik, kérdé a királyt, hogy szüleihez bocsátaná őt; ki is készséggel teljesítette kérését. Lurabini ligetjében letelepszik egy atlasz-fa alatt s ott szüli a gyermeket, mely oly ragyogó vala, mint a fölkelő nap hasadása. Buddha világrajöttének órájában csodálatos fény árasztja el a világot, melynek hatása alatt a vakok visszanyerik látóképességüket, a némák és siketek beszédjüket és hallásukat; a nyomorékok meggyógyulnak, a fogságban lévők lánczaiktól megszabadulnak, a poklok tüze kialuszik; az égboltozat felhőtlen és ragyogó fényben úszik, égi zene hallatszik a magasságból, mert megérkezett az emberi megváltás ideje, a született gyermek Buddha által. A béke angyalai szállnak a földre és békét hirdetnek, csak Mara a gonoszság szelleme szomorkodik és dül mérgében. A Naya királyok hódolatukat mutatják be neki és örülnek, hogy Bodhisatvát láthatják. Mandara virágot szórnak elébe s úgy mutatják be neki mély tiszteletüket és hódolatukat.

A királyi atya látván e jeleket, majd- örül gyermeke születésének, majd aggódik fölötte; az anya szíve telve van kételyekkel. Ágya mellett egy öregasszony virraszt, ki az ég áldását esdi le e gyermekre. Abban az időben Aszita erdőcskében egy bölcs él vala, kit a nép bölcsesége, tudománya miatt tisztelt. Ezt a brahmánt kéri magához a király, hogy a gyermeket megnézné és a csodálatos jeleket megmagyarázná. A látnók nézi-nézi a gyermeket s majd fohászkodik, majd keservesen sír. „Talán fájdalmat és bűt okozott gyermekem látása” kérdi a király: mire a látnók feleli: „Szívem örül, mert csodálatos gyermeket látok.” Nem Brahmát fogom ezentúl imádni, hanem ezt a gyermeket, mert maguk az istenek is leszállnak majd oltáraikról, hogy ezt imádják.

Távoztass szívedből minden aggodalmat és kétséget. A külső jelek csak azt mondják, hogy e gyermek fogja megváltani a népet és a világot. Magam is öreg vagyok, de örömkönyveimet nem tartatom vissza, ámbár érzem végemet, mert ilyen öröme nem valék elkészülve. Ezen fiú fogja uralni a világot és mindennek áldására lesz, a mi él és születik. Tiszta tanítása hasonló lesz a partokhoz, melyek a hajótörötteket befogadják; gondolatának ereje hasonlítaná majd a hús tóhoz, melynek vizéből gyönyörrel merítenek a szomjúhozok. A bírvágy tüze fölött kegyelme felhőjét fogja borítani, hogy a törvény esője a tüzet mielőbb elolthassa. A félelem és kétségbeesés kapuit ki fogja nyitni, hogy szabaddá tehessen mindenkit, ki a kétely és tévely önszótte hálójában fogva tartatott. A törvény királya megjelent, hogy kiszabadítsa tömlöczükből a szegényeket, nyomorultakat és megvetetteket.

Ezek hallatára a királyi szülők örülének és a gyermeket Sziddharthának (azaz a ki hivatását betöltötte) nevezték el. ugyanakkor monda az anya Prajapat (Mahapajapati) nővérének ezen nagy jelentőségű szavakat: „Más gyermeket nem szülhet egy oly anya, kinek méhéből maga Buddha jött a világra. Nemsokára elhagyom a világot, hitvesemet, a királyt és gyermekemet, és ha meghaltam, légy te anyja gyermekemnek.” Prajapati sírt és teljesítette adott ígérését. Magához vévé a gyermeket és felneveie. A holdhoz hasonlóan növekedett a gyermek testben,

lélekben és bölcsességben. Az igazságosság és szeretet lakozának szívében.

A gyermekből ifjú lett. Atyja házasársat keres neki s c végből szétküldi követeit az ország fejedelmeihez, kiknek leányai közül méltó hitvest válaszszanak kedves fia számára. A fejedelmek összebészelnék s azt adják tudtul a királynak, hogy mivel a herczeg még fiatal, erőtlen és semminemű tudományban nem jártas, nem leend képes sem feleséget eltartani, sem háború esetében országát ellenségével szemben megvédeni.

A herczeg visszavonultan élt lakosztályában. Rendes tartózkodási helye atyja kertjének egy jambus fája volt, mely alatt szívesen elgondolkodott s a világ folyása fölött elmerengett. A szövetséges fejedelmek elutasító válaszána érkeztek azt monda atyjának: „Hívd meg a szövetséges fejedelmeket, hadd lássanak és győződjenek meg testi erőmről.” Az atya megtéve, amit lia tanácsolt neki. És íme midőn a szövetséges fejedelmek Kapilavastu városában megjelenének, hogy az ifjú herczeg hősiességét, bátorságát, tudományokban való haladását megismerjék, észreveszik és tapasztalják, hogy ez szellemileg és testileg felülmúlja India ösz szes ifjait és férfait. Megfelelt a tudósok minden kérdésére, de ha ő tette föl a kérdést, a tudósok elhallgattak s nem tudtak megfelelni neki.

Ekkor aztán Szidhartha egy hitvest választott magának Jashodarában unokanővérében, Koli király leányában. Ebből a házasságból Rahuldinak nevezett gyermek született, kinek születése alkalmával az öreg király ezen szavakat monda ki: „A herczeg-íút a nemzet is szeretni fogja ép úgy, mint én fiamat szeretem. Ez lesz amaz erős kötelék, mely fiamat a világ érdekeihez kötendi, Schakyák országát az én nemzetségemben megállapítandja.”

A herczeg mindenkor megfelelt kötelességének. Mint apa és hitves egyaránt, de amellet vallási kötelmeinek teljesítésére irányította minden figyelmét. Testét a szent Ganges folyóban fürösztötte, lelkét a törvény vizeiben tisztította. Lelkének csak egy vágya volt, t. i. békét hozni a világnak.

A herczeg palotája ragyogott minden külső fényben; gondo-

san elzárta az öreg király mind azt, a minek látása Sziddharthát a világ bajaira és szenvedéseire utalhatta volna. Csakhogy amint a békóba vert elefánt sötét erdejének vadsága után vágyódik, úgy vágyódott a herceg is a világeletnek és folyásának látása után. „Világot szeretnék látni” – monda egyszer atyjának s atyja teljesítő kérését.

Drágakövekkel kirakott és gyönyörű indián lovak által húzott hintóba ülteté a herceget, hogy a feldíszített utczákon végig rohanva lássa az emberi nyüzsgést-forgást, vagyis mint ő gondola az életet. A herceg egyedüli kísérője Ghanna kocsis vala, ki a fellobogózott és feldíszített város utczáin végigrohanva, nemsokára a fákkal körülárnyékozott és jól megművelt földekre ért. Az úton egy öreg összegörnyedett emberrel találkoztak. Midőn a herceg az öregnek ránczos és gondteljes ábrázatát látja, kérdi kocsisától: „Miféle teremtés ez? Haja szürkül, szemei beesettek, teste összeesett; még botjára támaszkodva sem képes állani? „A kocsis meghökkent e kérdésre s alig merte az igazat mondani. „Az öregkornak jelensége ez” monda halkán. „Ez ember is szopós gyermek vala valamikor; későbben ifjává fejlődött, telve pezsgő élettel és most elveszíté szépségét, eltékozlá életerejét, mert immár betelének életkora évei.”

A kocsis szavai mély benyomást tettek Sziddhartha szívére, fájlalta a nagy bajt, melyet az öregség hoz magával. „Hogyan lelhet az ember örömet és gyönyört olyasvalamiben, amiről tudja, hogy úgysis elmúlik és elhervad” – gondola a herceg önmagában.

A kocsi tovább halad. Az utón haladó sok ember között megpillantottak egy beteget, ki nagy nehezen levegő után kapkodott és kinek testét a görcsök tökéletesen elnyomorították. Nyögött mély fájdalmában. A herceg újból kérdi kocsisát: „Miféle ember ez?” Mire a kocsis felelé: „Ezen ember beteg. Testének négy eleme össze van zavarodva és rendetlenül működik. Mindannyian, a kik élünk, ki vagyunk téve a természet ezen szabályának. A gazdagok ép úgy, mint a szegények, a tudósok, mint a tudatlanok, mert minden teremtmény, amely testtel bír, a betegségnek eshetik áldozatul.”

Sziddhartha szíve még jobban megremegett. Az élet minden

gyönyöre és kéje értéknélkülinek tűnt fel előtte, megundorodott az élet örömeitől.

A kocsis a lovak közé csapott, hogy mielőbb meneküljenek a szomorú látványtól. A lovak nagyot ugrottak, de egyszerre megállottak. Négy ember jött az utón, lassan, méltóságteljesen egy halottat vittek, kinek látására a herceg megremegett és borzadva kérde kocsisától: „Hát ez micsoda, amit ezek visznek? Látom a virágkoszorúkat és szallagokat, de az emberek szemei könnyel megteltek, ábrázatjuk fájdalmat fejez ki.” A kocsis röviden mondta: „Ez egy halott ember. Teste merev, élet nincs benne; gondolata véghatáránál megállott; családja és barátjai, kik szerettek, csak hulláját viszik sírba.”

Sziddhartha aggodalomtól és félelemtől elteltén röviden kérde kocsisát: „Ez tán az egyedüli halott ember, vagy tán van még több ilyen e világon? A kocsis mélyen meghatva e szavakat mondta: „Így van az mindenütt e világon. A ki egyszer születik, annak meg kell halnia. Halál elől nincs menekülés.” Visszafojtott lélekzettel kiáltott fel a herceg: „Ó gyarló világemberiség, mily végzeteljes a te csalódásod; tested porrá válik s mégis gondtalanul élsz, nem gondolva végzetes sorsodra.”

A kocsis észrevette a történetek mély hatását a hercegre. Megfordítá lovait és a város felé hajtott. Sziddhartha arcán a komolyság vetekedett férfias szépségével s oly bájt kölcsönzött neki, melytől elragadtatva a király egyik unokája fölkiáltá: „Boldog azon anya, mely keblén hordozott és boldog azon asszony, ki ilyen férfit bírhat férjéül.” A herceg hallván e szavakat mondta: „Boldogok azok, kik megváltásukat találják. Én csak lelki béke és nyugalom után sóvárgok s el vagyok tökéelve megtenni mindent, mi által Nirvánába juthatnék.” Erre leoldá nyakáról értékes gyöngyfüzérét és odaadá a lánynak, hálát adván neki azon oktatásért, melyet neki rövid felszólalásában adott.

Sziddharthát nem érdekli többé sem palotájának kincse, sem feleségének bája. Aggódva kérde felesége: „Mi bajod? Arczodon a bánat és fájdalom kinyomatát látom.” Mire a herceg felelven, mondta: „Mindenütt csak a mulandóság képét láttam. Ép azért ne-

héz a szívem és komoly a lelkem. Az emberek megöregesznek, megbetegednek és meghalnak. Ez elég nekem ahhoz, hogy az életet megutáljam, és az élet gyönyörkelyhét magamtól elvessem.”

Midőn a herczeg édes apja megtudá, hogy fia az élet gyönyörkelyhét magától eltaszítá, komorságba esett és tör átdöfte szívvel várta a bekövetkezendőket.

Éjjel vala. A herczeg fetrengett nyughelyén, álom nem jött a szemére, nyugalmat nem lelt; végre fölkelte és a kertbe ment ki. „Jaj” – monda – „a világ telve van sötétséggel és tudatlansággal! Vajjon nincs senki, ki a létnek ezen betegségét meggyógyítaná? Fájdalmában zokogott és a jambus fa alatt letelepedve elgondolkodott az élet, a halál és a megsemmisülés bajai fölött. Lelki erejét összeszedve a mulandó világ fölött elmélkedett s midőn észrevéve, hogy a szenvedély és vágy hullámai lecsendesülnek, boldognak érzé magát. Az átszellemülésnek és extasisnak ezen pillanatában látta lelki szemei előtt elvonulni a világ nyomorát és szenvedését; látta a szenvedést, melyet a gyönyörélvezet maga után vont és látta a halál ijesztő képét, mely minden egyes halandó fölé hajlik.

Míg e bajok rejtélyes okáról elmélkedett, lelki szemei előtt egy méltóságteljes alak jelenik meg, melyet megpillantván ámulattal kérde tőle: „Honnét jössz és ki vagy?” „Én Schrahmana vagyok, – monda a jelenés, – az öregedés, betegség és halál gondolata aggasztott engem. Elhagytam hajlékomat, hogy a megváltás útját megtaláljam. Minden földi lény mulandó, csak az igazság örökkévaló.

Minden megváltozik és átalakul, mert semmi sincsen e világon, amit állandónak nevezhetnénk. Állandó és megváltozhatatlan egyedül csak Buddha ígéje. Oly boldogság után vágyódom, mely nem enyészik el soha; oly kincset keresek, amely soha sem veszhet el: oly élet után kutatok, melynek sem kezdete, sem vége. Ép ezért dobtam el magamtól minden földinek gondolatát. Egy völgynek szűk torkolatába vonultam vissza, hogy magányban élhessek. Eleségemet csak kikoldulom és csak annak szentelem magamat, a mi szükséges.”

„És megtalálhatjuk-e a földön az annyira kívánt békét?” kérde

Sziddhartha. „Én a világ gyönyörének ürességétől annyira meggyőződtem, hogy már is undort gerjeszt bennem. Minden aggaszt és íme odáig jutottam, hogy már létem is elviselhetetlennek látszik”.

A herczeg ezen szavaira Schrahmana monda: „A hol hőség van, ott a hidegség lehetősége is megvan. A fájdalomnak álvett lényekben megvan a lehetőség arra, hogy itt-ott örülhessenek is; a rossznak létezése azt mutatja, hogy a jó is létezik és fejlődhetik; a hol sok a szenvedés, ott nagyra kell lenni egykoron a boldogságnak is. Nyisd ki tehát szemeidet és keressd azt. A mocsárba süllyedt ember, ha kiszabadul, a tiszta forrás vizét keresi, hogy megmosakodhassék; keresd te is a Nirvána halhatatlan hús tavát, melyben lelked bűnét, piszkosságát lemosod. Ha e tavat nem keresed, akkor nem a tó hibája, hogy tisztátalan maradsz, hanem a tied, mert nem kerested föl; ha van az igazsághoz és boldogsághoz vezető út, mely a Nirvánához vezet, és az emberek nem ezt az utat választván, boldogtalanokká lesznek, akkor boldogtalanosságuk oka nem az út hiánya, hanem ők maguk. Ha egy ember tudja, hogy van valahol orvos, ki betegségét gyógyítja és még sem folyamodik hozzá, akkor betegsége fejlődésének és bekövetkező halálának az oka nem az orvos, hanem a beteg, ki az illető orvost nem kereste fel. Ép úgy vagyunk a lelki betegekkel is. A ki a világosság nyomdokától eltér és elkárhozik, ennek a kárhozatának, szerencsétlenségének igazi oka csak ő maga és soha a világosság vezére.”

A herczeg meghallgatá a jelenés szavait és monda: „Valóban jó hírt hoztál nekem. Csak most ismerem be, hogy hivatásomat be kell töltenem. Atyám azt javasla nekem, élvezzem a világot, teljesítem világi kötelmeimet akképen, hogy becsületet hozzak házamra és házam népeire. Azt is monda egyebek között, hogy még fiatal vagyok s érverésem erős egy vallásos élet folytatására”.

Az öreg fejét csóválva monda: „Neked már tudnod kellene, hogy az igazság keresésére nincs megszabott idő; aki előbb keresi, előbb éri el”.

Sziddhartha szíve örömpresve hallgatja e szavakat, majd

lelkésülten mondja: „Itt az ideje, hogy az igazságot keressem; itt az ideje, hogy szétszakítsam mindama kötelékeket, melyek az igazság és tökéletes felvilágosodás útjáról visszatartanának. Valóban itt az ideje, hogy a vadont és abban a magányt felkeressem és kolduséletet élve a megváltás útját kutassam”.

Az égi hírnök örömmel hallgatá Sziddhartha szavait és megdicséré őt férfias elhatározásáért.

„Valóban itt az ideje az igazság keresésének” toldá hozzá. „Menj Sziddhartha és töltsd be hivatásodat, mert te vagy az igazi Bodhisattva, a kiválasztott Buddha, te vagy a világ megmentője és megváltója. Te vagy Pathagatta, a tökéletes, mert neked keli beteljesítened az igazságosság törvényét. Te vagy az igazság királya. Te vagy Bhayavant, a megáldott, mert arra vagy hivatva, hogy a világot megváltasd. Teljesítsd az igazság által rád mért kötelességedet, ne tágíts még akkor sem, ha villám érné fejedet és járj azon az utón, mely az emberiséget az igazsághoz vezeti. A napnak is csak egy pályája van, ezen halad, ettől nem tér el soha; úgy haladj te is az igazság páráján s akkor Buddha leszel. Légy kitartó keresésedben, mert megtalálsz, amit keressz. Kövesd, a mit föltettél magadban, mert elnyered fáradsámaid koronáját. Küzdj kitartással és komolyan, mert győzni fogsz. Az istenek, szentek és mindazok, kik az igazságot keresik, áldása van rajtad. Okosság és bölcsesség vezérelje a te lépteidet, mert te lesz a mi Buddhánk, mesterünk, urunk, a ki a világot megvilágosítja és az emberiséget a kárhóztól megmenti.

Ezek kijelentése után az öreg eltűnt és Sziddhartha lelke békével telt el. „Az igazság tudatára ébredtem, monda önmagában, s rajta leszek, hogy hivatásomat betöltszem. Szétszakítom mindazon kötelékeket, melyek e világhoz kötnek; elhagyom édes otthonomat, hogy a megváltás útját mielőbb feltalálhassam. A Buddhák oly lények, kiknek szavaiban a csalhatatlan igazság rejlik. A mily bizonyossággal esik lefelé a levegőbe dobott kő, – a mulandó ember meghal, a nap reggel felkel és az oroszlán, ha barlangját elhagyja, ordít, ép oly igaz a Buddha szava: „Igaz Buddha akarok lenni”.

A herceg neje hálósobájába tért, hogy búcsúpillantást vessen mindazokra, kik drágábbak valának neki a föld összes kincseméi. Mindenekfölött szeretett gyermekét akarta utoljára karjaiba zárni, de a gyermek anyja karjaiban pihent s nem ölelhetette meg anélkül, hogy mindkettőt magához ne szorítaná. Sziddhartha sokáig nézte szeretettjeit és szíve eltelt a válás keserűségétől. Könyei hullottak és ámbár erősen el vala tökéelve föltett szándéka mielőbbi keresztülvitelére, még sem vala annyi ereje, hogy a hulló könnyeket visszafojtsa, lelkét a belső megrázkódtatástól megmentse. Férfias erővel töré szét a szeretet kötelékét, elnyomta érzelmeit s még szeretettjeinek emlékét is kioltá szívéből. Kantaka nevű lovára pattant s mivel a vár kapuja nyitva vala, Ghanna kocsisától kísérvé a csendes éjbe lovagolt ki.

Így mondott le Sziddhartha a világ gyönyöreiről; feláldozta királyságát, szétszakított minden köteléket és kilovagolt a hazátlanságba. A földet az éj sötétje borítá, de az égen ragyogtak a fénylő csillagok. Sziddhartha levágta hullámozó fürtjeit s levétvén királyi köntösét, testét fakószínű ruhával fődé be. Kocsisát nem sokára Kantaka nevű kedves lovával a nemes király apjához, Szuddhodanához küldi vissza azon üzenettel, hogy a herceg a világról s annak örömeiről lemondott. Koldusruhában és koldustányérral a kezében járt-kelt az utakon. Daczára koldusöltözetének, arczán a szellem fönsege látszott. Egyenes járása és magatartása elárulá előkelő származását; szeméből az igazság tűzfénye sugárzott ki. Ifjúsága szépségét körülövezé az életszentség glóriája, mely feje körül csodálatos fényben mutatkozott. Mindenki, a ki csak látta, csodálattal nézett reája. Meg-megállottak előtte még azok is, kiknek legsürgösebb dolguk vala; mindenki hódolattal és tisztelettel üdvözölte.

A herceg mindenekelőtt Rajagriha városába tért s koldusként alázattal a házak kapuja előtt megállt, várva az alamizsnát és eleséget, melyet az irgalmas lelkek tányérába adtak. Bárhol fordult meg az áldottnak nevezett férfi, mindenki szívesen adott neki abból, a mije volt; az emberek áldották, hogy házuk küszöbét felkereste.

„Ez valóban nemesen gondolkodó Muni” (vallásbölcsele), mondák az ifjak és öregek egyaránt; már egyszerű érkezése is áldást hoz”.

Bimbiszara, a város királya hallván az izgalomról, mely a város összes lakosságát fogva tartotta, egyik legfőbb tisztviselőjét küldé ki azon czélból, hogy az idegent éber szemmel tartsa; s midőn megtudta, hogy az idegen a Schakyák nemes nemzetségéből való és a közel lévő erdőnek egyik folyója mellett telepedett le, felvéve királyi öltözetét, fejére koronát tett s tanácsosaitól kísérvé a koldusöltözetben járó idegennek látogatására indult. A király egy fa alatt letelepedve találja a Schakyák nemzetségéből való Munit; látja nyugodt arczát s méltóságteljes magatartását s tisztelettel közeledik feléje mondván: „Oh Schramana, a te kezeid egy ország kormányzására, nem pedig egy koldustányér tartására valók; ha nem tudnám, hogy királyi vérből származol, arra kérnék föl, vedd át mielőbb országom kormányzását; a nemes ember keblét megilleti a hatalom utáni vágy, sőt a gazdagság sem megvetendő, de gazdagnak lenni s amellet vallását elveszíteni, ez nem nyereség. A legnagyobb mesternek tartom azt, ki a hatalmat, gazdagságot és vallást bírja s azt okosan, bölcsen az emberiség javára fordítani tudja”.

A király e szavaira a nagy Schakya Muni szemeit felemelvén, monda: „Mindenki tudja, hogy vallásos és bőkezű vagy. A ki gazdagságát a köznép javára fordítja, arról joggal mondhatjuk, hogy nagy kincse van; ellenben a fukar kapzsi, kincset-kincsre összehalmoz, igaz nyereséggel nem dicsekedhetik. Az irgalmasság hozza a legnagyobb kamatokat, szaporítja a gazdagságot; mert ámbár a kincsek el-elszóródnak, még sem hoznak bánatot; én szétszakítottam a kötelékeket, mert szabadságot keresek. A ki a vallás igazságát keresi, mely a legdrágább kincs, annak e világba nem szabad többé visszatérnie, le kell mondania mindenről, a mi gondolatát világiasan befolyásolhatná; előtte csak egy czél lebeghet: lelkét megtisztítani az önzés és hatalmi vágy piszkos gerjedelmeitől. Ápold a gyönyört, ha csak egy napig is, s észre fogod venni, hogy nő, mint a gyermek. Gyakorold hatalmat és min-

dennap újabb és újabb teher és gond nyomja majd szívedet. A világ fölötti uraimat, a mennyei életet felülmúlja az életszentség édessége. Bodhisattva beismeré a gazdagság csalékony természetét s nem veend be többé mérget teste táplálásául. Vajjon az egyszer megfogott hal kívánczik-e továbbra is a horog után? És a megfogott madár szerelmes lesz-e még egyszer a hálóba? A lázas beteg hűsítő orvosságot keres; nem tanácsolhatunk neki olyasmit. a mi lázát fejleszti. A tűz sem oltható el, ha fával gazdagítjuk. Kérlek, ne sajnálkozzál fölöttem. Sajnáld inkább azokat, kiknek vállait a királyság gondjai és a gazdagság terhei nyomják. Félelem és rettegés között élvezik hatalmukat és kincseiket, mert sohasem tudják, melyik nap lopják el tőlük a csillogó kincset s a fénylő királyi koronát. Azonkívül mi előnye van egy halott királynak egy holt koldus fölött? A mérges kígyó torkából megszabadult nyulacska nem kivan abba visszatérni, hogy elnyelessék. Az én szívem sem vágyódik aljasabb élvezet után; eldobtam magamtól a királyi koronát, hogy szabadabb fejjel mozoghassak. Ép azért ne is akadályozz megkezdett művem teljesítésében; fáj ugyan, hogy el kell hagynom tégedet, de érzem, hogy oly bölcsekhez kell mennem, kik az igazság útját megmutatandják s arra is tanítanak, hol és miképen szabadulhatok meg mielőbb az emberiséget gyötrő mindennapi bajtól. Országodnak békét és jólétet kívánok; neked pedig bölcsességet és erős kezet, mely az igazság kormánypálczáját tartandja”.

A király tisztelettel megragadá a Schaky-a-Muni kezét s mélyen meghajolva előtte monda: „Adja az ég, hogy megtaláljad, amit keressz és ha megtaláltad, jöjj vissza s végy föl tanítványaid sorába.

Bothiszattva szívélyesen búcsúzott el a királytól, megígérvén neki, hogy kérését adandó alkalommal teljesíteni fogja.

Abban az időben Arada és Udraka valának a legtekintélyesebb brahmin tanítók. Bothiszattva is ezekhez indult és lábaiknál telepedvén le, hallgatta tudományukat és bölcseletüket az Athman vagyis az „én” felől, mely a lélek minden cselekvésének indító oka, vagyis maga a cselekvés. Ezekről hallotta a Karma törvényét

s a lélekvándorlás elméletét; megtudta, mennyit kell a rossz emberek lelkeinek szenvedniük az által, hogy alsóbbrendű állatokban és pokolban kell újjászületniük s mily boldogok azok lelkei, kik testüket sanyargatták s folytonos áldozathozataluk által a királyok, brahminok és dévákban újjászületve a létnek felsőbb fokára emelkednek. Tanulmányozta szertartásait s elsajátította a rendszert, mely mellett azok az „én”-nek felszabadítását az anyagiaktól elérték.

Arada monda: „Mi azaz „én” (ego), mely a lélek öt gyökerének u. m. a tapintás, a szaglás, ízlés, látás és hallás tevékenységét észreveszi? Mi az, mi a mozgás két nemében nyilvánul? E talány a lélek előtt a következő kifejezésekben jelentkezik: én mondom; én tudom; én veszem észre; én jövök és megyek, én maradok; a te lelked, nem tested, nem szemed, nem füled, nem orrod, nem nyelved. Az „én” a látó a szemben, a szaglás az orrban, az ízlelő a nyelvben, a halló a fülben, a gondolkodó a lélekben; az „én” mozgatja kezeidet és lábaidat; az én a te lelked. A léleknek tagadása a legnagyobb vallástalanság; sohasem jut a megváltáshoz az, ki ez igazságnak ellenszegül. A mély töprengés és tépelődés elhomályosítja a legtisztább látást és eszmezavart, hitetlenséget szül; az igazság útjára a lélek felszabadítása a földiektől vezet, melyet az által érünk el, hogy visszavonulva mindentől, kiirtva szívünkben minden szenvedélyt, az anyag nem létezésének felismerésére emelkedünk, a hol a nem anyagi életnek alapi föltételeit megtaláljuk. Ebben rejlik az „ego” megszabadítása, melyhez csak az igaz hívők, a hitben élők juthatnak.”

Botthiszattvát nem eléggette ki e két tanítónak tanítása: „Az emberek szolgaságban vannak még mindig”, monda, „mert az „én”-nek képzetétől nem szabadultak meg. Az anyagi s annak tulajdonsága csak a mi gondolkodásunkban különböznek egymástól és soha a valóságban. Képzületünkben a hőség különbözik a tűztől; a valóságban e kettő elválaszthatlan egymástól.”

Te azt mondod, hogy a tulajdonságokat a tárgytól elvonható s magát a tárgyat minden tulajdonságtól menten létezönek

gondolhatod; de ha tovább szövöd gondolatmenetedet, észre fogod venni, hogy ez másképen van. Az ember egy összetett szervezet és különféle elemekből (scanda) áll: u. m. anyagi formából, érzésből, hajlamból és végre érteleből. Az, amit „ego”-nak nevezünk, mint pl. ha mondjuk: én vagyok, ez nem önmagában való lény, hanem a scandák összműködésének az eredménye. Ki azt gondolja, hogy az „ego” az emberi természettől különálló lény, annak a dolgok természetéről nincs meg a helyes képzete. Már az Atmannak keresése is helytelen; mert a hamis előítéletek hamis utra terelnek. Mily eszmezavar keletkezik pl., ha az „ego”-ból kiindulva hiúságunkban azt gondoljuk magunkról: nagyok vagyunk, csodálatos dolgot műveltünk, nagyot alkottunk. Az „ego”-ról alkotott fogalmunk értelmi természetünk és az igazság között mozog. Törekedjél a hamis fogalmat száműzni s megtaláld az igazságot, melynek fényénél az összes lényeket a maguk valódiságában fogod látni. Ilyen eszmék, mint pl. én vagyok, én leszek, én nem leszek stb. nem foglalkoztatják a helyesen gondolkodó agyát; mert ha az „ego” bármily formában megmarad, miképpen fogod megtalálni a megszabadulás útját? És ha ugyanezen ego a három világ egyikében akár a földön, akár a mennyben vagy pokolban újjászületik, akkor mindig és mindenütt önzésbe és bűnbe merülünk. Minden összetett tárgy a szétválasztásnak van alávetve s az ember sem szabadulhat meg születésétől, betegség, aggkór és haláltól”.

Bothiszattva szavaira Udraka felelt, mondván: „Nem látod-e mindenütt, kívüléd és benned a Karma befolyását és tevékenységét? Az emberek különböznek jellemben, állásban, tudományban, sorsban s e különbözőség a Karma behatásának az eredménye. A lélekvándorlás a Karmától függ. Előbbi létkorszakunk jó és rossz cselekedeteinek hatását örököljük jelen életünkben. A Karma jó vagy rossz hatásaiban, a szerint, amint jók vagy rosszak voltak cselekedeteink.

„A Karmáról szóló tant nem tagadom” monda Bothiszattva, „mert minden okozatnak meg van a maga oka. A mit vetünk, azt aratjuk; s a mit most aratunk, annak már előbbi években kellett elvetve lennie. Belátom, hogy a lélekvándorlásról szóló

tan az ok és okozat törvényének van alávetve; mert minden ember a saját sorsának a megteremtője, de az „én”-nek vándorlását nem látom sehol. Egész individualitásom (egyéniségem) összetétele az anyagi és szellemi természeteknek. Az érzéki szervek, amint szervezetemben vannak, elődeimtől erednek, kiknél ugyanilyen szervek hason funkciót végeztek. Maguk az eszmék amint bennem vannak, részben már elődeimtől öröklöttek, részben a régi és új eszmék együttműködésének szülöttjei, a régi eszmék amint bennem vannak, előbbi létem öröksége s ép úgy elődjei új eszmémnek, mint a tegnapi „én”-em szülője a manapi „enyémnek. A múltban véghez vitt tettek Karmája alapföltétele jelenlétem sorsának”.

„Tegyük fel, hogy az Atman csakugyan léteznék és mint ilyen érzéki szerveinket mozgatná, úgy azt kellene föltételeznünk, hogy pl. a látás szervének a szemnek kivájásával a megnagyobított nyílason át az Atman jobban veszi ki a tárgyakat, mint azelőtt. Ép úgy vagyunk a többi érzéki szervvel is. Elismerem a lélekvándorlást, a Karmát, de az Atmant, mely szerintetek minden cselekvésnek rugója, nem látom sehol; az „ego”, én akarok, én vagyok, én leszek, én nem leszek stb. bűnös lelkünk csalódása minden realitás nélkül. Mert, ha valóban léteznék, akkor létünk bajai nem erednének tudatlanságunk és bűnösségünkől, hanem lényünk lényeges részét képeznék”.

Erre Bothiszattva a templomokban összegyűlt papokat látogatta meg. Szíve felháborodott a nagy kegyetlenségen, melyet azok az istenek oltárain egyes áldozati állatok bemutatásával miveltek, azért monda: „Ezek az emberek csak tudatlanságukban rendezik ezeket a nagy ünnepeket s mutatják be a sok áldozatot; sokkal jobban tennék, ha az igazságnak mutatnák a kellő tiszteletet, a helyett, hogy az isteneket annyi állatnak vérével kiengesztelni törekcsenek. Mert micsoda szeretet lakozhatik egy olyan ember szívében, ki élő lények szándékos megsemmisítésében látja elkövetett bűneinek jóvátevést! Újabb gonosztettekkel a régieket nem tehetjük jóvá; az emberiség bűnei nem bocsátatthatnak meg egy ártatlan áldozatnak a felajánlásával.”

„Tisztítsátok meg szíveiteket és ne öljetek! Ebben rejlik az igazi vallás. A szertartások mit sem érnek; az ima, ének meg nem menthet, ha szíveinkben a bírvágy és bujaság él. Az igaz áldozat és helyes istentisztelet a szívnek bűnös szenvedélyeitől való megtisztításában rejlik.”

Ezek kijelentése után ott hagyá a papokat és Uruvilva vadonjába menekült, hogy vallásának tökéletesebb rendszerét megállapíthassa. E vadonban öt Bhikshust (kolduló barát) látott, kik érzeiket erényesen zabolázták, szenvedélyeiket elnyomták, az önsanyargatásban mesterek voltak. Ezekhez szegődött Bothiszatlnva s erős akarattal veté magát alá a minden érzékinek kiölésére javasolt testi sanyargatásoknak. Szigorú volt ugyan az öt Bhikshus önmaga iránt, de a Schakia-Muni nemsokára felülmúlta őket. Hat évig sanyargatta önmagát s igyekezett testi természete minden igényét elnyomni; amellet szellemét is művelte. A testiség kiölésében annyira vitte, hogy napjában egyetlenegy kendermaggal megelégedhetett. Arra törekedett, hogy a születés és halál tengereit keresztezze és a megváltás partjait mielőbb elérje. Teste kiszáradt, mint a száraz ág, de életszentségének híre annyira terjedt, hogy a legtávolabbi vidékről özönlött a népsereg és áldását kérte.

A szent nem vala önmagával megelégedve. Bölcsességet, igazságot keresett s még sem találta meg. Végre is annak tudatára ébredt, hogy a sanyargatás még nem öli ki a vágyakat. Egy Jambus fa alatt ülve elmélkedék kedélye állapota s önsanyargatása gyümölcsei fölött. „Testem gyenge lett” – monda magában – „Szigorú böjtlésem egy lépéssel sem vitt előbbre a megváltás útján. Ez nem helyes út. Jobb lenne, ha testemet étellel itallal erősíteném s ezzel szellememet is a magasabb szárnyalásra képesíteném.” Elment a folyóhoz, hogy megfürödjék; de midőn a vízből ki akart szállni, érzé, hogy teste gyenge és erőtlén. Egy fának lehajló ágát fogta meg s így mászott ki a folyóból. Viskója felé vette útját, de az utón összeroskadott s az öt Bhikshusz is azt képzelte, hogy halott.

A közelben egy marhagulya birtokosa lakott, kinek legidősebb leánya Vanda arra menőben meglátta az elájul tat, magához

téríté őt és rizs-tejet ajánlott fel neki. Bothiszattva szívesen fogadá ez ajándékot. Midőn jóllakott és teste felfrissült, szelleme eddig nem tapasztalt világosságban kezdte úszni. Érzé, hogy a felvilágosítás sfaerajáig jutott.

Ezen idő óta Bothiszattva rendesen táplálkozott. Tanítványai látván a Vandával való találkozást és a szigorú böjtölésnek megszégését, gyanút merítettek és azzal vádolták őt, hogy immár megszegte föltett szándékát, megcsalta őket, kik mesterüknek tisztelték.

Midőn Bothiszattva látta, hogy tanítványai is elfordultak tőle, magába fojtá lelki fájdalmát és a szent Bodhi-fa felé vándorolt. Megremegett a föld, míg az égen csodálatos fénysugarak úsztak. Midőn a fa alatt letelepedett, örömhangozokba tört ki az ég s remény töltötte el minden földi lény szívét, csak Mára az őt érzék ura, a halál okozója, az igazság ellensége szomorkodott és bosszankodott. Összeszedvén a démonok seregét s magával vivén három leányát, a kísértőket, azon hely felé vonult, a hol a nagy Schrahmana ült. A nagy Schakia-Muni nem ijedt meg s nem törődött vele. Mára iszonyú átkokban tört ki, s hangjával oly forgó szelet és vihart támasztott, hogy az ég elhomályosodott, a tenger pedig zúgott és tombolt. Az áldott nyugodtan ült a Bodhi-fa alatt s nem törődött Mára haragjával, mert tudta, hogy bajt nem okozhat neki. Mára három leánya kísérténi kezdte Bothisattvát, de ő nem hallgatott reájuk; s midőn Mára látta, hogy a győzedelmes Schrahmana szívében az érzékiség tüzét fel nem élesztheti, megparancsolá hadseregének, ragadják s félemlítsék meg az ülő szentet, ki csak nézte a démonok erőlködését, mint egy komoly férfi nézni szokta a gyermekek játékát.

A gonosz szellemek izzó gyűlölete nem érinté Bothisattvát, csak nyugodtabbá tevé őt. Erre a pokol lángja hús szellőcskévé, telve illattal, a cikázó villámok pedig gyönyörű Lotus virágokká változtak. Ezt látván a Mára, elvonult seregével s nem kísérté többé a nagy Schrahmanát. Az égből rózsá-eső hullott, s a jó szellemek örömhanga hallatszott. A nagy Muni győzött, szívében harag nem lakozandik, a rossz szellem nem félemlíthette meg őt.

Bölcs, tiszta ő, telve szeretettel és irgalmassággal. Amint a nap fénye oszlatja el a föld homályát, úgy az is meg fogja találni az igazság fényét, ki kitartó keresésében és állhatatos birtoklásában.

Mára eltávoztával Bothisattva elmélkedni kezdett. Lelki szemei előtt átvonultak a világ bajai és azok okozója, az emberiség mindennemű bűne.

Ha az emberiség tudná – gondola magában – mily következménye van minden rossz tettének, úgy undorral fordulnának el azoktól. Csakhogy hiu „én”-je vakká teszi őt, azért kapaszkodik rossz hajlama és szenvedélye mindennemű hajtásába. Szereti az élvezetet, a gyönyört, mely csak szenvedést és fájdalmat szül s mégis mily hiu az ő gyönyöre. Hasonló az odvas platanus fához és szappanbuborékhoz, mert nincs tartalma.

A világ teli van bűnnel, gonddal, mert tévelyben mozog. Az emberek el-el tévelyegnek, mert a csalódást kedvesebbnek nézik, mint az igazságot. Jobban szeretik a tévely sötéttségét, mely fájdalmat és nyomort szül, mint az igazságot (Dharma), „mely egyedül képes mindenkit boldogítani és a bűntől megtisztítani.”

A felvilágosult a születés és halál eredete felül gondolkodván, megismeré, hogy a tudatlanság minden baj gyökere. Az emberi élet fejlődésének láncolatában 12 láncszemet látott, melyeket 12 Vidanasnak nevezett. Kezdetben minden lét vak és ismeret nélküli; a tudatlanságnak ezen tengerében mozognak a folyton fejlődő és szervezkedő hajlamok. Ezen hajlamokból fejlődik későbbben az érzés és az észrehevés. Az érzés szerveket nemz, melyek élőlényeket állítanak elő. Ezen élő szervek fejlesztik a mezőt vagyis az öt érzéket és a kedélyt. A hat mező érintkezésbe lép a külső tárgyakkal s ez érintkezésből származik az érzés, mely az egyedi lét utáni szomjúhozást idézi elő; a lét szomja a tárgyakhoz való ragaszkodást szüli, mely az önösségnek, az „én” szeretetének, növekedését okozza. Ezen önösség újabb és újabb alakokban, szüleményekben nyilvánul, melyek minden bajnak, aggkor, betegség és halálnak okozói. Mind e bajok tulajdonképeni oka a dolgok kezdetében fekszik, vagyis a tudatlanságban, melyből az élet fejlődik, van elrejtőzve. Oszlasd el e tudatlanságot s akkor kiirtottad rossz

hajlamod gyökerét, kiölted az e gyökérből sarjadzó rossz hajlamokat és megtaláltad az igazság helyes fogalmát. Ha az „én” önössége ki van irtva, akkor győztél a születés, kor, szenvedés és halál fölött.

A felvilágosult látta a négy főigazságot, mely az önfeláldozás vagyis Nirvána útját körülveszi.

Az első főigazság: a szenvedések léte. A születés fájdalommal, szenvedéssel jár. A fejlődés telve gonddal, betegséggel. A halál könnyeket facsar ki. Mélyen megszorító az emberre nézve ahhoz kötni magát, amit meg nem tarthat; fájdalomteljes annak birtokolatása utáni vágy, a mit sohasem szerezhetünk meg magunknak.

A második nagy igazság a szenvedések oka körül forog. Minden szenvedésnek oka az érzékiség. A világ pompája érzéseinkre hat és szüli annak birtoklása utáni vágyat, hogy kielégíttessék. Ha nem lesz kielégítve az „én”, akkor csalódás áll be, melynek oka a világi dolgokhoz való szertelen ragaszkodás. Mindenki csak élni akar, hogy önösségének tovább örvendhessen; saját „én”-jét a gyönyörök és élvezek tengerében megfüröszsze, de senki sem fontolja meg, hogy a gyönyör csak csalétek, vége pedig a szívet marcangoló fájdalom.

A harmadik főigazság: a szenvedések megszűnése. A ki önmagát győzi le, az ment lesz minden érzéki vágytól. Nincs kívánsága s az ilyenben nincs is tápja az érzékiség tüzésnek; kialszik elhamvad.

A negyedik igazság a nyolcféle út, mely minden szenvedésnek megszüntetéséhez vezet. Minden bölcs fölkeresi ez utat, hogy véget vessen minden szenvedésnek. Az út a következő:

1. Az igaz megismerés.
2. Az igaz szándék és eltökélés.
3. Az igaz beszéd.
4. Az igaz cselekvés.
5. Az igaz, helyes életmód.
6. Az igaz törekvés.
7. Az igaz gondolkodás.
8. A nyugodt kedélynek igaz állapota.

Ez a Dharma vagyis igazság; ebben rejlik az igaz vallás.

Boldog, ki az igazságot felismerte; boldog az, ki felebarátjának rosszat nem tesz; ki a szenvedélyt legyőzi, a bűnt kerüli; de legboldogabb, ki saját „én”-je és hiúsága fölött győzedelmeskedett. Ő, Buddha, az igazi szent.

Az áldott hétszer hét napig maradt a magányban s élvezé a megváltás boldogságát. Az időben két kereskedő Tapussa és Bhallika jött az utón s midőn meglátta a nagy Schramana fön-ségtől sugárzó arczát, tiszteletteljesen közeledtek feléje és rizs-kalácsot meg mézet ajánlottak neki.

Ez volt az első eledel, melyet magához vett, mióta a Buddháságot elnyerte.

Amint megebédelt, beszédbe ereszkedett a két kereskedővel s megmutatá nekik a megváltás útját. A két kereskedőre mély benyomást tett Mára legyőzőjének szentsége és fön-séges magatartása. Hódolatteljesen hajoltak meg előtte mondván: „A mi menedékünk oh Uram ezentúl csak a Dharmában leszen!”

Tapussa és Bhallika valának Buddha első tanítványai. Ez időben, amidőn Buddha a Buddháságot elnyeré, monda a következő nagyjelentőségű szavakat: „Telve boldogsággal van az, ki a gyűlölettől megszabadult; áldásteljes az érzékiségtoi és szenvedélyektől való megmenekülés és a büszkeségnek, mely annak gondolatától „én vagyok” származik, elvesztése. Immár fölismertem azt az igazságot, mely nehezen érhető el ugyan, de ha elértük, békét és nyugalmat hoz. Az emberek nagyrésze a világérdekek spherájában mozog és világi vágyaik kielégítésében keresi boldogságát. A világember nem érti az igazság nyelvét, mert nem ismer más boldogságot, mint amit „én”-je javasol néki; ép azért nélkülözésnek nevezendi mindazt, a mi a felvilágosultra nézve a legédesebb öröm forrása; megsemmisülést lát abban, amiben a halhatatlanság gyökeredzik; halálnak mondja azt, amit az önlegyőző örökéletnek ismer. Az igazság rejtve marad mindenki előtt, ki az érzékiség és gyűlöletnek békóiban hever. A Nirvána nem száll le az alacsony gondolkozásnak szívébe, hanem titokteljes és megérthetetlen marad mindazok előtt, kiknek szívét a világi

érdekek köde födi. Ha e tanomat hirdetném s az emberek engem nem értenének meg, akkor hiába való munkát végeznék. Egész életemben a fáradalmak és kellemetlenségek láncolata övezne haszon és boldogítás nélkül.”

Ezen szavaira Brahma Sahampati (világszellem) szállt le az égről és bemutatván neki hódolatát mondván: „Ha a szent, a Tatbagata nem tökélel el magát arra, hogy az elnyert igazságot a világnak hirdesse, akkor a világnak tönkre kell mennie. Légy kegyelmes tehát azoknak, kik küzdenek; résztvevő a szenvedőkkel; irgalmas a gond és fájdalom hálójában reménytelenül mozgó teremtményekkel. Hiszen vannak még a világiasság porától tiszta lények. Ha nem hirdeted nekik az igazság tanát, elvesznek; de ha meghallgatják, hinni fognak és meg lesznek váltva.

Az áldott egy Buddha szemeivel látta maga előtt a nyomorult teremtéket, kiket a világiasság pora teljesen befödött; de látott olyanokat is, kik kevésbé valának beszennyezve és monda: „Tárva-nyitva legyen a halhatatlanság kapuja mindazoknak, kiknek füleik vannak az igazság meghallgatására. Meghallják a Dharmát, hogy szívükbe fogadják.”

Ennek kijelentésével a Dharma hirdetésére határozta el magát.

„De hát kinek hirdessem én mindenekelőtt a felismert igazságot? Régi tanítóim, kik szívesen fogadnák, már régen megvannak halva. Csak öt tanítványom van még életben; azokhoz megyek, hadd legyenek ők az elsők, kik a megvallás evangéliumát hallandják.”

Abban az időben Benares Szarvas-ligetjében öt Bhikshus tartózkodott. Ezekhez ment mindenekelőtt, megfélekedvén minden sérelemtől, amit részükről teljes elhagyatottsága idejében tapasztalt.

Upaka, a fiat esi Brahminus, és Jain. Sziddharthának jó ismerőse, látva az áldottat, elcsodálkoznak a fönséges arczáról visszautkröző magasztossága fölött s mondák néki: „Arczodon a nyugalom honol, szemeid fénylenek, boldogságról és lelki tisztaságról beszélnek.” Mire Buddha felelvén, monda: „Én”-em önösségé-

nek kiirtása útján jutottam a boldogító szabadsághoz; menten minden szenvedélytől, testem szűzies tiszta, valómat az igazság tölti be; elértem a Nirvánát s ez az oka annak, hogy arczom nyugodt, szemeim fénylenek. Az igazság országát akarom megalapítani e földön, hogy az igazság fényét lássák a sötétségben tapogatódzók és a halhatatlanság kapuján a boldogság országába bevonulhasanak.”

„Tehát azt állítod magadról” – monda Upaka – „hogy te volnál Jiva, a világ legyőzője; az egyedüli és föltétlen szent.”

Az áldott felelvéen, monda: „Jivák mindazok, kik önmagukat legyőzték és kik szívüket minden büntől és vágtyól megtisztították. Igazad van Upaka, én Jiva vagyok!”

Fejcsóválva monda erre Upaka: „Tiszteletreméltó Gautama, arra kifelé vezet a te utad.”

Ezt mondva elhagyta az áldottat s más útra tért.

Az öt Bhikshus látva régi tanítóját, abban állapotott meg, hogy nem is üdvözlik ötét. s nem is nevezendik „mesterüknek”, mert mint mondák, megszegte fogadalmát s felhagyott életszentiségével. Nem Bhikshu többé, hanem Gautama, azaz olyan ember, ki bőségben él s a világ örömeinek hódol.

De midőn méltóságteljes alakját megpillantották, önkénytelenül felugrottak és daczára közmegegyezésüknek, tiszteletteljesen üdvözölték és barátjuknak szólították.

„Ne nevezzétek Tathagatát világi nevéen s ne is szólítsátok őt barátotoknak, mert ő Buddha a szent. Buddha jóságos arczczal tekint mindenkire, ép azért nevezzük őt atyánknak. A ki atyját nem tiszteli, bünt követ el. Tathagata nem a testi sanyargatásokban keresi üdvét, hanem az igazság élvezetében. De azért nem él sem bőségben, sem a világ örömeinek nem hódol; ő az erény arany középútján halad. Nem hústól és haltól való ön megtartóztatás, nem a mezítelenség és a lenyírt hajzat, nem a varkocsos hajdís, nem a csuha, sem pedig a testnek piszokkalvaló bekenése tisztítja az embert s menti meg öncsalódásoktól, hanem az igazság. Az igazi tisztatlanság a részegségben, büszkeségben, csalásban, irigységben, öndicsekvésben, rossz szándékban

és mások lealacsonyításában fekszik, de sohasem a húsevésben. Engedjétek meg oh Bhikshus, hogy az arany középútra tanítsalak benneteket, A hosszú és szívtelen testi sanyargatás megtéveszti a lesanyányodott embert és hamis képzetekkel telíti. Ki lámpáját csak vízzel tölti meg, az ugyan nem oszlatja el a sötétséget; a víz nem ad, csak oltja a tüzet. Minden sanyargatás hiábavaló mindaddig, míg „én”-ünk uralkodik fölöttünk és akár világi, akár mennyei élvezek után törekszünk. Csak ha ez „én”-t ő a önmagunkban kiöltük, még pedig úgy, hogy sem világi, sem mennyei gyönyörévezet utáni vágy nem zaklatandja többé szívünket, csak akkor jutottunk a Nirvánához és boldogságához. Az ember teste megkívánja az ételt, adjuk meg neki, amire szüksége van. A Lotus virágot is víz környékezi, de azért hímporát nem mossa le. Az érzékiség bénítólag hat a fölfelé törekvő lélekre. Az érzéki ember szenvedélyének és élvvágyának rabja. Nem vétkezhetik az, ki teste igényét táplálékkal kielégíti; sőt kötelességünk testünket egészségben és erőben fentartani, hogy a bölcsesség és igazság lámpáját erős kezekkel fenntarthassuk s életútjainkat fénye mellett megtalálhassuk. Ez az arany középút, mely nem ismer semmiféle szélsőséget.

Az áldott szívélyesen beszélt tanítványaival, sajnálkozott tévelyeik fölött és rámutatott törekvéseik haszontalanságára. Mire az öt tanítvány szíve olvadozni kezdett s elfelejtvén minden közmegegyezést, örömmel hallgatták Buddha következő szavait: „Az életről alkotott helyes és igaz képzet az igaz világító fáklya, mely az embert az igazság felé vezet. Az „én” állhatatlan. Minden, aminek kezdete van, feloszlásnak indul. Az önmagával való folytonos bíbelődés is haszontalan; az „én” alpesként nehezedik az emberre s elhomályosítja értelmét, megnehezíti szívét. A felébredt ember elfelejti a félelmet, mit álmoképei okoztak neki. A Buddha is felismeri a gond, szenvedés, fájdalom és önző törekvés haszontalanságát, mert mind csak az önző „én” kifolyásai. Egy ember kijön a fürdőből s véletlenül egy nedves kötélre lép. megijed, mert azt gondolja, hogy kígyóra hágott; sőt úgy tetszik neki, mintha a mérges kígyómarás fájdalmát érezné; de mennyire

megnyugszik, ha látja, hogy nem kígyóra hanem kötélre lépett. A tévely vala félelmének tulajdonképeni oka. A mint a kötél természetét fölismerte, nyugodt és boldog lett. Ép ilyen lelki állapótban el az olyan ember, ki tudja, hogy az „én” valóságban nem létezik és hogy a gyötrődés, tépelődés, gond stb. csakis csalódáson alapulnak. Boldog az, ki „én”-jét legyőzte, vagyis jobban mondva, ki „én”-jétől megszabadulja az igazsághoz jutott. Hiszen az „én” csak gyorsan átsurránójelenség, álomkép, mely szétfoszlik, a mint az igazság napja lelkünkben felvirrad.”

Buddha tanának igazságát a tiszteletreméltó Kanndynia fogta föl, mondván: „Igazad van, megtaláltad az igazság útját, tanítványaid s igazságod hirdetői leszünk.” Mire Buddha felelvén, monda: „Ha valaki arra tökélt el magát, hogy csak a hallott igazságnak fog engedelmeskedni, de önmagára lesz hagyatva, rendesen bukik és régi tévelyébe esik. Tartsatok tehát össze és támogassátok egymást; éljeteztek mint testvérek, egyek szeretetben, életszentségben és az igazságért való buzgóságban; terjeszszétek az igazságot, hirdessétek tanát a világ mind a négy táján, hogy minden ember az igazság részesévé lehessen. Legyen e testvérisülétek állandó, képezzétek Buddha szent egyházát, a Sanghát, mely közössége mindazoknak, kik Buddhához menekülnek.”

Kanndynia vala Buddha első laoitványa, ki az igazságot föl fogta és erejét terjesztésének szentelte. Ép azért kapta e nevet Cinyata Kanndynia, azaz az, igaz tannak megértője.

Ezen elnevezés után mondta Kanndynia Buddhához: „Uram áldj meg minket a te áldásoddal és szentelj meg.” Buddha megáldá őket és c hármas fogadalomnak letételérc szólította:

1. Hitemet Buddhára irányítom, mert csak ő szent, tökéletes és felülmúlhatatlan; ő benne rejlik a bölcsesség és szabadság; ő ismeri a lét törvényeit; ő a világ ura, ki az embereket jármába szorítja; ő az emberek és istenek tanítója.

2. Hiszek Buddha tanításában, mert e tan úgy lett kinyilatkoztatva, hogy láthattuk, szemlélhettük; ez vezet bennünket a' élet igaz boldogságához.

3. Hiszek a közösségben, Buddha tanítványainak közösségé-

ben, melynek kebelében csakis becsületesség és igazságosság uralkodhatik s melyet ápolnunk, erre másokat oktatni szoros kötelességünké teszszük, hogy a világ az igazság, becsületesség és igazságosság által igaz boldogságához mielőbb juthasson.

Abban az időben Benaresben egy nemeslelkű ifjú, gazdag kereskedőnek a fia, Jakshas vala, ki sokat tépelődött a világ bajai fölött. Ez éjjel fölkelvén, az áldotthoz ment, hogy tanítását szívébe véshesse. Amint Buddhát az ifjú megpillantá, o szavakban tört ki: „Oh mily kín, mily nyomorúság.” Az áldott pedig monda: „Nincs kín, nincs nyomorúság. Jöjj hozzám, megtanítlak majd az igazságra, mely minden gondjaidat eloszlatja.”

Az ifjú hallván Buddha e szavát: „Nincs kín, nincs nyomorúság” – megnyugodott és az öreg mellé telepedett le. Az áldott beszélt erkölcsiségről és irgalmasságról- Magyarázta a vágyaklényegtelenységét, bűnösségét s rámutatott a megváltás igaz útjára.

Az ifjú most világundor helyett örömet érzett szívében és megismerő az igazságot; de midőn magára nézett és látta drágakövekkel díszített köntösét, elpirula s szégyenkezék szívében. Tathagata eltalálta az ifjú gondolatát és monda: „Még ha drágakövekkel díszítjük is testünket, szívünket mégis megtisztíthatjuk az érzékek vágyaitól. A külső forma nem érinti a vallás szellemét. A Schramann testét földheti egy asketa rongyos öltönye, lelke mégis a világ érzékiségében mozoghat. Ki az erdők magányában lakik s mégis világi gyönyörök után áhítozik, az világi ember. Ép úgy hordhatunk világi díszöltönyt testünkön, lelkünkkel pedig a magasba emelkedhetünk. Nincs különbség világi és egyházi között, ha az „én” fogalmát száműztük.

Midőn Tathagata látta, hogy az ifjú kész őt követni, monda neki: „Kövess engem” – és Jaksza magára ölté a sárga köntöst és a testvérületbe lépett.

Míg Tathagata Jaksával beszélt, azalatt Jaksza apja érkezővén oda, kérdé az áldottól, vajjon nem látta-e az ő fiát. „Jöjj be s meglátod fiadat”, monda Buddha. Az atya belépett, de szemei el vannak homályosodva s nem ismeri fel fiát. A mester prédi-

kálni kezdett és Jaksa apja felfogá az igazságot és monda: „Oh mily szép ez igazság, oh uram! Buddha a mi urunk és mesterünk; felépití mindazt, a mi összedólt; megmutatja az igaz utat; leveszi a fátyolt a mélyen elrejtőzött dolgokról; lámpát gyújt a sötétségben, hogy tisztán láthassunk. Én Buddhában hiszek s közösségének tagja leszek.” Csak nrdön a Sanghába belépett, akkor nyíltak meg szemei s látta a sárga ruhába öltözött fiát. Oh fiam! – monda könnyezve – anyád keserg és sír. Siess haza, hogy mielőbb megvigasztalhasd és életre hívjad.”

Jaksa Buddhára nézett, ki is röviden monda: „Vajjon a világba térjen-e vissza Jaksa, hogy nyomorult legyen, mint vala azelőtt?” Jaksa apja monda: „Ha fiam nálad akar maradni, maradjon; felszabadítom őt a világ kötelékeiből.” És Jaksa maradt.

Az áldott még egynehány igazságot fejtegetett nekik, azután Jaksa és atyja társaságában a városba ment, hogy mindkettő családjának hirdesse az igazságot. Az asszonyok szívesen hallgatták és fogadták Buddha igazságát. Ők voltak Buddha egyházának első asszonyai. Jaksának még négy meghitt barátja volt a városban. Ezeket is kioktatta Buddha, szaporította egyháza tagjai számát.

Buddha evangéliuma napról-napra hódított. Ezrek tódultak hozzá és lemondva a világ örömeiről, tanában és egyházában kerestek menedéket. Buddha hamar észrevéve, hogy egymaga nem leend képes az igazság íránt érdeklődőket kellően kioktatni, összehíva tanítványait, megáldá őket és szétküldé a Dharma hirdetésére, mondván: „Menjetek és hirdessétek e tant a nagy tömeg boldogítására, az emberiség javára. Gyönyörű e tan minden részében; szellemben ép úgy, mint betűben. Sokan vannak, kiknek szemük pormentes s ha nem hirdetjük nekik az igazságot, nem találják meg megváltásukat. Ezek megértendnek benneteket és befogadják Buddha tanát. A Dharma és Vinága, amit Tathigata hirdet, csak úgy világít, ha az asztalra teszszük, nem pedig, ha véka alá rejtjük. Ne engedjétek, hogy e tanhoz olyanok is nyúljanak, kiknek kezük piszkos, nehogy magát az igazságot bemocskolják és nevetségessé tegyék. Menjetek és tanítsátok a különféle

országok népeit; áldjátok és szenteljétek meg azokat, kik az igazságra méltók.”

A tanítványok elszéledtek és hirdették Buddha tanát, a míg a száraz időszak tartott. Az esős időszak beálltával összejöttek és hallgatták Tathagata fejtegetéseit, felvilágosító magyarázatait.

Akkoriban Uruvilvában a Yatillák városában, melynek lakossága Krishnában hitt és a tüzet imádta, Kashyapa volt a főpap s leghíresebb vallástanító. Nevét egész Indiában hangoztatták és tisztelték. Buddha Uruvilvába érkezve, Kashyapához ment s monda neki: „Engedd meg kérlek, hogy ez éjszakát abban a szobában töltssem, a melyben a szent tüzet őrzöd.” Kashyapa látván a nagy Munit, gondola magában: „Valóban nagy Muni és főséges tanító. Ha ez éjszakát szobámban tölti, ahol a szent tüzet őrzöm, úgy meg fog halni, mert a kígyó megöli őt.” Majd hangosan monda: „Nincs ellenvetésem, ha a szent tűz szobájában töltöd az éjszakát, de sajnállak nagyon, ha a kígyó megölne s halva kellene találnom téged”. Buddha megmaradt föltett szándéka mellett s elfoglala a szobát, a hol a szent tűz égett. Az éj folyama alatt eljött a sárkány és a szentre okádá tüzes mérgét; a levegő megtelt izzó gőzzel, de a szentet nem érinté, a tűz önönmagát emészté meg a szent sértetlen maradt. Ezt látva a mérges ördög, annyira dühös lett, hogy dühében megdöglött.

Kashyapa látva a szobát betöltő világosságot monda magában „Nagy kár érte; a nagy Gautama arca főséges, magasztos, de a kígyó el fogja emészteni.”

Másnap reggel megmutatta Buddha a Dämon hulláját és monda: „Tüzét az én tüzem győzte le.” „Schakia Muni nagy Shramana és kiváló erővel rendelkezik, de még sem oly nagy szent, mint én” – monda magában Kashyapa.

Abban az időben nagy ünnepélyt rendeztek Uruvilvában, melyre India összes tartományaiból érkeztek a hívők és nagy tudósok. „Ezer meg ezer ember lesz itten, – gondola magában Kashyapa – „ha a nagy Mimi beszél hozzájuk, elpártolnak tőlem s ő hozzá szegődnek”. Szíve égett az irigységtől. A nagy ünnepély napján Gautama visszavonultan élt magányában, amin

Kashyapa nagyon csodálkozott. „Mért nem jöttél a nagy ünnepeyre” – monda egyik látogatása alkalmával? „Nem jöttem azért”, – monda Buddha – „mert magad oh Kashyapa jobbnak találtad, ha az ünnepélytől elmaradnék”.

Kashyapa elcsodálkozott Buddhának ezen kijelentésén s. gondola magában: „Tatbaga'a nagy Muni, de még sem olyan szent, mint én vagyok”. Erre Buddha Kashyapához fordult és monda neki: „Látod az igazságot s még sem fogadod el, mert a kaján irigység költözött szívedbe; és szentség-e az irigység? Az irigység az „én” utolsó maradéka, mely kebledet fogva tartja. Te nem vagy szent; még a szentség útjára sem léptél”.

Kashyapa csodálkozva hallgatta a nagy Muni szavait és lemondott minden ellenszegülésről. Az irigység elpárolgott szívéből; Buddha lábaihoz borulva monda: „Én uram, én mesterem! Fogadj fiaid közé és áldj meg”. Mire Buddha felelé: „Te a Jatillák főnöke vagy! Menj hozzájuk s hozd tudomásukra elhatározásodat s aztán cselekedjél, amit czélszerűnek látsz”.

Kashyapa elment a Jatillákhoz s monda nékik: „Szívem vágya a nagy Shakia-Muni, ki a mi Buddhánk, mesterünk, vezetése alatt oly vallásos életet élni, mely az embert az igazság forrásához vezet.” A Jatillák meghallgatták főnökük szavait s mondák néki: „A nagy Shakia-Munit mi is megszerettük; ha tehát egyházába lépsz, mi is követni fogunk”. Ezeket kijelentvén, a folyamba dobták a tűzimádásnál alkalmazott szent edényeket s felkerekedve, a nagy Munit keresték fel Hozzájuk csatlakozott Nádi Kashyapa és Gaya Kashyapa, az Uruvilvai Kashyapának testvérei, kiket látva a nagy Muni, monda nékik: „Oh Jatillák minden ég; a szem ég, a gondolatok égnek, az érzékek égnek, az érzékiség, a vágy tüzeben; a harag, a gyűlölet csupa tűz, melylánggal lobog föl, ha táplálékot kap. A míg e tűz az emberek között van s tápot nyer, mindaddig nem múlik el sem halál, sem fájdalom, sem szenvedés, sem szomorúság, sem kétségbeesés. Az igazság tanítványa a négy főigazságot zárja szívébe s halad az általam kijelölt nyolczféle úton. Örködni fog szemei, gondolatai s öt érzéke fölött, nehogy szenvedélyétől elvakítva, szabadságát

veszítse el. Kiöli az önzést, hogy a Nirvánában eszméljen föl”. Ezen szavai után a Jatillák elfogadták Buddha tanát s csatlakoztak az ő Sanghajához.

Uruvilvából Rajagriha felé vette útját, a hová a Bhikshusok nagy száma és Kashyapa kísérek vala őt. A Magadhák királya Sainga Bimbisara értesülvén a nagy Shakia Muni érkezéséről kiről már előbb hallotta említeni, hogy ő volna „a nagy széni, az áldott Buddha, az alacsonysorsúak és felsőbbbrangúak tanítója, vigasztalója”; összes tanácsosai élén ment eléje, hogy őt üdvözölje s vele beszédbe ereszkedhessek. Midőn Kashyapát is a nagy Muni társaságában észrevették, töprenkedve gondolák magukban: „A nagy Shakia-Muni van-e Kashyapa vezetése alatt vagy Kashyapa lett-e a nagy Muni tanítványa?” A nagy Muni észrevette az érkezők tépelődései, olvasta gondolatjaikat, azért monda Kashyapának: „Mondd meg nyíltan mit ismertél föl s mi indított arra, hogy a szent tüzet eltörüljed és szigorú életmóddal felhagyj?” Kashyapa monda: „A nyereség, amit a tűzimádás biztosított számomra, vala a rossz küllő egyediségem kerekében; ez szüli a tévelyt és a szenvedéseket. A tűz áldozatát elhagytam, hogy a legfőbb Nirvánát megtaláljam.”

Buddha látta, hogy az egész gyülekezet kész az ő tanának meghallgatására, tüzzel, hévvel s meggyőződéssel fejtegeté az igazságot s egész tanát az „én”-ről, mely minden bajnak forrása és a Nirvánáról, mely a boldogságnak netovábbja. „Az „én” a legnagyobb tévely” – mondá – „illúzió és álom. Nyissátok ki szemitekéi, vizsgáljátok a létezőket úgy amint vannak s megvigasztalódtok. A világi dolgokhoz való ragaszkodás szüli az érzékiséget, megteremti a bajt s a világ sötétségét. Az igaz ember az igazságot öleli keblére, oly tüzzel és szeretettel, aminővel az anya szeretett gyermekét szorítja magához. A ki az igazságot szívében hordja, az jóakaró, jótékony mindenkivel szemben; nem tesz különbséget rang, kor és nem között. Csak egy vágya van; megtisztítani a szívet minden szennytól s megragadni az igazságot.”

Ezen szavai után Magadha királya szóla hozzá, mondván: „Midőn még herczeg voltam, őt kívánságom vala. Az első, hogy

mielőbb királynak koronáztassam; ez teljesült. A második, hogy földi uralkodásom idejében a tökéletes Szent Buddhát meglássam; s ez is teljesült. A harmadik, hogy őt igénytelen szavaimmal üdvözljem; s íme ez most valósult meg. A negyedik, hogy a szent tan magyarázatát az ő szájából halljam; s íme hallom. Az ötödik, hogy az áldott tanát megértsem; íme megértettem. Mind az öt kívánságom teljesedésbe ment. Ezentúl Buddhában hiszek, az ő Dharnájában bízom, Sanghajához csatlakozom.”

Ugyanazt tevő Bimbisara népe. Buddha tanát ismerek el mindnyájan igaz tannak.

A nagy király hála fejében másnap fényesen megvendégelé Buddhát és Bhikshusait, mely alkalommal Vemovana bambusliget-jét (királyi parkját) adományozá Buddhának és Bhikshusainak tartózkodási helyül. Buddha elfogadá az ajándékot Bhikshusai SZD” mára s midőn a király szívét igazságával megerősítette, eltávozott, hogy egyházát szaporítsa, az emberiséget igazsága tanával boldogítsa. Rövid idő alatt a Brahmánok legkiválóbbjai u. m. Shari-putra és Mandgalyana is csatlakoztak hozzá, kiknek révén nem-sokára a nép nagy része Buddhát választá vallástanítójának és vezérének. A hozzá tódulok száma sokakat bosszanta. Magadha királyságának ifjúsága a nagy Buddha szavára hallgatott és lemondva a világ örömeiről a vallásos életnek szentelé magát. Ezen megbotránkoztak egyesek s azt mondák: „Gautama, a nagy Shakia-Muni elcsábítja az apákat, rábeszéli őket, hogy nejeiket hagyják el s így oka annak, hogy a nemzet nem szaporodik, hanem kihalóban van. Úgy látszik, hogy a nagy Shakia-Muni csak azért jött Rajagrihába, hogy az emberek szellemét igájába hajtsa. Tudni akarjuk, ki léssen az, kit magához csal és megteveszt.”

Az ellenmozgalom nagy arányokat öltött. Buddha Bhikshusait gúnyolták, Buddhát pedig szitkokkal halmozták el. Midőn mindezt a nagy Buddhának jelentették, egykedvűen monda: Ezen mozgalom nem tartand sokáig; hét nap múlva csendben lesz a tömeg. Ha gúnyolnak, legyetek nyugodtak s mondjátok a felizgatott tömegnek: A Tathagaták csak az igazsággal vonnak magukhoz minden embert; és vajjon nem szabad-e az igazságot hirdetni? Ki

az, ki e bölcslet megtámadni meri? Ki gúnyolódhatik az erényesnek élete fölött? Önuralom, becsületesség és tiszta szív, ezeket hirdetjük: mi urunk parancsára.”

Abban az időben Rajagriha városában Anathapindika nevű roppant gazdag ember élt, kit jótékonyága miatt „a szegények barátjának, „az árvák táplálójának” neveztek. Ez, midőn hallá, hogy Buddha a világra jött és a bambuszkertben tartózkodik, éjjeli időben keresé fel Buddhát és értekezék vele.

Egymás mellett letelepedve az egyik kiönté szívét, a másik az igazság bő szarujából önté az égi fényt, mondván: „E világ nyugtalan, lázas nyüzsgése minden világi körül képezi a szenvedések alapgyökerét. Ha elnyered a kedély nyugodtságát és komolyságát, mely egyes-egyedül a halhatatlanság békéjének tudatában rejlik, akkor eljutottál az igazság útjához. Az „én” világa, bár telve van a phantázia élőknek tetsző alakjaival, mégis üres. Mert mi az, ami életre hív, életünket alkotja? Vajjon Jowara ez, vagyis személyes teremtő; ha Jowara személyes alkotó, teremtő volna, akkor minden teremtménynek föltétlenül az ő akarátának kellene magát alávetnie. A teremtmény csak úgy tűnnék föl, mint a fazekas kezében a cserépedény. Hogyan gyakorolhatnák magukat önállóan szabadon, erényben, életszentségben? Ha e világ egy személyes Jowarának alkotása, akkor a szerencsétlenség, fájdalom, bűn, gond, halál az ő alkotása; mert minden tiszta és tisztátalan cselekvés az ő kezéből kerülne ki; ellenesetben egy másik alapokot kellene fölvennünk, mely esetben a személyes Jowara nem nevezhető egységnek, mindenek fölött uralkodónak. Hamis tehát mint látod a személyes Jowara fogalma, képzelete.”

„Azt is mondják, hogy a föltétlen teremtett mindent. Csak-hogy a föltétlen nem nevezhető oknak. Minden létezőnek megvan a maga oka. A föltétlen (abszolút) nem lehet a különféléknek abszolút oka és bár áthatja a létezőket, még sem teremtheti azokat.”

„Továbbá mondják, az „én” alkot, teremt mindenenket; ha ez így van, mért nem teremtett mindent a saját tetszése szerint. A szenvedések és örömök okai csak tárgyilagosa és viszonzlagosa; mint ilyenek az „én”-től nem származhatnak. De ha azt gondolod,

hogy nincs teremtő, vajjon mi célja lehet akkor az életképzésnek és erénygyakorlásnak? Azért állítom, hogy minden létezőnek megvan a maga alapoka. A teremtő sem Jowara, sem az abszolút, sem a véletlen, hanem csak cselekedeteinkből származnak a jó és rossz következmények.”

„Az egész világ az ok és okozat törvénye alatt áll; az okértelem nélküli.”

Buddha szavaira Anathapindika felelt, mondván: „Látom, hogy te Buddha az áldott, a szent vagy; halljad tehát szívem hangját. És ha meghallgattál, mondd meg, mitévő legyek. Egész életemet munkásságban töltöttem s a mióta meggazdagodtam, gond aggasztja szívemet, de annak dacára is szeretem a munkáit. Hiszen sok ember élete munkásságom és szorgalmam gyümölcsétől függ.”

„Tanítványaid a magány édességét hirdetik s elítélik a mozgalmas világban való életet. Rád hivatkoznak, ki mindenről lemondottál; hogy a világnak példát adhass hogyan találhatná meg a Nirvána boldogságát. Az én lelkem is Nirvána után vágyódik, szeretnék megtenni mindent, a mi az én és embertársaim javára szolgál. Mondd meg tehát, el kell-e hagynom otthonomat, szétosztanom gazdagságomat, megszüntetnem vállalataimat s a magányba merülnöm hogy a vallásos élet boldogságát elnyerhessem?”

Buddha monda: „A vallásos élet boldogságát mindenki elnyerheti, ki az igazsághoz vezető nyolczféle utat tapossa. A ki gazdagságán szenvedélylyel csüng, az inkább vesse meg s ne tőrje, hogy szíve általa megmérgeztessék; de a ki nem azért csüng a kincseken, mert szívét elbájolják, hanem inert azokkal felebarátai sorsán segíthet, annak a kincs is áldást és boldogságot hoz”.

„Én azt javaslom neked, maradj meg életpályád keretében; üzd szorgalommal iparodat, mert nem az élet, nem a gazdagság és a hatalom teszi az embert rabszolgává, hanem az ember önönmagát, ha az élet, gazdagság és hatalomhoz görcsösen ragaszkodik. Még a Bhikshu is, ki a világtól azért vonult vissza, hogy gond nélküli életet éljen, haszontalan és megvetendő ember; mert a

tétlenségben töltött élet megvetést érdemel, míg az energia hiánya kárhozzátandó. Tathagata törvénye nem követeli, hogy mindenki, még ha hivatást sem érez magában, lemondjon e világról; hanem hogy minden egyes ember az „én” csalódásaitól megszabaduljon, szívét megtisztítsa és becsületes életet éljen. A különféle foglalkozású embereknek arra kell törekedniök, hogy minden önzéstől megtisztítva úgy éljenek, mint a Lotus virág a vizek közepében; a víz fejleszti, de nem rontja meg. Irtsuk ki az önzést, fejtsük ki a foglalkozásunkhoz okvetlenül szükséges szorgalmat és buzgóságot, és el fogjuk nyerni, bárhol legyünk is, a Nirvána boldogságát; más szóval eljutunk az igazsághoz.”

Buddha halála után tanítványai állították össze mesterük vallástanítását. E végből ötszázán gyűltek össze és Upalót bízták meg a fegyelmi törvény megalkotásával, Buddha kijelentésének összefoglalásával. A bölcseleti részek rendszerbe foglalása Kacijapa műve.

Az új vallás papjai Cramanáknak neveztettek és a Bhikshu által felszenteltettek. A papok nem szorítottak remete életre s Buddha nem is követelte tőlük, hogy még az esős idő beálltával is, mind ez a Brahminusoknál is szokásban vala, erdős magányban tartózkodjanak; hanem tetszésükre bízta a falvakban vagy városokban való tartózkodást. Buddha tanítványai rendszeren közös életet éltek ilyenkor s az esős időszak elmúltával koldulva járták be az ország vidékét és hirdették Buddha megváltási tanát.

A hithirdetők között rövid idő multával véleménykülönbség és szakadás támadt, melynek megszüntetése céljából 430-bar, Krisztus előtt Valcaliban zsinatot tartottak, melyen nemcsak a papok életmódját állapították meg, hanem az ellenszegülők közül állítólag 10,000-et a Sanghából kiközösítettek. Ugyancsak ezen gyűlésen megállapították a vallásban tökélesedők rangfokozatai is. A legalsóbb lépcsőzetten állanak a Grotaapának, kiknek lelkük állapotban újjá nem születik és csak hét újjászületési processuson megy végig; a másodikon vannak a Sakridayaminok, kiknek lelkük csak egyszer születik újjá; utána következnek az Anayaminok, kik e világnak örökre búcsút mondtak s csak a felsőbb

régiókban szülehetnek újjá. A legfelsőbb fokot fogalja el az Arhat, kinek sorsát még az istenek is irigyelhetik; ő az, ki legfőbb célját elérte és természetfölötti erővel van felruházva; meghalhat tetszése szerint anélkül, hogy újjászületésétől tartania kellene; ment minden tudatlanságtól s eredeti büntől, vagyis a földi lét iránti vágytól; egyetlen tekintetével méri a világot, mivel csodákat, megért minden nyelvet, mert az összes teremtmények alapos ismeretét önönmagában hordja.

A második zsinattal nem szüntették meg a Buddhisták között folyton ismétlődő szakadásokat és e szakadások révén terjesztett téves nézeteket. A dissolutio 250-ben K. e. teljes vala. A 247-ben összehívott harmadik zsinat Palibotrában lett megtartva, a hol három kanonikus iratot szerkesztettek, u. m. Sutra, Kinia és Abhidharma. E zsinat elnöke Mandgaliputra vala.

A Buddhisták közötti szakadási szellem csak egy ideig pihent; nemsokára majd itt, majd ott jelentkezett, hogy az egységes Buddha vallást megrontsa, az indus népet megtéveszse.

Tény az, hogy Buddha vallása nem egy népnek szánt vallás volt. Előtte minden ember egyenlő, minden egyes részesülhet Buddha áldásaiban. Ezt sejteti velünk a Buddha apostolok felbukkanása nemcsak Indiában, hanem más tartományokban is. így pl. Madhjantika a Kacmirák és Gandharák tartományában hirdeti Buddha tanát; Madhjama és Kaeijapa a Himalaya vidékén szerepelnek; a Cokas király fia Mahendra Ceylon szigetén terjeszti Buddha vallástánát, még pedig oly eredménnyel, hogy Ceylon mai napig is a Buddhisták főfészke.

China, Japán, Nepal és Tibet meghódolnak és Buddhát követik.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt, hogy Buddha vallástana gyors terjedésének legfőbb oka a káprázatos és fantastikus külső istenitiszteleben rejlett; mert mint minden t. olvasóm észrevehette, Buddha vallásbölcseleti tanát a köznép a legjobb akarat mellett sem érthette meg. A külső csillogás, fény, pompa megragadta a köznép figyelmét és tömegesen tódult annak tiszteletére, kinek reliquiái fölött díszes templomokat,

Stupákat és Stropákat emeltek s kinek képe a törvény és Sanghával egyesülve egyöntetű hármassé képet alkotott. Tekintetbe kell továbbá vennünk, hogy a Buddhizmusban nem voltak véráldozatok, de igen is virággal és szobrokkal ékesített oltárok, a melyeknél az áldás és hálaímelek zenekísérettel mellett hangzottak el. A hatalmas képzelő erővel bíró indus-népet megragadta az istentiszteletnek e külső fénye; szívesebben fogadta a nagy Buddha minden kaszt-rendszerre halomra döntő vallástaniítását, mint a Biahminusok hideg lelket ölő tanát. Ez oka annak, hogy sok éven át a Buddhizmus képezte a népek vágyát és vallását.

Csak hogy mint minden hamisság, úgy a Buddhizmus hamisságának is meg kellett dőlnie. Megdöntötte az, a mi ellen Indiában leginkább irányult, a Brahmanizmus.

A Brahmanizmus legfőbb támasza az általa megállapított kaszt-rendszerben rejlett, melynek első s legfőbb fokán maguk a Brahmánok állottak. Buddha az egyenlőséget hirdette s ezen tanáival megnyerte a nép zömét, de maga ellen ingerelte a Brahmánok hatalmas seregét, mely az ázsiai néptörzsek hajlamára és férfias szellemére appellálva, az önmegtagadás által Nirvánába való sülyesztést és elmerülést lehetetlennek állítván föl, a tevékeny életet helyezé első fokra. A nagy képzelőtehetséggel megáldott indus nép mintegy megkövetelé a Brahmanizmus által hirdetett életkedvet s annak megnyilatkozását a külső életben. Ez eszménye vala a városi és kötött helyen lévő népnek és azért a Brahmanizmusnak hódolt; a nomád indus, ki elmélkedni szeret és a világ gyönyöre iránti egykedvűséget fitogtatja, a Buddhizmushoz szegődött: példáját követte a hasongondolkodású keletázsiai nép egy része.

A Buddhizmus és Brahmanizmus között elébb-utóbb ki kellett törnie a harcznak. Ki is tört! A Brahmánok nap-nap mellett hivatkoztak a Buddhisták között kitört sokszoros viszálykodásra s állításukat a Buddhista zsinatokkal bizonyították be. De még ennyivel sem elégedtek meg. Kimondák, hogy a Buddhista szigorú erkölcsstana csakis erénygyakorlásra, az életnek megvetésére oktatja az embereket, de nem precizirozza a formulákat, melyek

mellett az egyszerű földművelő ember is, kinek idejét a munka foglalja le, életszentségének alapforrását feltalálhatná. Buddha főistensége t. i. a Nirvána boldogsága érthetetlen, mondák a Brahmánok; olyan istenséget kell a népnek hirdetni, melyet felfog s melynek parancsait minden időben teljesítheti.

A Brahmánok a maguk istenségét Brahmát felfogható, megérthető alakban jelentetik meg: mint világteremtő Brahma név alatt szerepel, mint világfentartó Visnu nevet kap, mint világfelforgató Civa név alatt uralkodik. Ez utolsóban a régi tűz-isten Ágni és Budva, a vihar-isten, olvad egybe. Ez képezi a Brahmanismus három isten-egységét; más szóval Brahma szentháromságát, trimurtit. Ebben a trimurtiban megvan a három egység, melynek rendeltetése az ó-brahmanistikus egy-istenség közvetítése, a több-istenség felé hajló nagy nemzeti felfogással szemben. Visnu és Civa régóta tiszteletben részesültek a nagy tömeg részéről; miután Visnu kezdetben az eső istene vala s ennek áldását a nép különösen tavaszkor leginkább kívánta, ellenben Civa mint a rombolás istene, vagyis mint olyan, ki a víz áldásos hatását viharokban, jégesőkben tönkreteszi, rettegett vala. Fi kettő közötti közvetítő elemet képezte az Ágni. Hogy az istenséget közelebb hozzassák az emberhez, kimondák, hogy az istenség többszörösen magához az emberhez úgy ember-, mint állat-alakban szállt le s ezt nevezték az istenség megtestesítőjének (avatara). Az istenek mellett még istennőket is állítottak föl a Brahmánok. ilyenek valának Sarasvati, Brahma felesége, a szépművészetek istennője; Laksrni, Visnu felesége, a szerelem és házasság istennője, a termékenység megáldója; Kabi, Civa felesége, a kolera, vagyis a pusztítás istennője.

Igaz ugyan, hogy Buddha tana értelmében az embernek, a ki tökéletesen a Nirvánába akar elmerülni, összes érzékeit kellett zaklatnia és megölnie, u. m. szaglási, hulló és látó érzékét; az e szerveknek leginkább ártó elemi befolyásoknak alávetnie s mivel ez leginkább visszatetszett a gondolkodó tömegnek, ép ezért fordalt a Brahmanisták lazább erkölctanához és felfoghatóbb istenségeihez.

Ebben rejlik a Brahmanismus győzelme a Buddhismus fölött.

A Buddhismus megszüntette ugyan a kasztok közötti különbözetet, más szóval lerontotta az emberek közötti válaszfalat, egyenlősített mindent és mindenkit, de a megreformált Brahmanismus az indus nép élvágyára alapítá vallástanát s győzött is; sőt a saját hatalmát erélyes fölléptével újból megállapította. A kasztok és különbözeti színek szerepelni kezdenek újból; a régi rideg Brahmanismus szelídebb formában jelenik meg. A nép zöme a Brahmanismus igáját hordozza s ellenálló képességét kifejti mindannyiszor, valahányszor más idegen országok vallását hirdetik s a nagy tömeget annak elfogadására kényszeríteni akarják. A keresztény vallás hirdetőivel szemben az indus nép a tolerancia megtestesülése, de hű marad brahmanistikus vallásfelfogásához. Maguk a Brahmánok keresztény hithirdetők iskoláiban neveltetik gyermekeiket, de megkövetelik, hogy a vallás a tanítás keretébe ne foglaltassék. A hittérítőknak ennél fogva nagyon óvatosaknak kell lenniök, nehogy a Brahmánok hatalmas kasztját maguk ellen zúdítsák. A Brahman nem tűri, hogy kasztjából való keresztény vallásra térjen. Üldözi, zaklatja, félemlíti addig, míg a keresztény hitet befogadni akarót le nem győzi, meg nem félemlíti. Ha ez nem sikerül, kitagadja a nép előtt, gyűlöletessé törekszik tenni még saját fiát is. E nehézségek daczára India katholikussá válhatnék, ha a hittérítők nagy munkáját nem hátráltatná az anglikán egyház gyűlölete a katólikus Róma ellen. Ezt bizonyítja Bischoffshausen legújabb munkája.*

* Das höhere katholische Unterrichtsweseri in Indien und in die Bekehrung der Brahmanen. Ein Beitrag zur Frage, wie kann Indien katholisch werden? Von Sigismund Freiherrn von Bischoffshausen. Freiburg im Breisgau Herder'sche Verlagshandlung. 1897.

Az indus vallás befolyása az indus nép bel- és küléletére.

Az összes ókori népek között az indus nép nevezhető a legvallásosabbnak; a vallás úgy bel- mint küléletének főtényezője. A vallás határozatain épül föl a család, az állam; ez szabályozza a magánembert, vezérli a kormányokat és királyokat; az indus nép tudománya, irodalma, művészete a vallás eszméjéből meríti alkotásait; mindenben és mindenütt első helyen áll az istenség és annak képviselője a Brahman és Buddha pap. Maga a kaszt-rendszer is az istenségnek lesz tulajdonítva, s áldásteljes intézménynek feltüntetve.

Államrendben Brahman szabályoz mindent, ő alkot törvényeket. Manu törvénykönyve a nagy Brahman részletes kinyilatkoztatása; a ki ettől eltért, lett légyen az király, vagy egyszerű Indra, az a nagy Brahman ellen vétett, magát az istenséget sértette meg.

Manu államtörvénykönyve 12 részre oszlik, s versalakba van öntve, hogy könnyebben legyen elsajátítható. E törvénykönyvek minden szakasza a Védák szakaszaival lett összhangzásba hozva, nehogy a szent könyvek tartalma bármiben is eltérjen a törvénykönyv tartalmától. Maga az áruk értéke és ára, nemkülönben az illemszabályok a vallás szabványaitól függnék. Az egész törvénykönyv csodálatos vegyüléke a világi és egyházi kötelmek rendeletének. A legfelsőbb helyre Brahman kinyilatkoztatásából a királyt állítja, korlátlan hatalommal ruházza fel, de Manu törvényeinek aláveti; és mivel Manu szerint Brahmának a Brahmánokban telik legnagyobb kedve, ennél fogva kötelességévé teszi a királynak, hogy őket tisztelje, ajándékokkal elhalmozza, tanácsosait, az ország legfőbb tisztviselőit kebelükből válaszsza. A király az istenség kifolyása, kit Brahman a nyolcz istenség lényegéből alkotott; a király gyermeke nem közönséges halandó ember, hanem hatalmas istenség. A monarchikus állam a világi rendnek netovábbja; feje, a király iránt föltétlen engedelmesség tanúsítandó. Mint látjuk, a király maga is isten vala s hogy a nép is annak tartsa, csak a

legritkébb esetekben, a legnagyobb államünnepélyek alkalmával jelent meg a tömeg előtt s akkor is oly szemkápráztató fényben és pompában, a milyennek kifejtésére csak a kincses India, a mesés ország vala képes. A király minden lépése, mozdulata, taglejtése a legapróbb részletekig elő vala írva; a Brahmanusok serege pedig szigorúan felügyelt arra, nehogy helytelen mozdulatával, a szabályzatnak megsértésével önmaga mint istenség ellen vétson. A király palotája egész erődöt képezett; fizetett zsoldosokból álló testőrsége a legkorlátoltabb tehetségekből lett összeállítva, mely csakis az ajtók előtti szolgálatot teljesíté, míg a királyi beltermekben a király körülötti szolgálatot csakis asszonyok végezheték. A király-gyilkosság megakadályozására s a netáni orgyilkosok megtevésére céljából a király éjjelenként többször változtatta hálószobáját, melyek rendszeren a legtitkosabb rejtkehelyeken voltak elhelyezve. Háború és vadászat alkalmával a különféle fegyverekben alaposan kiképzett asszonyok vették őt körül, kik készek valának örökért bármely pillanatban meghalni s a kiket megközelíteni halálbüntetés nélkül nem volt szabad. Napkeltekor a királyt énekesek ébresztették fel; és ha felkelt, illatos fürdőben, vízben fürdött meg. Ezután bemutatta az isteneknek a reggeli áldozatot s ennek befejezte után a népnek mutatta meg magát, mely térden állva mutatta be királya iránti hódolatát. A király isten vala.

A trónöröklés rendszeren a király legidősebbik fiára szállt; ha a király annyira megöregedett, hogy fegyvert kezében nem forgathatott, akkor a trónt fiának engedve át, vagy csatában való halált, vagy éhhalált választott, mely utóbbi abban állott, hogy a már említett Meru hegy felé zarándokolt addig, míg ereje el nem fogyott s az útban ki nem dőlt. Ezt a halálnemet választá sok Brahminus is.

Mivel Manu törvénykönyve mindent a legaprólékosabb részletekig is előir, ennél fogva újabb és újabb törvényhozásra nem volt szükség; a király és kormánya csakis az előírottaknak pontos betartására ügyelt fel. Daczára a korlátlanul hirdetett hatalmának, a király csak a vallási törvények executora vala. A király mint ilyen csakis a harcosok kasztjából választatott meg.

A büntető törvénycodex szigorú, sőt kegyetlen vala; szigorát az alkalmazásban kasztok szerint enyhítették és változtatták. Ha egy újjászületettet sértett meg egy szegénysorsú Sudra, úgy nyelvével lakolt, mert azt egyszerűen kivágták; de ha Brahmanust ócsárolt vagy rágalmazott, akkor tüzes vasat kapott a szájába, esetleg forró olajat öntöttek szájüregébe és gyomrába. A tolvajlás tagvesztéssel és karóba húzással lett büntetve. A királysértés halállal lett megtorolva; akár lefejeztetés, akár vízbefojtás vagy elefántok általi agyonnyomatás volt annak neme. A Brahmanus legnagyobb vétkeért száműzetéssel lakolt.

A törvényszék Brahmanusokból állott.

A közigazgatásban a nép teljes szabadságot élvezett, mert a felsőbb hatóság csak arra ügyelt, hogy a községekre kirótt adó mihamarább befolyjon. A tisztviselők rangjuknak megfelelő szántóföldet kaptak fizetésül, mert mint a törvény mondja nagyrészen gazemberek s maguk a hivatalnokok sem czáfolták meg a törvénynek ezen állítását. Az adóprés ép úgy nyomta az indus népet, mint manapság a magyar népet. A királyi adóvégrehajtók a Sesam maghoz hasonlították az indus népet, mondván: „E mag is csak úgy ad a az olajat, ha kiégetik s erősen kisajtolják.” A Brahmanus adómentességet élvezett, mert mint monda, adóját könyörgésekkel és imával rója le.

Az Indus külpolitika a kétszínűség és machiavelistikus eszmék csodálatos vegyülékét képezte. Az ország legközelebbi szomszédját ellenségnek tekinté, míg ennek szomszédját barátjának tartá. A szomszédország állapotának ereje és gyöngesége kipuhatólására a kémek egész titkos osztályát alakították, kik a legnagyobb elismerésben és tiszteiben részesültek, valahányszor feladatukat sikeresen megoldották.

Hódító hadjáratokra az indus nép könnyen rászánta magát és ha győzött, a legyőzöttel szemben humanusan bánt, mely eljárásának oka, egyrészt a törzsi rokonság – miután az indus más-sal mint fajbelijével abban az időben háborúba alig kevered heteit – másrészt a vallástörvények szigorú büntetése azon győzőkre nézve, kik legyőzöttjeiket akár kardélre hányták, akár

pedig kegyetlenül mindemből kifosztották. A győztes király rendelkezés egy alkirályt helyezett a legyőzött tartomány élére s megkövetelte, hogy a kirótt adók pontos befizetésén kívül még az ő országa isteneit is tiszteletben tartsák. Egyebekben meghagyá a meghódítottak ősi szokásait, törvényeit és szabadságát. A csatarend fölállításának módja Manu törvénye által volt szabályozva.

A mily döntő szerepet játszott a vallás az indus államban, ép olyan volt a befolyása az indus családban is; hiszen az indus állam a családon, a házasságon épült fel. A gyermek-nemzés vallási kötelességét képezte minden indusnak, mert csak egy fiúnak fölálloztatása által szabadulhatott meg az apa a pokol kínjaitól. A fiuk az apa tulajdonát képezték; a leányokat az apa egyszerűen eladta kiválasztott férjeiknek. A többnejűség meg vala engedve; az öröklési és kaszt-jogot törvények szabályozták. Házasságtörés csak akkor lett szigorúan büntetve, ha azt egy alsóbb osztályú férfi egy magasabb osztályú nővel követte el. Ha a férj gyermeket nem hagyott maga után, akkor legközelebbi rokonának kellett örökösről gondoskodni.

A nő a férj tulajdonát képezte. Hatalmának mindenben alá volt vetve, még akkor is istenként kellett őt tisztelnie, ha hűtlen vagy semmirekélő lett; élete a férj életéhez vala lánczolva, ha ez meghalt, követte a halálban, mert a törvény szerint minden asszony, ki férjével meghal, férje örök életének részesévé lesz; így olvassuk ezt a Rigvedában, mely kötelességről azonban Maim törvénye nem tesz említést. Azon nő, ki férje halála után is hűségét megtartotta, nagy tiszteletben részesült, mert megtartotta a törvény ezen intézkedését: „A nő más nevet ne is ejtsen ki, ha férje meghalt, mint épen meghalt férjéét, küzdjön haláláig és öljön ki magából minden érzéki vágyat”.

Különben a nő sorsa nem vala annyira lealacsonyító, mint más népeknél. Szabadon járhatott., kelhetett és fátyol nélkül a férfiak társaságában megjelenhetett, sőt az istentiszteletnél is reszt vehetett. A nő- és leány-csábítókra szigorú büntetéseket szabtak.

Manu törvénye még a házi életre is kiterjeszkedett, melynek egyes intézkedései csak azért is figyelemre méltók és érdeke-

sek mert egyes kaukázusi törzseknél még most is teljes érvényben vannak.

Az étkezés vallási aktus volt. Az indus saru nélkül járult az asztalhoz; magának az ebédlőnek az alakja is meg vala határozva. A Brahmánok ebédlője négyszögletű a Kschatriáké háromszögletű szoba vala; a Vaicyák körded alakú, míg a Sudrák félkör alakú teremben étkeztek. A láb- és kézmosás divatban vala; minden indus a Járnának is áldozott feltálatl edeléből.

A vendégszeretet szentséget képezett; a házigazda és vendég a közös isten képe előtt leborulva esküdtek egymásnak hűséget, azután a virágokkal borított terembe vezetik a vendéget, lábait lemossák s az asztalhoz vezetik, melyhez a háznépe csak akkor ül le, ha a vendég jóllakott.

Az esketési szertartás egy e célra az astrologia szabályai szerint külön épített szobában megy véghez, a hová az ajándékokon kívül egy tehenet is bevezetnek. E tehen a termékenység jelképe. A házigazda egyéb áldásai mellett azt is mondja: „Legyen a tej bőségben s teljesítsd évről-évre a mi kívánságainkat.” Ezután következnek a mosások, imák s egyéb szertartások. Mialatt a menyasszonyt megfűrosztik s három korsó vízzel vallásos imaformulák elmondása mellett fején leöntik, a vőlegény és menyasszony kezeit egy éltesebb asszony kusa füvel köti össze, mialatt az örömanya mondja: „Legyetek elválaszthatatlanok, kötelmekben, jóban és szeretetben”. A vőlegény áldozati edényeket hoz, majd a készített tűz mellé helyezett edénybe rizst és Sami levelet (Venenthera Aculenta) dob és követ helyez reája; majd a másik szobába vonul, hol menyasszonyát imaformulák mellett új ruhába öltözteti s az így felékesített áldozati oltárhoz vezeti, a melynél Sarasrattinak, Brahman feleségének áldozatot mutatnak be. Ennek végeztével a vőlegény egy kanál tejet önt a menyasszony kezeire, melyet az a rizszsel együtt a tűzbe dob, vagyis az istennőnek föláldoz és hét jelige elmondása közben hét lépést tesz jelül annak, hogy a házasság visszavonhatatlanul meg van kötve. Este felé a szabadba vezeti a vőlegény a menyasszonyát, ökörbőrre ülteti s a sarkcsillagra mutatja mondja: „Az ég és a föld szilár-

dan áll, a mindenség állandó; légy tehát te is házi tűzhelyemen oly állandó, mint ez a csillag.”

Manu törvénye szerint a házasság és család képezik az erkölcsi világrendnek legszilárdabb alapjait.

A mily nagy szerepet játszik a vallás az indus életében, ép oly nélkülözhetetlen halálánál is. Kezdetben az eltemetés vala szokásban, későbbben a hulla égetés lett behozva. A hullaégetési processzus nagy ünnepélyek mellett ment végbe; a halott fejét a Ganges vizével meglocsolták s a szent virágok virágjaival beborították, mialatt szent énekeket énekeltek. A hullát megmosták, illatos olajjal megkenték, virágokkal borították, a szemre és orrlukákba aranypénzt tettek. A legközelebbi rokon ráterítette az illatos takarót a hullára, melyet aztán a Ganges folyó partján felállított máglyára vittek. A máglyához érve a rokonok mind a Ganges folyóban megmosakodtak s a hullát a máglyára tevék, melyet égő fáklyával a legközelebbi rokon gyújtott meg, mondván: „Az istenek tűznyelve emészsze föl e hullát”. A körülállók mindegyike egy-egy hasábot dobott az égő tűzbe mondván: Áldott légy, mert a testet felemésztet”. A kik a hullát érintették, azoknak meg a máglya körül kellett járnok, balkezüket anélkül, hogy a tüzet néznék, kinyújtaniuk s aztán testüket a Ganges szent vizében megfürösztetniök. A siralomházban halotti tort ültek, mely alkalommal a varjuknak is ételhulladékot adtak; a halaknak pedig a vízbe kalácsot dobtak tíz napon át, mert addig tartott a hivatalos gyász.

A vallás képezvén az indus nép éltető szellemét, ennek kizárólagos megnyilatkozását tapasztaljuk az indus irodalom, tudomány és művészetben.

Az indus irodalom nyelve a szanszkrit vala. E nyelven az indus nép szent könyvei a Védak vannak írva. A Védak négy részre oszlanak, u. m. Rigvéda (ének-költemény) Samavéda (Saman áldozati éneket jelent); továbbá Jadshurvéda és Atharvavéda. Minden egyes rész három új részre van osztva, melyek elseje a Sanchiták vagyis vallásos költemények és imaformulák gyűjteményét foglalja magában. Ezen szent énekekkel üdvözölte

az indus a felkelő napot, áldást esdett le marháira és földjére, ünnepelte az Indra és Vritra harczeit. A másik rész Brahmanának van elnevezve és az istentisztelet fejtegetését, a régi énekek magyarázatát tartalmazza; a harmadik rész Sutrának nevezetik és a vallásos közmondások gyűjteményéből, nemkülönben a Brahmánok vallástani magyarázatából áll.

A szent könyvek mellett szerepelnek még a hősköltemények, lyrikus dalok és drámák. A hősköltemények között legnevezetesebbek a Mahabharata és Ramayana. Az elsőt Homer Iliásával hasonlíthatnók össze, a másikat Odisseával.

A lírikus költemények sorában Gitagovinda foglalja el az első helyet, mely tartalmával nagy hasonlatosságot mutat fel Salamon „Énekek énekével”.

A dráma terén Kalidasának „Sakuntalaja” áll első helyen.

A vallás-szakadás korszakában keletkeztek a Purának, melyekben a világ teremtése, pusztulása, megújulása, az Istenek és hősök genealógiája, Manu és utódainak kormányzása van leírva, érdekes, lebilincselő és phanthatikus képekben adván elő a Civa és Vischnu közötti szüntelen harcokat.

Az állatvilág-életet a Panchatantram tünteti elő és nagyban hasonlít Aesopus állatmeséihez.

A Belletristika számtalan rövidebb hosszabb elbeszéléssel van képviselve. Legnagyobb gyűjteménye a Somadéva vagyis az elbeszélések folyamainak tengere. Tárnya rendesen vallásos. Az indus irodalmat a vallás szelleme hatja át. Mondhatnók, hogy az indus irodalmi termékek csakis a vallás forrásából bugyognak ki.

Ép úgy vagyunk az indus tudománnyal is. A budhismus kizárólag az erkölcsstanra és teológiára fekteti a fősúlyt, míg az azt megtámadó brahmanismus az emberi szellem önállóbb fejlesztési céljából a bölcséletet, jogtudományt és világi tárgyú költészetet öleli fel. A bölcsélet szoros összefüggésben van a szent könyvek eszméivel és sokkal nagyobb befolyást gyakorolt az egyed vallási életére, mint azt a görögöknél tapasztaljuk. Gyors egymásutánban keletkeznek a különféle bölcséleti rendszerek, u. m. a Vedanta, Sanchja és Njaja.

A Vedanta az összes lelkek egységét Bramahban, a világszelemben czélozza és mint ilyen monistikus alapon áll. A dualisztikus rendszert a Sanchja képviseli, mely a világ keletkezését két különböző erőre vezeti vissza. A Njaja-rendszer a logika törvényeivel foglalkozik.

A jogi tudomány javarészen a brahmanistikus államrendszer megszilárdítására volt irányítva.

A számtani tudományban jelentékeny haladás észlelhető; hiszen az algebra és a tizedes rendszer az indusoknak tulajdonítható.

A csillagászat, orvosi tudomány fejlettebb, mint az egyiptusiaké a mi leginkább a görög befolyásnak tulajdonítható.

A történetírás terén az indusok nem hoztak létre semmit élettörténetük a vallásos művekben van letéve. Az egyedüli számottevő munka e téren a Mahavancza, mely a budhismus terjedését Ceylon szigetén és az azzal járó politikai mozzanatok tárgyalja. A szín-irodalomban általános pangás észlelhető, míg a nyelv-irodalom folyton előre halad. Ezen a téren vívja a harcot a sanskrit vagyis szent nyelv, nevezhetnök hivatalos nyelv a köznép nyelvével: a Pali és Prakrit nyelvjárással.

Az írás fakéregen, pálmaleveleken és gyapotból készített papíron történt; az íróeszközt vagy ércz vessző vagy nádból hasított és tusba mártott toll képezte.

Az indus művészet a nagyméretű templom-építményekben mutatkozik és csodálatra ragad. Ezen a téren az indus nem áll mögötte az egyptusinak Minden egyes nagyobb szabású építménynek a közéletet uraló vallás adja meg a sajátlagos jelleget; mind-megannyi a nép hitvallását tükrözi vissza. A brahmanisták és budhisták vallási különbözősége meglátszik az egyik vagy másik secta által épített templomokon. A brahmánusok templomai föld alatt vagy pedig sziklába vésvé vannak és különösen Kelet-Indiának nyugoti partjain, továbbá Salsette és Elefanta szigeteken láthatók. A sziklába vésett nagyobb templomoknak belső szélessége 42 m. és épen olyan a hossza is; a boltozatot 26 oszlop tartja. Az apsisban az indus szent háromság kolosszális képe látható. A falakat művészi faragványok díszítik.

A mily phantastikus a brahmanisták vallása, ép oly phantastikus templomaik is. Ilyenek a Devagiri Isten-hegységen láthatók legtöbb számmal.

A budhisták Budha és apostolainak relikviái fölött emeltek sírhalmokat, melyekhez lépcsőzet vezetett. Ezek későbbben hatalmas kupolás épületekké fejlődtek. Belső szélességük és hosszuk meghaladja a 30 métert, magasságuk a 20-25 métert. Minden egyes templom hátsó részében látható Budha szobra és a budhisták az élet múlandóságát jelképező vízhólyagnak félkör alakú képe, melyet Dagapnak neveztek. Későbbben szabadon álló kúp alakú épületeket emeltek a budhisták s azokat előcsarnokkal (Phagavati) látták el. Innét ered a Pagoda elnevezés. Egyike-másika 12-15 emeletnyi magasságra emelkedik és sokszor 70 méternél magasabbra is nyúlnak. A leghíresebb Pagoda a Fanjorei.

Mint mindenben, úgy az építészetben is az indus nép föjlemvonását látjuk, t. i. a szív melegségét és a képzelő tehetség élnkségét. Mythikus, azaz telve rejtélylyel a nép vallása, ép olyan a nép építészete. Az istenek uralkodnak fölötté, igazgatják sorsát, tanítják minden jóra. Egyszerű erkölceiben, szorgalmas munkájában, míg Dharmájának él; fesletté, erkölctelenné válik, amint régi vallásától eltér. A hitszakadás erős éket vert a nép testébe, kettészakadt, elvesztette egységét, pusztult és hatalmas birodalma romba dőlt. Csodáljuk régi fényét, hatalmát, dicsőségét és bőszszánkódnak azon álapostolokon, kik a vallás ürügye alatt törbe ejtették, erejét kiszipolyozták. Az indus népen csakis az igaz keresztény vallás szelleme segíthet; ez emelheti nagyra, teheti dicsővé, hiszen az egész nép keble fogékony a keresztény vallás szellemének befogadására. Szomjúhozza az igazságot, adjuk meg neki, hogy újból éljen.

Budhát váltsa fel Krisztus a hamis apostolok seregét Krisztus igaz apostolainak hadserege, s győzni fog a kapzsi hírvágyon, Indiát a civilizáció czégére alatt kiaknázó sáskákon és feleleveníti a halottnak látszó nagy Indiát.

Christus victor semper et ubique.

EGYTOM.

A régi Egyiptusiak ábrándozó, mélabús természete, mely szoros összefüggésben van országuk belállapotával, egy különös vallásnannak lett megalapítójává. Amilyen ábrándos, tépelődő, mélabús, itt-ott túlcspongó az ősi egyiptus nép, ép olyan a vallása. Ki fogja meghatározni mi tette olyanná e népet; vallása-e, vagy az őt környékező kültermészet? Vannak sokan, kik a vallást helyezvén első helyre, döntő befolyásának tulajdonítják a nép hangulatát, jellemét; mások Egyiptus földrajzi fekvésében látják a nép jellemének főokát. Az egyiptusi nép tarka-barka zűrzavaros vallásrendszerének tulajdonképeni okát abban látom, hogy a rémítő képzelőtehetséggel megáldott nép csakis a szelleminek és láthatlannak érzékitésére fekteti a fősúlyt, a mit még azon körülmény is bizonyítani látszik, hogy az egyiptomi mindent hierogliphokkal, azaz képirással fejez ki, mely eljárásával mind jobban fokozta az amugyis csapongó képzelőtehetséget.

A régi egyiptusiak a kaukázusi néptörzshöz tartoznak és valószínűleg Ázsiából a Suezi szoroson át a Nylus földjére vándoroltak be, hol aztán a már ott talált afrikai néptörzsszel egybevegyült és az egyiptusi hatalmat a régi törzsnépek szokásainak felhasználásával megállapítá, sőt az egyiptusi kultúrát azon nivóra emelte, melyről még 2000 év multával is a legújabb kor történészei lelkesedéssel, elragadtatással szólnak.

Igaz ugyan, hogy Diodorus görög történetíró az egyiptomi kultúrát az ethiopiainak tulajdonítja, állítását mégis helytelennek kell mondanunk, mert daczára a két nép között tényleg létezett kulturális hasonlatosságnak, a legújabb időkben felfedezett okmányok az egyiptusi nép önálló kulturális fejlődéséről tesznek tanúságot.

A régi egyiptusi népfaj a még most is Nubiában lakó Ken-

nouk és Barabrák fajához hasonlít legjobban. Az ethiopiai koptusok egyetlen vonása sem található fel benne; hiszen a koptus nép csak zűrzavaros vegyülete az Egyiptomban uralkodott különféle fajoknak. Ezeknek típusát látjuk a mostani egyiptomi intelligens osztálynál, míg a fellahk, azaz a paraszt nép a régi egyiptonn népet állítja élénkbe, mely magas, karcsú és sovány testalkatával tűnt ki. Az egyiptomi fellahk arczkifejezése szelíd és mélabús, teljesen hasonló azon alakokhoz, melyeket az ásatások felszínre hoztak.

Daczára annak, hogy egyetlen egy nép sem hagyott annyira műemléket, mint épen az egyiptomi, mégis azt kell állítanunk, hogy épen ennek a népnek összefüggő történetét ismerjük íegkevéssbbé, mert összeállítását a történetírók legnehezebbnek tartják. A görög történetírók u. m. Herodot és Diodor sok becses anyagot gyűjtöttek össze és hagytak reánk; maga Manetho a leghíresebb történetíró is sok becses anyagot gyűjtött össze az Egyiptomban uralkodott dinasztiaíkról, de mindezek daczára Egyptom története hézagos, darabos, azaz nem teljes. Az egyiptomi nép hieroglyphes, azaz rejtélyes, mint írása.

Nem foglalkozunk Egyptom történetével s így nem is soroljuk elő az uralkodó házakat; könyvünk szűk keretében vallását s annak befolyását az egyiptusi nép társadalmára tárgyaljuk.

A legutóbbi időben felfedezett papyrusok nyomán megismerhetjük az ókori egyiptusok ősrégi vallását s annak fejlődését.

E szerint a látható világ létezése előtt a létezők csirái és tömesei a világúr chaosában (Nun) mozogtak. E chaost az isten szelleme öröktől fogva hatotta át. Ezen öröktől való isten egy, mindenható, mindentudó, tökéletes, felfoghatatlan,; ő a meny és föld teremtője, önmagától való lény; mindenkor és mindenütt jelen van, nem változik soha. Szellemével, jelenlétével áthatja a világot anélkül, hogy ez véghetlenségéről eszmét alkothatna magának. A földi lények érzik mindenütt jelenlétét, de megragadni, felfogni nem képesek.

A nem régen felfedezett, úgynevezett turini papyrusban olvassuk: „Oh isten, a mindenség alkotója, neked nincs s nem voll atyád, Önmagádtól való lény vagy, anyád sincsen, te fen-

nouk és Barabrák fajához hasonlít legjobban. Az ethiopiai koptusok egyetlen vonása sem található fel benne; hiszen a koptus nép csak zűrzavaros vegyülete az Egyiptomban uralkodott különféle fajoknak. Ezeknek típusát látjuk a mostani egyiptomi intelligens osztálynál, míg a fellahk, azaz a paraszt nép a régi egyiptonn népet állítja élénkbe, mely magas, karcsú és sovány testalkatával tűnt ki. Az egyiptomi fellahk arczkifejezése szelíd és mélabús, teljesen hasonló azon alakokhoz, melyeket az ásatások felszínre hoztak.

Daczára annak, hogy egyetlen egy nép sem hagyott annyi műemléket, mint épen az egyiptomi, mégis azt kell állítanunk, hogy épen ennek a népnek összefüggő történetét ismerjük íegkevésbbe, mert összeállítását a történetírók legnehezebbnek tartják. A görög történetírók u. m. Herodot és Diodor sok becses anyagot gyűjtöttek össze és hagytak reánk; maga Manetho a leghíresebb történetíró is sok becses anyagot gyűjtött össze az Egyiptomban uralkodott dinasztiaíkról, de mindezek daczára Egyptom története hézagos, darabos, azaz nem teljes. Az egyiptomi nép hieroglyphes, azaz rejtélyes, mint írása.

Nem foglalkozunk Egyptom történetével s így nem is soroljuk elő az uralkodó házakat; könyvünk szűk keretében vallását s annak befolyását az egyiptusi nép társadalmára tárgyaljuk.

A legutóbbi időben felfedezett papyrusok nyomán megismerhetjük az ókori egyiptusok ősrégi vallását s annak fejlődését.

E szerint a látható világ létezése előtt a létezők csirái és tömesei a világúr chaosában (Nun) mozogtak. E chaost az isten szelleme öröktől fogva hatotta át. Ezen öröktől való isten egy, mindenható, mindentudó, tökéletes, felfoghatatlan,; ő a meny és föld teremtője, önmagától való lény; mindenkor és mindenütt jelen van, nem változik soha. Szellemével, jelenlétével áthatja a világot anélkül, hogy ez véghetlenségéről eszmét alkothatna magának. A földi lények érzik mindenütt jelenlétét, de megragadni, felfogni nem képesek.

A nem régen felfedezett, úgynevezett turini papyrusban olvassuk: „Oh isten, a mindenség alkotója, neked nincs s nem voll atyád, Önmagádtól való lény vagy, anyád sincsen, te fen-

Osiris, Isis, Har Horus), Neptha (Nefthis), Apnath (Anubis), Dhuti (Thotti), Ra (Thnum), Sechet, Sebak stb. szerepelnek.

A nép nem érti ugyan az egyistenségről való bölcseleti vallást, de azért szívósan ragaszkodott a neki szemléltető képekben bemutatott mintegy megérezkített istenképekhez. Ilyen vala első sorban a nap, mely életre kelt, megtermékenyít mindent és örökké a sötétséggel küzd, anélkül, hogy magát felemésztene.

A világ harmóniáját az istentől szabott örök törvények tartják fenn, melyekhez magának az embernek is alkalmazkodnia kell; csak hogy a látható világban észlelt tapasztalat szerint az ember nemcsak a jó, de a hátrányos természeti erők hatását és befolyását is lépten-nyomon észlelte, minek következtében a harmónia megrontóit, a viszály fiait is tiszteletben részesíti és Apep név alatt a zivatar és sötétség felhőjében rejlő istent tiszteletben részesíti.

Egyiptomnak igazi jóltevője a Nylus folyó, ezt is Hapi név alatt isteni kultuszban részesíté. A nap maga Ra istennév alatt szerepel. A nap befolyása alatt életre keltett világ Ra király fiának nevezetik. A nap tisztelete képezte az egyiptusi nép vallásának alap gondolatát. Heliopolis, más néven Ón vala szent városa. Ra mellett Osiris és felesége, nővére Isis vala tisztelve. E kettőről egész legenda-kör képződött. E szerint Osiris az egyiptusi föld boldogítója, mert ő termékenyíti a mezőt és szőlőt, ő szabja meg az istentisztelet rendjét és törvényeit. Egy ideig boldogítja a föld népét, de ellensége Seth 72 czinkostársával megtámadja és meggyilkolván őt, tetemét ládában helyezve el, a folyamba süllyeszti. A hullámok Byblasig viszik a ládát, mely fölött gyönyörű Tamarisk fa kezd nőni. Nővére és egyszersmind felesége Isis, nemkülönben Anubis, Nepthis fia keresik a tetemet és Byblosban meg is találják; de nem szólnak senkinek semmit, tovább csúsztatják és Philae szent folyam szigetén eltemetik. Osiris nem sokáig pihen sírjában; halálországból megszabadulva, megjelenik övéinek, Isis és Horus fiának, és bosszúállásra szólítja fel őket. Horus megtámadja Sethet és czinkostársait s rövid küzdelem után a pusztába kergeti őket. Azóta Horus uralja Egyiptom java részét.

E helyen csak annyit említünk meg, hogy Osiris legendája a dualistikus tant, vagyis a jó és rossz szellemek közötti harcztot állítja élénkbe.

Az egységes, bár több elnevezés alatt szereplő isten mellett, az egyiptusi nép, mint látjuk, a dualistikus tant elfogadja és magáénak vallja. A jó és rossz szellemek vívják a harcztot; az egyiket tiszteli, a másiktól retteg; áldozatát mindkettőnek mutatja be.

Ez émanait istenségeken kívül még az állatvilágot is részesíti különös istenitiszteleben. Ez az egyiptusi nép különös sajátossága. Az állatokat vagy az istenség inkarnációjának vagy az istenségnek szentelt lénynek tartá. Minden tartománynak vala az ő szentnek hitt állatja. Egyeseket egész Egyiptomban tisztelték, másokat csak egyes tartományokban részesítettek isteni tiszteletben, pl. Elephantina népe megöle a krokodilust, míg Theba és Sett lakossága megszelidíté s annak előlábaait arany karikákkal fűzé össze, füleit pedig arany fülbevalókkal díszíté; kalácscsal, sült halakkal táplálta, sőt mézből főzött édes itallal itatá. A karvaly a napistennek vala szentelve, a bak és bika Osirisnek, a kos Amon-nak, a víziló, disznó, kecske és krokodilus Seth-nek; a tehén Isis-nek vala szent állatja; az ibis Thot-é, a macska Ptha-é, a skarábeus Ghepora-é, a farkas Hart é, a majom Thot-é. A bennu (a görögöknél phönix név alatt szerepel) Osiris inkarnációjának volt tartva, amelyről azt mondták, hogy minden 500-dik évben visszajön és Ra templomában telepszik le, Heliopolis lakosságának szent állatja vala. Erről az állatról Jób könyve is tesz említést (29. 18), a hol Ghol-nak neveztetik, sőt maga a Talmud is tesz említést róla, mondván, hogy ez vala az egyedüli állat, mely a tiltott gyümölcsből nem evett. A Talmud Bar Juchni-nak (a fészek fiának) nevezi

A legszentebb állat a bika Hapi vala, mert ezt tartották Osiris lelkének Pta inkarnációjának. Hesiri Hapiból keletkezett későbbben a híres Serapis. Ne gondolja senki, hogy minden bikát isteni tiszteletben részesítettek; az illetőnek mindenek előtt feketének kellett lennie, homlokán fehér háromszögű csillaggal ellátva, hátán szárnyaló sas képével, nyelvén bogárhoz hasonló csomóval, farkán pedig kétszínű szőrrel kellett bírnia, Maguk a papok döntöttek a

fölött, hogy bír-e a szent állat tulajdonságaival vagy nem. Ennek a szent állatnak tiszteletére minden Ptah-templom mellett kápolnát emeltek, amelyben a papok rendes isteni szolgálatot végeztek. Sok helyen jóshelynek tartották, a hová nemcsak a papok, hanem a nép is zárandokolt. Ha a bika ellenszenvet és haragot mutatott, az a bekövetkezendő szerencsétlenség jele val a, boldog volt az, kit a bika megnyalt. Ha a papok által szentnek deklarált bika jött a világra, akkor a külön díszbe öltözött papsereg mutatta be hódolatát a szerencsés anyának és tulajdonosának. Az újszülött isten négy hónapig külön házban, csakis tejen lett tartva; ha megnőtt, az egyiptusi nép írástudói és prófétái újholdkor hozták be Memphisbe, hol alkalmas, feldíszített helyiségben lett elhelyezve és a számára kiszemelt anyaállatoktól környezve. Ha 25-ik évét elérte, a papok fojtották meg a napistennek szentelt vízben.

Az istenségek szentelt állatok gondozása a papok kasztjára és azok nemzedékére volt bízva.

Ezen Hapis-kultusz egész Egyiptomban általánosan el volt terjedve, emellett azonban még minden egyes tartománynak megvala a maga szent állatja, s annak őrzésére rendelt úgynevezett szent állatvédők kasztja, melynek minden tagja tiszteletben részesült és az állat számára szánt pénzt s egyéb áldozatokat elfogadott. Ha a fent nevezett állatok egyike-másika kimúlt, a ház, amelyben tartva volt, gyászba borult. így pl. ha az illető szent állat macska volt, akkor a házbeliek szempilláikat nyírták le; ha kutya, fejüket. A kimúlt állat bebalzsamozva a számára készített szent koporsóba téve mély gyász mellett lett eltemetve. A ki ilyen szent állatot megölt, az halállal bűnhődött. A tehén Isisnek vala szentelve, miért is annak megölését halállal büntették. Az egyiptomi azért gyűlölte leginkább a görögöt, mert tehén-hússal élt. Még a legnagyobb éhínség idejében is inkább önmagukat emésztették, semhogy a szent állatok egyikét érintették volna; tűzvész-nél, vízáradásoknál az egyiptusi nem annyira önmagát és házát, mint szent állatját féltette, különösen a macskát, melynek az a szokása, hogy eszeveszetten rohan a fellobogó tűzbe. Egy ilyen elégett macska fölötti keservnek se vége, se hossza nem vala.

Diodor, a görög történetíró, felemlít egy történetet, melynek ő Egyiptomban való tartózkodása idejében szemtanúja vala s mely az egyiptomiak állat-kultuszát a legfényesebben bizonyítja. Ez abban az időben volt, mikor az egyiptomiaknak leginkább érdekükben állott a római nép barátsága. Akkor történt, hogy egy római vigyázatlanágból egy macskát ütött agyon, mire az egyiptomiak házát körülvették és halálát követelték. A fanatikus nép nem tágított még akkor sem, midőn királya vetette magát közbe s a rómaiak bosszújára figyelmeztette. A körülzárt rómainak halnia kellett

Az állatokon és halakon kívül szentnek tartották az egyiptomiak a babot, lencsét és hagymát. Ezekre ép úgy esküdtek, mint az istenre.

Az emberről táplált nézetükről az egyiptusiak halotti könyve ad felvilágosítást, mely minden egyes egyiptusinak koporsójába lett téve s melyben szabatosan elő vannak írva az énekek és imaf formulák a túlvilágba költözött lélek számára.

Ezen könyv szerint a mivolt s vallását jobban megértő egyiptusi saját lelkéről következőképen gondolkodott:

„Minden bölcsességnek kiapadhatlan ős forrása a legfelsőbb értelem, azaz maga az istenség. Az istenségnek egy-két tömece megvan minden egyes test és lélekből álló lényben. Ezen isteni értelemnek legkisebb szikrája elemészténé a testet, ha isteni ugyan, de kevésbbé magasztos állagba (Ba) lélekbe nem lenne burkolva. Hogy a testtel egyesülhessen, a szellem (Atem) közvetítésére vala szüksége, mert csak így éltetheti az anyagi testet, anélkül, hogy felperzselné, megsemmisítené. A lélekbe burkolt, a szellem által körülvelt és az egész testet betöltő isteni szikra maga az ember. Ép úgy vagyunk az állatokkal is. Csakhogy ezek az isteni értelem szikráját nem tartalmazzák, vagy ha igen, csak oly kis mértékben, hogy a testbe burkolt lélek magán a testen felülemelkedni nem képes.

Ezen isteni szikra a test fölötti uralomra ösztönzi az embert; de mivel egyrészt ki van ragadva a tűz légköréből, másrészt pedig a lélek is sok tekintetben a test hajlamainak hódol, azért nem képes a test anyagiasságából származó vágyakat vagyis szenvedő-

lyeket legyőzni, hanem sopánkodva várja a testből való felszabadulását. Ahol a testiség uralkodik, ott az ember állattá süllyed, míg ellenben ha az értelem lesz uralkodóvá, akkor a legyőzött szenvedélyek erénynyé válnak, s folyton tisztulva és magasztosulva a felszabadított lelket a jóra vezetik, az isteninek boldogító sejtelmeivel betöltik. Az ember halálánál a felszabadult értelem fénylő sphaarájába vándorol és Damonná lesz (Chu), a lélek pedig, melyből az isteni szikra eltávozott a 24 tagból álló Osiris-Khent-Ámon Ítélszéke előtt jelenik meg, hogy lelkiismerete bizonyossága szerint az igazság mérlegén mérlegeltessék és ítéltessek. A hozott ítélet foganatosításával az értelem lesz megbízva; ez okból a lélekbe költözik vissza, – emlékezetébe hozva minden bűntényét; – egyideig sanyargatja és kínozza, azután pedig a háborgó elemeknek dobja martalékul. Az ég és föld között hajszolt lélek emberi testet keres; abba költözvén, azt betegségekkel és szenvedésekkel a kétségbeesés és hálál határáig viszi. Ha az elítélt lélek századok multával bűnhődése határáig ért, úgy másodszor meghal és a semmiségben folyik szét. Az igaznak talált leiek nem lesz rögtön istenné, hanem bizonyos megpróbáltatásokon megy keresztül a halál által megnyílt, előtte eddigelé ismeretlen sphaarákban, a hol az értelem által vezetve, boldogsága tudatára ébred. Ez új sphaarában tágul a lélek ismeretköre, fogékonyabbakká lesznek képességei; beköltözhet bármely alakba, melyet éltetni akar, de nem azért, hogy bűnhődjék, hanem, hogy az isteninek symbolumaival egyesüljön. Ilyen symbolumok valának a karvaly, lotos, phönix, daru, fecske, vipera stb. Ezeken végezte egy ideig vándorlását, csak aztán oszlott szét az isteninek boldogságában. A boldoggá avatott léleknek nem árthatott többé a gonosz szellem, melyet kígyó- és krokodil-képekben szemléltet meg velünk a halotti könyv. Az égiek hónába bevonulva, Aalus mezőin szállong s az istenek közé vegyülve imádja a legtökéletesebb lényt addig, míg értelemmé, azaz istenné nem válik.”

Mint látjuk, az egyiptusiak vallásbölcselete pantheistikus. A lélek fejlődési processusa változatos s ámbár a köznép előtt sok tekintetben érthetetlen és felfoghatlan, mégis a bűnhődő lélek-

nek vajúdása és kínja visszatartá őt a bűnténytől, kegyetlenségtől és az erény gyakorlására indítá. A vallás hatja át az egyiptusi nép társadalmát; ennek alapjain nyugszik úgy nyilvános, azaz kül-, mint magán-, azaz beléleti berendezettsége.

Mint az indus, úgy az egyiptusi nép is kasztokra volt felosztva. Az első helyet a papság foglalta el. Ez képezte a nép fölfogása szerint az istenséghez vezető hidat. A legfelsőbb udvari hivatalokat a papság foglalja le. A törvényszék tagjai annak sorából valók. A tudományt a papok képviselik; a feltalálások nem egyeseknek tudatnak be, hanem a papság közkincsét képezik. Az egyes feltaláló nevét nem is említik; a papok kasztját általánosan dicsőítik.

A hivatás különfélesége szerint különböző osztályokra van osztva. U. m.

1. A próféták osztályára, mely az állam legfőbb méltóságát viselte s melynek sorából hadvezérek is választottak.

2. A Stolisták osztálya, melynek tagjai a szent edényeket és ruhákat őrizték és az áldozatra szánt állatokat vizsgálták.

3. A Hierogramatusok vagyis írástudók és történetírók osztálya, mely az egyiptusi tudományt képviselte.

4. A Horoskopusok osztálya, mely csillagászattal, bűvészzel és gyógy itassal foglalkozott.

5. Az énekesek és muzsikusok osztálya, mely minden vallásos szertartásnál és istentiszteletnél szerepelt.

6. A Pastophorusok osztálya, melynek tagjai mindazok voltak, kik a vallás szertartásainál némi szerepet játszottak. Hozzá tartoztak a bebalzsamozók, a szent állatok őrei, a zászló és szentképvislők stb.

A papi osztályhoz tartozók rangjuk és méltóságuk szerint külön ruhát viseltek, fehér vászonból varrottak és bíbor papucst. Vállukról párducz bőr lógott; nem kínozták ugyan magukat annyira, mint azt az indus fanatikuskoknál látjuk, de azért kötelességükké volt téve, hogy nappal kétszer, éjjel is kétszer megfürödjének. Minden harmadik napon testüket lemossák, szakállukat és szemöldöküket lenyírják. Idegennel egy asztalhoz ne üljenek s egynél több feleséget ne tartsanak. Mindez nagyban emelte a papi kaszt tekintélyét.

A régi idők évkönyvei még papnőkről és prófétanőkről is tesznek említést, do a XII-ik dynastia óta szó sincs róluk. Nagy tekintélynek örvendett a pap felesége és nővére, kik a szent edényeket hordhatták és az oltárnál közreműködhettek.

A papok kasztja után második helyen áll a harcosok kasztja, mely az ország haderejét képviselte és a küllelenséggel szembeállt. Javadalmazása az elfoglalt tartományokban számára kihasított területből állott. Háború idején zsoldot húzott.

A régi Egyiptomban nagy szerepet visz a született nemesség, az egyiptomi arisztokrácia, mely azonban a legújabb dynastia alatt tönkrement és elenyészett.

A 4-ik kasztba tartoztak a kereskedők, iparosok, földmívelők és pásztorok. A foglalkozás hordereje megállapítá e kaszthoz tartozók közötti különbözetet, mely annál kirívóbb vala, minél kevésbé becsülték meg a régiek eme vagy ama foglalkozást.

A politikai élet központját a Pera (királyi udvar) képezi, mely szótól sokan a Pharao vagyis király-nevet leszármaztatni törekedtek. A király hason állást foglal el, mintáz indusoknál; a különbség abban rejlik, hogy trónralépte előtt a papság sorába kellett magát fölvetetnie s a vallás titkait elsajátítania. Mint ilyen végezhetett vallási funkciókat is, melyeknél papok fiai és nem rabszolgák vagy nők segédkeztek neki. Egyebekben daczára annak, hogy isteneknek tartattak, ép úgy kötve voltak az udvari szabályzathoz, mint az indus királyok. Diodorus szerint a király minden reggel a beérkezett különféle leveleket olvasta föl, majd megfürödén, méltóságát feltüntető öltözetben mutatta be a szent áldozatot, melynek bemutatásánál a mellette álló főpap jóléteért, boldogságáért imádkozott, ha alattvalói iránti kötelességét mindenben és mindenkor teljesíti. Áldozat-bemutató után meghallgatta a bölcsek tanácsait és az országos ügyekre vonatkozó jelentéseit. A folyó ügyek elintézése szigorúan meghatározott időhöz vala kötve, úgyszintén a magánügyéé is.

A király halálát 72 napig gyászolták, mely idő alatt a templomok zárva voltak s az áldozatok szüneteltek. Férfiak és asszonyok port hintettek fejükre, ágyékukat pedig vastag daróczzal

öveztek körül. Így járták be az utcákat s jajveszékeléssel töltették be a levegőt. A bebalzsamozott holttestem díszes koporsóba, tétetett és a számára fölállított síremlék bejáratánál elhelyeztetett, a hol aztán halál-ítéletet ültek fölötte ép úgy, mint más közönséges halandó fölött. Ha a nép elégedetlen volt királya kormányzatával, akkor a megholtnak teteme minden pompa és dísz nélkül lett eltemetve. A kormányzat helyessége a király vallásosságától függött. Minél jámborabb, erényesebb volt a király, annál dicsőbbnek hirdették uralkodását.

A mint a király életét a vallás szabályozta, ép úgy uralkodott az minden egyiptusínál. Ennek szellemét tapasztaljuk az egyiptusinak magánéletében, irodalmában és művészetében. Bátran mondhatjuk, hogy az egyiptomiak irodalma javarészen vallás bölcseleti művekből állott. Ezek között első helyet foglal el a Főthinak tulajdonított kinyilatkoztatások könyve, melynek tartalma 42 könyvre osztva, az egyiptusi papság titkos tudományának összfoglatja. Az első két könyv a dalmok könyvének nevezetik, mert az istenek tiszteletére irt szent énekeket foglalja magában; utána következik a Horoskopusok négy könyve, mely a nap, hold és csillagok mozgásával, egymásra való hatásával foglalkozik. A Hierogramaták tíz könyve a hieroglif írás alapelemeivel, nemkülönben a föld- és természettannal foglalkozik. A stolisták tíz kötetből álló szertartáskönyve az isteni-tiszteletet szabályozza. A próféták tíz könyve a papok életrendjét írja elő; míg a Pastophorok hat könyve a gyógyítás módját fejtegeti.

Voltak azonkívül költemény-, mese- és ének-gyűjtemények, melyek javarészen vagy az isteneket, vagy az isteneknek tartott királyokat dicsőítették. A hősköltemények sorában a Ramzes uralkodását dicsőítő Eposz foglalja el az első helyet, mely nevezett uralkodónak Gheta fejedelem ellen viselt harczát s Kades mellett vívott ütközetét írja le. Ezt mondják A világ legrégebb hőskölteményének; szerzője Amenemapt vagy pedig Pentaur. Pövid tartalma a következő: „II. Ramsest beduinok értesítik Cheta fejedelmének fölkeléséről. A király nem várja be Amon Ra Pthah és Suteh légióinak megérkezését, hanem testőrsége élén nyomul

előre; az előőrsök két kémet hurczolnak elébe, kiket a király ütésekkel bír vallomásra. A királylyal szövethezett fejedelmek áruolókká lesznek; várják az alkalmas pillanatot, a mikor a király kis seregére vethetnék magukat. A haditanács sokáig tart s ezalatt Cbeta fejedelme megérkezik s körülzárja a király kised seregét. Ramzes hősiiesen védi magát s egész nap visszatartja az előre nyomuló ellenséget. Ezalatt megérkezik az egyiptusi hadsereg és szétveri a győzelmi mámorban úszó ellenséges hadakat.” Ez a költeménynek rövid tartalma. A költő csak királyának hősiességét akarja megénekelni; feladatát oly érdekesen és az egyiptusi phantasiának oly nagy hevével írja le, mely e század legnagyobb költőjének is díszére válnék.

„A kised csapatot körülveszik, mit látva a király, mint egykor apja Month, magára veszi fegyverzetét, harci szekerebe fogatja legnagyobb lovait és a semmirekellő Cheta fejedelem soraiba hatol. Egymaga van, senki sincs mellette. 2500 szekér zárja körül, mindegyikén 3 harcos ül. „Nincs fejedelem, nincs hadvezér, tiszt mellettem,” – mondja a király, - katonáim elhagytak, harcosaim megfutamodtak, nincs ember, ki oldalam mellett harcolhatna.” E vészteljes pillanatban istenéhez Ámon apjához folyamodik, mondván: „Hol vagy Ámon atyám? Elhagyhatja-e az apa fiát, ha szükségben van? Tettem-e valamit nélküled? Hiszen a te tanácsodra vonultam ide s állottam meg; engedetlen nem valék soha. Egyptus ura, ki a barbár nemzeteket leterítet, nagy és hatalmas; mik nektek ezen ázsiai hordák? Vagy az istenteleneket támogatja Ámon? Nem mutattam be néked számtalan áldozatot? Szent hajlékodat foglyaimmel töltöttem meg; millió évekre tartó templomot építék néked; házaimat magtáraid számára engedtem át; a világot ajánlottam föl neked, csakhogy hatalmadat növeljem; sanyarú sorsot érdemeljen-e az, ki csak tanácsodat követte? Nem! Boldog, ki benned hisz, neked engedelmeskedik; mert minden cselekedeted jó szíved kifolyása. Téged hívlak segítségül Ámon atyáin! Tekints rám, aki előttem ismeretlen néptömeg közepében állok. Az összes nemzetek összeesküdtek ellenem, magam vagyok, senki sincs velem. Harcosaim elhagytak,

egyetlen katona sem fordítá felém arcját s midőn kiálték, senki sem hallgatott szavamra. Tudom, hogy Ámon erősebb, mint millió katona, százezer lovas. Az emberek mind gyarlók, Ámon le fogja őket győzni. Állj mellém és győzni fogok, hogy dicsőségedet a föld határszéléig terjeszsem.”

Így imádkozék a hős hírály s Ámon meghallgatja imádságát, mondván: „Hozzád sietek Ramzes! Veled vagyok! Kezem erősebb, mint ezek a százezrek. Én a hősiességet képviselő erőnek ura vagyok, benned bátor, hős szívre találtam, meg vagyok veled elégedve, akaratom teljesülni fog. A 2500 harczyi szekér, mely most körülvesz, darabokra fog összetörni; harczosaik megbénulnak s egyetlen egy sem fogja karját csapásra emelhetni; a vízbe fullasztom őket, hogy nyomorultul elveszsenek; senki sem fog közülök visszatérni; aki egyszer elesik, nem fog felemelkedetni.”

Cheta fejedelmét remegés fogja el, még utolsó kísérletet tesz a szövetségeseikkel, buzdítja őket; egyik sem mozdul, csak azt mormogják: „Ez az ember, akit mi körülfogtunk, az nem halandó ember! Ez Sutch, a nagy harczos, maga a nagy Bál, Egy nap százezreket ver vissza, rajta legyünk, hogy valahogy megmeneküljünk.”

Ramses egymaga százezreket ver vissza. Segítő csapatai csak akkor érkeznek meg, amikor az ellenséget megfutamította. Maga köré gyűjté tábornokait s ezt mondja nekik: „Mit mond majd a világ, hogy engem magamra hagyatok. Magam győztem, magam vertem vissza millió ellenséget, csak nagy lovaim valának mellettem. Ha majd visszatérek, jelen akarok lenni mindenkoron, midőn e lovakat, dicsőségem osztozóit etetni, itatni fogják. Anion atyám velem vala; dicsőség a nagy istennek.”

Cheta fejedelme békéért esedez; Ramses a nagy győzöt Ámon üdvözli mondván: „Jöjj kedves fiam Ramses Mejamun az istenek megnyitották kapuikat s lábaid alá vetették az összes nemzeteket.”

Ez a hőskölteménynek tartalma; a vallási ihlet játszása benne a főszerepet. Vallásosság hatja át az egyiptusi irodalom minden nemét.

Ugyanezt tapasztaljuk az egyiptusi tudománynál is.

Az egyiptusiak által művelt tudományágak között, első helyen áll a csillagászat. Már a legrégiebbek is különbséget tettek az álló és mozgó csillagok között. Jupiter, Mars, Saturn, Merkúr, Venus csillagok ismeretesek valának előttük. Elnevezéseik Har (Jupiter), Harmakhis (Saturn), Sebek (Merkúr), Ducu (Venus). A napot mozgó csillagnak tartották, úgyszintén a földet is. Az égboltozatot folyékony anyagnak vélték, melynek véghetetlen tengerén a csillagok mozogtak. Leghíresebb observatoriumaik Dendera, Thebaeni, Memfis és Heliopolisban valának felállítva.

Az év 365 napból, 12 hónapból, minden hónap 30 napból állott. A napfogyatkozás kiszámítását kitűnően értették. Maga Thaïes is csak egyiptusi táblák nyomán számította ki a 610. K. e. szeptember 30-ára eső nagy napfogyatkozást. A csillagászzal szoros összefüggésben állott a csillagjóslás is, melyet egyes élelmesebbek nagyban kihasználtak. A csillagok befolyásába vetett hit, oly mértéket öltött, hogy a királyok sem mertek valamibe kezdeni, mielőtt a csillagokat megkérdezték volna. A csillagokban isteneket láttak.

A csillagászat mellett a gyógyászat játszsza a főszerepet. Az ókori világ népei *ατεξυλην* egyiptusi tudománynak tartják. A gyógyanyagot az állati és növényvilág szolgáltatta. A magnetikus gyógy mód sem vala ismeretlen előttük. Egyes betegségeket, melyeknek természetét megmagyarázni nem tudták, rossz szellemek vagyis ördögök behatásának tulajdonították. E tudományágban is mint látjuk a vallás szelleme jelentős szerepet játszik.

A képzőművészetet, különösen az építészetet, a vallás dominálja. A lélek halhatatlanságában való szilárd hit serkentette az egyiptusiakat arra, hogy a tetet halála után minél sértetlenebbül fenntarthatassák és számára minél díszesebb nyugvóhelyet építsenek. Ezen felfogásnak alkotásai: a királyi sírboltok, az egyiptomi gúlák, melyek közül Cheops, Chefron és Mikerinos ragadják meg figyelmünket. A Cheops-gulának magassága 146,5 méter; Chefron 140 m., míg a Mikerinos (Mencaura) $63\frac{3}{4}$ m. magassággal tűnik fel. A kisebbeket nem is említjük.

A gúlák mellett felemlítendő a nagyszerű templomok. Ilyen

pl. a Charnati, melynek hossza 367 m.; továbbá a Laxori és Abusindbei. E templomok vagy szabad területen épültek vagy sziklába voltak vágva, ép úgy, mint az indusoknál.

A szobrászat terén az isiének szent szobrai szerepelnek leginkább. A festészet egyes hatalmas királyok diadalát adja vissza.

Az egyiptusi társadalom a valláson épült fel. A míg ez alapon állott, dicső és hatalmas volt; a hanyatlás korszaka beáll, amidőn idegen erkölcsök, különösen a görög és római, a nép rétegébe behatolnak s ősi egyszerűségéből kivetkőztetik. Az erkölcs-telenségbe Egyiptomot elfoglalja a hatalmas Róma s megmételyezve erkölcsseit, a régi istenei helyébe a saját isteneit állítja, míg végre magával rántja ugyanabba az örvénybe, a melybe ő maga későbbben elsülyedt.

Íme Egyptom vallásának befolyása társadalmára s annak összes intézményére Krisztus Urunk eljöveteleig.*)

*) L. Spanier's *Illustrierte Weltgeschichte des Altertums*: bearbeitet v. Professor Dr. B. Volz, Dr. S. Petersmann, Leipzig. Druck u. Verlag v. Otto Spamer 1893.

AZ ASSYRUSOK ÉS BABYLONIAK VALLÁSTÖRTÉNETE.*)

Az újkor legkiválóbb történetírói a leghízelgőbb szavakkal magasztalják a régi Babylon kultúráját. Nem tagadjuk, hogy a babyloni nép csakugyan a kultúrának oly magaslatára emelkedett melytől csodálatunkat meg nem vonhatjuk, de még sem állíthatunk egyebet, mint hogy e kultúra fejlesztéséhez a vallás járult első sorban. Mint minden eddig tárgyalt népnél, úgy a babyloniaknál is a vallás képezte az összes intézmények alapkövét.

A régi babyloniaiak vallásának alapja a meztelen durva schamanismus, aminővel a Turko népeknél mindenütt találkozunk. Ebben a vallásban a Dämonok és alsóbb rendű szellemek befolyása érezhető mindenütt és mindenben; ennélfogva az istenitiszteleket is külső szellemidézési szertartásokban nyilvánul. A főlőbb szellemek befolyása az emberiségre mérhetetlen; rendesen csak szerencsétlenséget hoznak az embernek és vagy a pusztából, vagy pedig a föld és tenger mélyéből kerülnek elő. Ok minden betegség, áradás, földrengés, éhínség szülői és előidézői. Ezen szellemek között vannak egyesek, kik hatalomra tevén szert, a többieknél nagyobb befolyást gyakorolnak, anélkül hogy mint istenek szerepelnének. Ezen szellemek között említendő az ég és föld szelleme. Anu, mint az égnek megközelíthetetlen istene, inkább fogalom, mint realitas. Ő a Dämonok főnöke; a szellemek mind csak az ő parancsait teljesítik.

A föld szelleme Ea vagy Ja: jótékony szellemnek volt tartva, miért is Dugga (Ja) névvel lett megtisztelve. Az ég és föld szelleme között Mirri-Dugga játsza a közvetítő szerepet. Ezen főszellemeken kívül létezik a világosság és vízisteneknek egész sora. Ea (Föld

*) L. Die Unsterblichkeitsidee im Glauben und in der Philosophie der Völker v. Dr. Leonhard Schneider, Regensburg 1870. Verlag v. Alfred Copenh-rath és Spamer's Illustrierte Weltgeschichte.

ura) a víz mélységének, az ősforrásnak, a nagy Chaosnak személyesített istene, a kivel az összes isteneket összefüggésbe hozták.

A férfiisteneken kívül szerepelnek a nőistenek, u. m. Dugga neje Danggal-Numma, a mélységes vizek istennője, továbbá anyja Bau, a nagy Chaos, nővére Nyangha és leánya Ghanna, a halak istennője. Az ég leánya Agadi másképp Niuni vala, kinek testvérét Nindorrát a harcz istenének tisztelték. Agadit a nap és hold istennőjének tárták.

Ez a babyloniaiak ősrégi vallása, mely a sémiták befolyása alatt nagy változásokon ment keresztül. A Babyloniába bevándorlóit sémiták Baalnak hódoltak, kit legfőbb istennek tartottak. Lakóhelye a nap vala. Mint a világosság istenét a csillagokban is tisztelték; a nap- és csillagimádás képezte a későbbi babyloniai istentiszteletnek alap-gondolatát. Az ősrégi és újabb vallásezsmék elegyedéséből származott a babyloniai állam-vallás, melyet későbbben az asszirusok is elfogadtak és vallottak.

Daczára a sémita népfaj befolyásának, a köznép a Dämonokat tiszteli, melyek vagy ember-alakban vagy szörnyszülöttekben jelennek meg, a szerint, amint áldást vagy szerencsétlenséget hoznak. A jó és rossz szellemek lakóhelyének a csillagokat képzeltek, miért is ezeket vizsgálták leginkább, hogy az ember sorsát legalább némiképen megtudhassák. E csillag-kultus folyamánya a babyloniai és asszirusok csillagászatana, melyet nagy tökélyre vittek.

A rossz szellemek káros behatása ellen amulettekkel védekeztek, azt gondolva, hogy egy ilyen talismánnak birtokában távol tarthatnak maguktól minden Damont, magához csalhatják a jó szellemeket.

Ilyen vallás mellett a nép élete, gondolkodásmódja, irodalma, művészete a Dämonok jellegét viseli magán.

Az irodalomban a bűvész eskümintáin kívül a szent énekek szerepelnek, melyek vagy bűnbánati zsoltárok, vagy isteneket dicsőítő hymnusok. Ezek képezik a régi babyloniaiak vallástörténeti forrásait. A hősköltemények közül felemlítendő Nimród, melynek szerzője Sinlikkunuini. Nimródban a görögök Herkulesét látjuk megénekelve.

A művészet terén a templomépítésben tűntek ki. A boltozatos-építés kezdeményezőinek a babyloniakat kell tartanunk. A szobrászat terén bámulatosat produkáltak; ezt bizonyítja a Nimródban talált Nebo istenségnek hatalmas szobra.

A babyloniaiakkal szoros viszonyban voltak az assyrusok, kiknek vallása, művészete, tudománya, közéleti szokása az assyroktól volt átvéve. A mi önállóságot észreveszünk, az állami alkotás terén mutatkozik; a babyloniaiak fejlődésére nagy befolyással bírtak a bevándorlott s az ősrégi Akadia néptörzsszel egybevegyült sémiták, melyekhez később az elamiták csatlakoztak. A babyloni nép különféle néptörzsek vegyülékéből állott, az assyr nép tiszta sémita faj s távol tart magától minden idegen elemet,

Történeti fejlődése nem tartozván fejtegetésünk keretébe, ezennel csak arra akarunk utalni, mely király alatt és mi által lett Assyria nagygyá, a nagy Babyloniának legyőzőjévé.

Legnagyobb királya Tiglatpilesar (1115 – 1100 K. e.) vala. Hatalmát győzelmes harczainak és e harczokra öt folyton ösztönző Assur istennek köszönheti. Az istenség játszsza a főszerepet. „Assur isten, az én uram” – mondja Tiglatpilesar, midőn a kurdok ellen viselé a háborút – „parancsolá nekem, hogy folyton előrenyomuljak; e parancsnak engedelmeskedve, kettéosztám hadseregemet és hadiszekereimet, egyik erődöt a másik után vévén be; néha magas hegyeket kellett megmásznom, hová szekereim nem követhettek és még sem lankadtam el, mert Assur vala velem. Saramit és Ammanit országát romba döntvén, én valék az első, ki ez országokat elfoglaltam. Tekintélyes harczosaimmal a Ruma hegység mellett mérköztem meg és megfenyítettem; harczosait úgy kergettem, a mint vadász a vadat kergetni szokta; városaikat elfoglaltam, isteneiket pedig elvittem. Fölgyújtott városok füstölgő romjain mutattam be Assur istenemnek a hálaáldozatokat, mert ő az én istenem, ő az én uram”.

Assur isten kegyetlen, kielégíthetlen isten vala, ki szolgálját a királyt hódításokra vezeté. A király önmagát dicsőített, istenét még jobban magasztaltatja; a saját dicsőségeért küzd és harczol, de azért istenének tiszteletét plántálja be a meghódított népek

szívébe. Háborúi a szó legszorosabb értelemben vett vallás-háborúk. A milyen kegyetlen az assyr nép főistene, ép oly kegyetlen, vérszomjas az assyr nép is. Kegyelmet nem ismerve, érzéki, dölyfös és hűtelen, szívében a megvetés él mindenki ellen, ki istenét, Assurt nem ismeri és nem imádja. Az ököljognál vagyis az erősebb jogánál más jogot nem ismer; irgalomról mit se tud, emberszeretet ismeretlen előtte. Assyr története a legszívtelenebb, a kegyetlenség képét tárja elénk. A milyen a nép istene, olyan a nép maga. Ezt mutatja az assyr nép története; istene telhetetlen, telhetetlen a nép, világalomra törekszik s hogy czélját el nem éri, az a világot kormányzó egy igaz Istennek tulajdonítható.

PHONICZIA.*)

A phöniciiai nép, mely kezdetben csakis halásznép vala, későbbben pedig a hajózást és a kereskedelmet magához ragadá, a legújabb kor történetírói előtt is mint a kultúrának legmagasabb fokán álló nép gyanánt szerepel. Kultúrája megelőzte a görögöket, sőt maguk a görögök is sok tekintetben a phöniciiaiak utánzóival valának.

A szentírás említi Hiram királyát, kivel Dávid és Salamon király szövetségben állott és ki a jeruzsálemi templom építéséhez a szükséges cédrus-fákat szolgáltatta.

A phöniciiaiak vallása egyszerű, békés s ilyenné tévé a népet is, mely a békét előbbre helyezé a hódításoknak és harczoknak. A béke idején fejlődött nagygyá, szaporította gazdagságát, fejlesztette kultúráját.

Vallásában a jó és rossz szellemek uralkodnak, mindkettőnek áldozatokat mutat be, melyek révén a jókat a maga részére megnyerni, a rosszakat magától távol tartani igyekszik.

E szellemek különféle elnevezéssel bírnak. Általánosságban Baal (úr) és Baalat (úrnő)-nek szólították őket. Ezen szellemek mellett tisztelték a nap- és holdistent, nemkülönb az egyes városok és családok őrszellemait. Mindezek fölött Il isten uralkodott, ki a sorsot képviselte s kinek határozata megmáshíthatlan vala.

A teremtő, éltető erő képviselője Baal; a létnek, mulandóságnak és kéjnek istennője pedig Baalat név alatt fordul elő. Ez utóbbit Athar vagy Astartenak is nevezték és mint ilyen a görögök Vénuszának felel meg. Szent állatja az oroslán, a kos, kecskebak, galamb és hal.

A nap égető, perzselő sugarának jelképe Moloch, kinek a vadkan vala szentelve. Haragja lecsillapítására gyermekeket és királyfiakat áldoztak fel neki.

*) Die Unsterblichkeitsidee . . . v. Dr. Leonhard Schneider.

A közvetítő szerepet isten és világ között Melkart, a Tyrusi Baal játszsza, ki az enyészetből is új életet teremt. Ő enyhíti a nép perzselő sugarát, tűrhetővé teszi a tél hidegét, bekalandozza a földet, megállapítja a phöníciaiak gyarmatait, megvédi a kártól, megöli a haragvó oroszlánt.

Byblusban Adonis a tavasz-isten örvendezett általános tiszteletnek. Szép ifjú arczába Athar lesz szerelmes, a kit épen e miatt az irigykedő szellemek meg is ölnék. Ha elmúlt a tavasz és nyár és az Adonis folyamot az őszi esők megdagasztották, partja földjével vörösre festették, akkor siratták a szép ifjú Adonist, mert megölte a vadkan, az irigykedő tél. A gyász hét napig tartott, mely időben a leányok hajukat lenyírták, a papok ruháikat szakgatták, szakállukat és hajukat rövidre nyírták és Adonis képét fűszerekkel megkenve, gyászszerartások között eltemették. A temetési szertartás alatt az asszonyok ezen szavakkal siratták: „Hoi Adón ve hoi hodo” (Jaj Adonisnak, jaj az ő fényének.) Feltámadását minden tavasszal örömmünnepek között ülték meg. A többi városokban tisztelt istenek Katira (Nagy) név alatt összefoglalva a Titánok gyermekeinek tartatnak és mint természeti, kosmogénikus erők gyermekalakban ábrázoltatnak. Ezek képezik a phöníciaiak génuszait. Az újjászületés jelképe Eschmun, ki hasonlóan a görögök Asclepiasához, kígyót tart kezében, mely minden évben bőrét leveti.

A phöníciaiak állami berendezettségéről vajmi kevés adatunk van. Mint kereskedő, békeszerető nép a gazdagságra fekteté a fősúlyt, miért is a gazdagok képezték arisztokráciáját, ők vezették a városok és ország ügyeit. Ezek sorából kerültek ki a királyok is, kik épen azért, mert gazdád kereskedő családból származtak, félretéve a keleti királyok barbárságát és zsarnokságát, a legbarátságosabb viszonyban állottak népükkel, a legszelídebb kormányformát honosították meg. A királyok mint ilyenek fővezérei voltak a hadseregnek, tengernagyjai a hadihajóknak; a törvényszéknél ők elnökösködtek; netáni zsarnok hajlamuknak azonban a papság s a nemesek tanácsa vetett gátot. A különböző városok területe vagy az államé, egyes családoké, vagy templomké volt; a be-

vándorlottak tulajdonjoggal nem bírtak, csak egyes földeket vehettek bérbe. Nagy részük mint napszámos tengette életét. Ha túlszaporodás állott be, akkor a nép egy részét a gyarmatokba szállították.

Általánosságban véve a gazdagabb városok uralkodtak Phönícia szegényebb városai fölött, vagyis fentartották hegemoniájukat addig, a míg lehetett. A phöníciai nép az ipar és kereskedelem terén tűnt föl; békés természeténél s a békét ápoló vallásánál fogva fejlesztette önmagát, gyarapította hatalmát, kezébe ragadta a világkereskedelmet, mely utóbbinál nemcsak az ipartermékekre, hanem rabszolgákra is szorítkozott.

A phöníciaiak legnagyobb találmánya a betűírás, mely egyszerűségénél fogva az egész világot meghódította.

A phöníciai nép társadalmi átalakulására egyszerű vallása gyakorolt legnagyobb befolyást. Ennek köszönhető gyarapodását, gazdasági hatalmát; és ha ő is elsúlyed a világ tengerében, az csak annak tulajdonítandó, hogy nem volt alkalmá megismerni azt az Istent, ki mindenek fölött él és uralkodik, ki övéit el nem hagyja soha.

PERZSIA.

Az Isten útjai kifürkészhetlenek. A bűnbe merült emberiséget kettős utón u. m. tevőleges és nemleges utón vezeti az égből leszállott igazsághoz, Krisztushoz. Az ókor népei közül a leghatalmasabbakat magukra hagyja, tévelyeket el nem oszlatja, újabb pozitív kinyilatkoztatással nem boldogítja, elegendőnek tartja azokat, miket a vízözön előtt a jámbor atyáknak tett Várja, míg gonoszságuk pohara megtelik s ők maguk is belátva képzeletük szülte isteneik hamisságát, a tiszta igazság forrása után vágyakozni fognak. Negatív úton vezeti a nemzeteket fiához, az emberiség megváltójához. A pozitív utat csak egy kis nemzet részére tartja fenn; ez a zsidó nemzet. Ennek kebeléből támadnak a próféták, hogy a Krisztusra vonatkozó kinyilatkoztatások hosszú láncolata eljövételéig meg ne szakadjon soha. A többi nemzetek hamis isteneikre támaszkodnak; hatalmat, dicsőséget várnak tőlük, de állandó boldogságot még sem tudnak szerezni. Az egyik nemzet hatalmas istenét a másiknak hatalmasabbja veri le; egyik birodalom a másik után bukik s a történelem csak annyit jegyez meg róla, hogy: „volt s nincs többé”. A babyloni hatalmat összezúzza az assyrok hatalma; az assyrcok hatalmas, kegyetlen Assur istenét leveri trónjáról a perzsák istene, Ahura-Mazda (Ormuzd); a perzsákat legyőzi Nagy Sándor; ezt követi a hatalmas Róma, mely világbirodalmat alapított, hogy Krisztus eljövetelekor az ismert kulturális népek egy birodalomban egységesítsenek. A hatalmas Pyglatpilesar országát meghódítja a lenézett Perzsia. A régi Assur örökébe Ahura-Mazda lép.

A perzsa nép a medusokkal egyetemben az iráni Ariusok népfajához tartozik és különféle u. m. Pasargada, Maraphm és Maspiákból alakult. Hatalma tetőpontját Dareios király alatt érte el. Ezen király nevezhető a perzsa birodalom második megalapí-

tójának, mert politikai és szociális téren eszközölt reform-intézkedéseivel nagyobb állandóságot biztosított országának, mint annak első megalapítója Cyrus, kinek szerencsés hódításai a kis Perzsiát világbirodalomná tették.

Dareios király istene Ahura-Mazda; ezt tisztelte ő, ennek hódolt a perzsa nép nagy része.

A perzsa nép vallásában csak itt-ott akadunk a speculatív vallásbölcselet némi nyomára. Legszentebb könyvük a Zend-Avesta vala, melynek szerkesztését Zoroasternek tulajdonítják, ki a legenda szerint Vistacpa baktriai király udvarában tartózkodott, honnét mint istennek küldöttje az iráni fősíkot bekalandozva, vallását hirdette. 30 éves korában megjelent előtte Vohumano szellem, ki őt Ahura-Mazdahoz a nagy istenséghez vezette, mondván neki: „Vigyázz és felelj az isten kérdéseire, mert téged szemelt ki a világ reformátorául.” Az istenség előtt megjelenve, rémülettel hallá, hogy nem ő fog felelni, hanem önéki kell a kérdéseket feltenni. Legyőzve félelmét kérdé: „Melyik a föld legjobb és legtökéletesebb teremtése?” Feleletül kapja: „Azon ember, kinek tiszta szíve van.” Ezután az angyalok lényege, hatalma után kérdezősködött. S midőn mindenre feleletet kapott, magának az istenségnek kezéből vette át az Avestát vagyis a törvény könyvét, hogy azt a földiekkel megismertesse. A földön megjelenve Vistacpa király udvarában vitatkozott Baktria bölcseivel és legyőzve őket, a királyi udvart tana elfogadására bírta. Életét csendes visszavonultságban töltötte; szeplőtelenége miatt általános tiszteletnek örvendett. Egyesek szerint a villám sújtotta agyon, mások szerint egy turáni katona ölte meg. A korra nézve, melyben élt, szintén eltérők a nézetek. Egyesek Mózes (1300 K. e.) kortársának tartják, mások I. Darius apjának Hystaspesnek korába (530. K. e.) helyezik őt.

Vallástana a Zendavestában van letéve, a melyben úgy van feltüntetve, mit a kit isteni kinyilatkoztatások hirdetésével kizárólagosan bíztak volna meg. A történetírók szerint e könyv, mely a legenda szerint 1200 tehénbőrön volt írva, Zuroaster tanítványainak munkája; ezek mesterük kijelentéseit és tanait írásba foglalták és az utókor számára fentartották. A perzsák hagyománya szerint Nagy

Sándor semmisítette volna meg e hatalmas könyvet, mely állításokat megczáfolja az újabb történeti kutatás. E szerint a Sassanidák korában a mohamedánus phanatizmusnak estek áldozatul, a Gathákat, Zendavesta egy részét kivéve, melyből Zoroaster tanára következethetünk.

Bátran állíthatjuk, hogy az összes ókori népek isteni megnyilatkoztatási tana sehol sincsen oly határozottsággal kidomborítva, mint Zoroaster Zendavestájában. A nagy isten csakis Zoroaster szája által szól népéhez; ő az Isten igaz prófétája, ő általa nyilvánítja isteni akaratát.

A perzsa vallás alapján polytheistikus, de mégis akadunk benne egy egységes, tökéletes, személyes istenre, kinek neve Ahura-Mazda, vagyis az örök bölcs; ki mindentudó, a világ teremtője és uralkodója. „Senki sem teremthette volna e földet, ha én nem teremtem” – mondja a Zendavesta egy részében.*) Ő minden életnek és jónak alkotója, az igazság, tisztaság, józan gondolkodás létrehozója. Vele szemben a rossz szellem Druchs (Hazugság), Brudva (Kínzó) foglal állást, kit épen e természete miatt Arimannak neveztek. Lényege hamisság és ármány; országa sötétség és halál. Ő tőle erednek a veszedelmes, mérges állatok; ő teremtette a rossz szellemeket; ő minden veszedelemnek okozója. Már kezdettől fogva gonosz volt; eredetét mégis Ormuzdtól bírja. De amint volt idő, hogy nem létezett, úgy jön annak ideje is, amikor e földről eltűnik s Ormuzd teremtményében létezni megszűnik. Ormuzd és Arimán mellett szerepel Zervan-Akarana, az önmagától létrejött égboltozat, a végtelen idő és a mérhetlen magasságig emelkedő levegő. A Lap, hold és csillagok kezdet nélküli, a magasságban öröktől létező világtestek, melyekben Ormuzd székel és honol. Zoroaster szerint Ormuzd melleit még az öröktől fogva létező csillagtestek tölték be a világrendet, melyhez később az Ormuzd által teremtett föld is járult.

A földön kívül Ormuzd a szellemeket (Feroer) is teremté; minden egyes embernek van ilyen szelleme, mely négy részből áll: u. m. értelemből (Roe), érzékből (Feroer), ítélőképességből

*) L. Spamer's Illustrierte Weltgeschichte.

(Ruan), – ez akarattal és képzelőtehetséggel van fölruházva – végre lelkiismeretből, öntudatból (Achs), mely a léleknek összes részei közül a halál után is létezik, amint a Feroer az embernek születése előtt önmagában létezett. Az ember azért lett a földre helyezve és égi származású lélekkel megáldva, hogy a földet uralja és a Déveket, a gonosz szellemeket legyőzze. Az ég csak az ember számára van rendelve, melybe csak akkor juthat, ha nem csak cselekedetben, hanem – szóban és gondolatban tisztának bizonyult be. Az ember nem tartotta meg isten törvényét. Arimán megszállta gondolatát, eltántorította istentől, megméltelyezte lelkét, hogy a maga számára lefoglalhassa. Mint a hazugság szelleme azt mondatta az embereknek, hogy ő az, kitől minden jó ered; az emberek hittek neki s ettek a megtiltott eledelekből, u. m. Arimán gyümölcséből, amit Dev a gonosz szellem adott nekik és ittak a kecske tejéből. Az ember lelke elveszítette ártatlanságát és tisztaságát; beszennyezte magát meg a testet is. A bűnbeesés óta minden gyermek fülébe susogja a gonosz szellem, hogy ő Arimán, az igaz Isten; a gyermek hisz neki vétkezik és Arimán a halál fejedelmének hatalmába kerül.

A régi monda szerint volt idő, melyet aranykorszaknak neveztek, amidőn még Jima uralkodott a bűntől tiszta emberiség fölött. Uralkodása idejében az emberek nem ismertek sem fagyot, sem hőséget, sem sötétséget, sem halált, sem egyenlőtlenséget, sem vizzályt. Csak midőn fagyok, havak, szűk termés s egyéb veszedelmek zúdultak az emberiségre, akkor vonult vissza Jima e földről s Ormuzd parancsára paradicsomot alkotott, a melybe az összes teremtett lények és az ártatlanoknak talált emberek csiráit beülteté. Ott örök világosság honol, olt nincs sem fagy, sem halál.

Már előbb mondtuk, hogy a perzsák vallása, daczára kifejtett dualismusának, mégis polytheisticus; minek bizonyítéka az Ormuzd és Arimánon kívül tisztelt sok egyéb istenség. U. m. Mitra vagyis a Világosság, ki a nap felkelte előtt a világot fénynyel árasztja el, továbbá Hauma a részegítő ital megtestesülése; Strausa a szent ige personificatiója; Rasnu az igazság Geniusa, Veretragna a győzelem szelleme, továbbá Fravasi mint őrszellem.

Ez utóbbiak mind geniusokképen szerepelnek és Ormuzdnak teremtményei. A föld, víz, levegő, tűz mint istenségek valának tisztelve. Amint Ormuzdnak, a jó istennek, megvoltak az ő géniusai, ép úgy voltak Arimánnak is, melyek az emberiségre veszedelmet, szerencsétlenséget, betegséget és halált hoztak s a jó szellemekkel folytonos harcban állottak. Mind a két főistennek megvolt a maga szentelt állatja; ezek között a tehén és kutya foglalják el az első helyet.

A perzsa nép áldozatokkal kérlelte és engesztelte isteneit. Ezek között leghíresebb vala a Homa áldozat. Ez tulajdonképen Asclepias növényből készített részegítő ital vala; az azt élvezőt extasikus állapotba helyezé, isteni kinyilatkoztatásokra képesíté s a halál borzadalmaitól megmenté. Homa mint személyesített istenség, nemcsak egészséget adott, hanem a föltámadásra is képessé tett mindenkit, ki élvezte.

A perzsák nemcsak utolsó ítéletben, hanem a testek föltámadásában is hittek. Kezdetben úgy látszik, hogy a metempsychosis nem is ismerték. Az ember halála után Gsinevat hídon tartják fel a lelket s ott ítéleznek fölötte. Ha tisztának találják, akkor az égi kutya e hídon átereszti, ellenesetben visszatartja és a híd alatt lévő pokolba ta szítja, hol addig marad, míg bűneiért eleget nem tesz. A hídon áteresztettek a szellemek (Behert) országába vándorolnak, a hol aztán közelebb vagy távolabb állanak Ormuzdtól, a szerint, amint tisztábban éltek. A gonoszok, elkárhozottak a Dúsakba jutnak, ahol addig maradnak, míg teljesen meg nem tisztulnak. A büntetés időtartamát 900 esztendőben állapították meg, ennek leteltével az elkárhozott lelkek a következő kéréssel fordulnak Ormuzdhoz: „Oh igazságos Ormuzd, ha 900 esztendeig vétkeztünk volna a világon, nem büntethetél volna szigorúbban.” Ormuzd könyörül s magához fogadja a kérelmező lelkeket.

A perzsák még halottakért való imákat is ismertek. Minden házban azokért imádkoztak kétszeresen, kikről tudták, hogy mint bűnösök költöztek ki e világból. Ezen imákkal segélyezték a küzdő lelket Ármán és csapatja ellen. Minden évben meg-

tartották a halottak ünnepét, mely napon ima közben várták, az elköltözötték lelkeit, kikről hitték, hogy az élőket fogják meglátogatni, mielőtt Ormuzd fényországába bevonulnának.

A perzsák föltámadási tana későbbi eredetű. Keletkezési korszakát Nagy Sándor korszakába tehetjük. A mi leginkább meglep, ez a chiliasmus egy neme, melyről Theopompus, Nagy Sándor kortársa tesz említést, mondván: „Ha majd Ormuzd Árimánt győzi le, akkor virrad majd fel az emberiségre azon régtői várt boldog korszak, amikor sem eledel után nem fog kíváncozni, sem árnyéket nem vetend; ezen időben pihenni fog a küzdelemben kifáradt jó isten. A pihenés ideje rövidnek fog feltűnni, mert a mint az alvó ember rövidnek tartja alvása idejét, úgy az emberiség is ezen bár hosszúra nyújtott időt is rövidnek fogja találni; a boldogság napjai, ha időtartamban oly hosszúak is, mégis rövideknek tűnnek fel. Egy államban összpontosítva, egy nyelven beszélendnek majd az emberek, egyenlő boldogságban részesülendnek. Ebben az időben még a halottak is felkelnek sírjaikból s áldani fogják a földön levőkkel egyetemben Ormuzdot, a nagy, hatalmas ét: boldogító istent.

Mint látjuk a perzsák hatalmi időszakában és a macedón foglalás korszakában a lélekvándorlás! és feltámadási tan, daczára minden ellentétének, fentartotta m igát, sőt mondhatjuk, hogy a perzsa nép jobban karolta fel a feltámadási tant, mint a lélekvándorlásét, mert a halál, mint Árimán műve, tönkre teszi, megmetelyezi, beszennyezi az Ormuzd által teremtett fénylő testet. Ormuzd, a jó isten legyőzi, megsemmisíti Árimánt és magához ragadja a tiszta fénylő lelkeket. Ép ezért hódolt jobban a perzsa nép a feltámadási tannak, mint a metempsychosisnak.

A feltámadási tant bővebben kifejtve a következőkben foglalhatjuk össze:

A világ vége felé Sosios, a nagy próféta fog megjelenni; még pedig akkor, amikor az emberiség között az igazságtalanság, erkölcstelenség és gonoszság lesz leginkább elharapódzva; megelőzik Oseder-Bami és Oseder-Ma, a két nagy próféta, mindegyik 100 évig fog uralkodni s csak ezek után jön Sosios, a halál legyőzője, a világ bírója, hogy Ormuzdtól nyert hatal-

mával feltámaszsa a halottakat is. Az embereknek Hamoa-nedvet adand italul, hogy halhatatlanokká legyenek. A kölcsönös felismerés után Sosios elválasztja az igazakat a bűnösöktől, a férj el lesz választva feleségétől, apa fiától, az anya leányától, testvér testvér fetől, barát barátjától. Az igazak a Gorotmánba vagy a boldogság lakhelyébe jutnak, míg a tisztátalanok a Duzakba, a poklokba taszítatnak. Végre az általános megtisztulás tüze fog kitörni. Gureser bolygó csillag lehull a földre s felolvasztja annak minden érczét; a föld izzó folyammá válik, melyen keresztül úgy az igazaknak, mint a tisztátalanoknak kell keresztül hatolniok; maga Ármán is be lesz taszítva e folyóba, hogy bűnös természetétől megtisztulhasson. A Duzak meg lesz semmisítve; a bűn eltörölve; az emberek rrenyei fényruhába öltözöttek be fognak vonulni Ormuzd országába, hogy örökre dicsőítsék és boldogságban úszszanak.*)

Megemlítendőnek tartjuk még a Mitras-kultust, mely azonban daczára perzsa eredetének, magában Perzsiában nem nagy visszhangra talált. Krisztus előtt körülbelül 70 évvel a római-görög birodalomban volt elterjedve. Mitras, a lelkek vezetője a csillagos égen át az említett nyugati országokban nagyon tisztelt vaL. Ez az egyedüli istenség, mely legtovább tartotta fön magát, mert az összes, úgy görög, mint római istenek eltűnésével már a keresztény korszak beálltakor a hitehagyott Julián római császár is java részben beléje kapaszkodik, azt dicsőíti, csakhogy a régi pogány-istenek hatalmát és dicsőségét helyreállítsa. Fáradozása hiábavaló volt; mert mint ő maga monda: Vicisti Galilae!

A perzsák házi életéről vajmi keveset tudunk. A régi korban egyszerű életmódjával és harczias természetével tűnt ki. A medusok legyőzése után magára öltvén a fényes ruhát, oly luxust fejtve ki. minővel egyetlen egy ókori népnél sem találkozunk; haját, szakállát illatszerekkel kente, arcját pedig festette. Az Avesta szabályzatait már nem tartották meg oly szigorúan, mint azt a többi népeknél tapasztaljuk. Azok szent könyveik törvényeit az utolsó betűig pontosan betartották vagy legalább betartani igyekeztek.

*) Dr. Schneider's „Unsterblichkeitsidee“.

A perzsát igazmondása miatt tisztelték; semmit sem gyűlölt annyira, mint a szőszegést és hazugságot.

Minden perzsának csak egy törvényes felesége vala; az ágyasak száma nem vala meghatározva. Minél több gyermeke vala valakinek, annál nagyobb tiszteletben részesült, sőt még a királytól ajándékokat is kapott. A közeli rokonok közötti házasságot az Avesta javasolja. A testvérek közötti házasság nem vala ritka; a Mágusokról mondják, hogy saját leányaikkal keltek egybe; más vallású nővel való egybekelés nem vala megengedve. A nő szabadságában korlátozva volt; férje akarata nélkül még ki sem mehetett, befolyása sok tekintetben döntő volt. A király anyját fölötte tisztelték; a törvényes királynőt térden állva szolgálták rabszolganői.

A fiúgyermek 7 éves koráig a nők felügyelete alatt állott; 7 éves korában a szent övvel övezték körül., melyet, mint talismánt, a Dämonok ellen folyton kellett viselnie. A nemesek gyermekei külön nevelőintézetben helyeztettek el, a hol vallásból, erény és törvényekből nyertek oktatást.

A földművelés a vallás által lett megszentelve, minek következtében a zsenge gyermek szívébe a föld s állatok iránti szeretetet csepegtették be.

A perzsa művészet nem viseli magán a vallásos jelleget, mint azt a többi népeknél láttuk. Templomok csak gyér számban szerepelnek; annál több a királyok által emelt nagyszerű palota. Ilyen pl. a Xerxes által emelt persepolisi palota, melynek manapság látható romjai még most is hirdetik egykori szépségét és nagyszerűségét.

A perzsa népet röviden úgy jellemezhetjük: fényűző, de egyenes lelkű nép.

ZSIDÓORSZÁG.

A monotheistikus eszme képviselői az ókorban a zsidók. Az ős kinyilatkoztatásnak ők a fentartói és művelői. Mint Isten választott népe a monotheismust terjeszti s ép ezért arra van hivatva, hogy az ő nemzedékéből szülessék az igazság, a világ Megváltója. Állama theotratikus; összes intézményei e jelleget viselik magukon. Az egy igaz Isten az ő királya, kormányzója, fentartója, tanácsadója; nélküle más Isten tiltva volt. Hiszen a nagy Jehova mondja: „Én vagyok a te Urad, Istened; idegen Isteneid ne legyenek én előttem, faragott képet ne csinálj magadnak, se valami hasonlatosságot arról, mi oda fenn az égben, vagy itt lenn a földön, vagy a vizekben, vagy a föld alatt van, Ne imádjad azokat, se ne tiszteljed, mert Én vagyok a te Urad, Istened, erős, bosszúálló, megbüntetvén az atyák gonoszságát fiaikban harmad- és negyedízíglén azoknál, kik engem gyűlölnek és irgalmasságot cselekedvén ezerízíglén azokkal, kik engem szeretnek és megtartják parancsolataimat.” „Én vagyok, a ki vagyok! Jehova az én nevem.”

A zsidó nép az igaz theismus tudatának csiráját hordja magában, ezt fejleszti és érzéki ti. Theisticus isteni kinyilatkoztatásának alapját az istenségről táplált azon magasztos és mégis egyszerű gondolat képezi, hogy az ő Istene végtelen, egységes, szellemi, nincs sem időhöz, sem térhez kötve, fölötte áll mindennek, mindent alkot, mindent ural, mindeneknek határköveket szab, senkivel sem egyenlő, Úr az ő neve, dicsőségét másnak nem adja. Ő a személyesített igaz Isten. Ezt vallják a királyok, hirdetik a próféták, elismerik a kicsinyek és nagyok; ő az ég és föld Ura, kit maguk az egek sem képesek befogadni, kit az értelem felfogni nem képes, kihez a gondolat nem érhet, ki előbb vala, mint a hegyek, völgyek, kinek léte öröktől fogva van és örökké tartand.

Ezt a mindenható, öröktől való Istent antropomorfistikus alakban jelentetik meg, leírják lakhelyét az égben, megjelenését a földön s mégis tudják, hogy mind ezen antropomorfismus daczára a megjelenített alak különválasztandó a főséges Isten-eszmétől.

Ezen hatalmas Isten szoros szövetséget köt az általa kiválasztott néppel, mely szövetségnek hordereje abban rejlik, hogy a nép mindtnben és mindenütt csakis Ura, égi Uralva parancsait megtartani, teljesíteni tartozik s ezen hűségéért viszont Istene hatalmas támogatásában, segélyében, áldásában részesül. Ezen Isten-emberi szövetségnek tulajdonképeni célja a személyes Isten fogalmának beplántálása az emberi szívbe és az ember méltóságának felkeltése. Isten e szövetség szerint úgy viselkedik az emberiséggel szemben, mint kegyes szerető atya, kinek legkedvesebb gyermeke Izrael fia. E szövetségben mélyen rejlik annak gondolata, hogy az Isten képére és hasonlatára teremtett emberiség célja az örökkévalóság és Istenben való boldogulás.

A mi az Isten három személyiségét illeti, ennek csak homályos nyomaira akadunk a zsidók monotheismusában, annál pregnánsabban van kidomborítva az ember isteni hasonlatossága s ebből kifolyólag halhatatlansága.

A testből távozó lelkek lakóhelye a Scheol, a mi korán sem identikus a Pantateuch-nak azon kijelentésével: „Az atyákhoz menni, az ő népéhez gyűjteni, népéhez tétetni” (Mózes Genesis 25. 8. Denteronomium 32. 50.), hanem egy önálló tartózkodási helyet[^] jelent, a hol a lelkek a megváltás órájáig nyugodnak.

A zsidók szentírása tisztító helyről is tesz említést. így pl. (I. Királyok könyve 2. 6.) mondja: „Az Úr öl és elevenít; levisz a poklokra és visszahoz.” (II. Machab. 12. 4.) „Júdás pénzt szedvén össze 12000 gira ezüstöt küldé Jeruzsálembe, hogy áldozat mutatassék be a megholtak bűneiért;” jól és istenesen gondolkodván a feltámadásról.

Mert ha nem reménylette volna hogy azok, kik elhullottak, feltámadnak, fölöslegesnek és haszontalannak látszanék imádkozni a halottakért, sőt inkább elgondolá, hogy azok számára, kik Isten-félelemmel hunytak el, igen nagy kegyelem van eltéve; azért

szent és üdvösséges gondolat a halottakért imádkozni, hogy bűneik-tők feloldoztassanak. Ebből láthatjuk, hogy a zsidóságnál a feltámadás tana, teljesen eltérőleg a többi népektől, egészen konkrét alakban jelenik meg. Ezekiel próféta írja: (37. 1-14.) „Lőn én raj tani az Úr keze és kivezete engem az Úr lelke által és letŐn engem egy mező közepén, mely rakva vala csontokkal és elhordozta engem azok mellett köröskürül; igen sok vala pedig a mező színén és fölötte igen száraz mind. És monda nékem: „Ember fia, véled-e, hogy élni fognak e csontok?” És mondám: „Uram, Isten, Te tudod.” És monda nékem: „Jövendölj e csontokról és mondd nekik: Száraz csontok halljátok az Úr igéit. Ezeket mondja az Úr Isten e csontoknak: íme én lelket bocsátok belétek és élni fogtok. És inakat . adok rátok és húst nevelek rajtatok és bőrt bontok rátok és lelket adok nektek és élni fogtok és megtudjátok, hogy én vagyok az Úr.” És jövendölék amint parancsolta vala nékem és zörgés lőn, midőn jövendöltem és íme mozdulás és csont csonthoz járula, mindenik az ő foglalásához. És látám és íme azokon hús és inak növekedének és bőr borítá be felül azokat, de lelkök nem vala. És monda nékem: „Jövendölj a lélekhez, jövendölj ember fia. És mondd a léleknek: Ezeket mondja az Úr Isten: A négy szél felől jöjj elő lélek és lehelj ezen megöltekre és elevenedjenek föl.” És jövendölék, amint parancsolta vala nékem és beléjük szállá a lélek és fölevenedének és lábaikra állanak fölötte igen nagy sereg. És monda nékem: Ember fia ezek a csontok mind Israel háza; ők azt mondják: csontjaink elszáradtak és elenyészett reménységünk és kivágattunk. Azért jövendölj és mondd neki: Ezeket mondja az Úr Isten: Íme én fölnyitom sírjaitokat és kihozlak titeket koporsóitokból, Én népem és beviszlek Israel földjére. És megtudjátok, hogy én vagyok az Úr, mikor fölnyitom sírjaitokat és kihozlak titeket koporsóitokból én népem. És belétek adom lelkemet és élni lógtok és megnyugtatlak titeket földeteken és megtudjátok, hogy én az Úr szólottam és megcselekedtem.” Isaiás próféta (26. 19.) írja: „De fölélednek a te halottaid, az én megölteim feltámadnak. Serkenjetek föl és mondjátok dicséretet, kik a porban laktok; mert világosság harmata a te

harmatod, de a szörnyek földét romlásba rántod.” Dániel (1:2. 2.): „És sokan azok közül, kik alusznak a föld porában, fölébrednek; némelyek örök életre és némelyek gyalázatra, hogy azt örökké lássák. Az értelmesek pedig tündökleni fognak mint az égboltozat fénye. És a kik az igazságra oktatnak sokakat, mint a csillagok örökkön örökké.” Az utolsó ítéletre vonatkozó tant Joel próféta írja le (3. 12.): „Rohanjatok ki és jöjjetek elé minden nemzetek köröskörül és gyűljetek egybe; ott öleli meg az Úr a te hőseidet. Keljete föl és menjenek a népek Josafát völgyébe; mert ott ülök le, hogy megítéljek minden nemzetet köröskörül.”

A menyorszáiban és pokolban való hitet a már előbb idézett Dániel próféta hirdeti.

Ilyen vala a zsidók tana az Istenről és a lélekről. Minden igaz hitű zsidó megtartotta, életét Istene parancsolata szerint be rendezte.

A machabeusi harczok korszakában a zsidóságnál két iskolával találkozunk, u. m. a Chasidim vagyis az igazak, istenfélők iskolájával, melyekhez a Soferim vagyis az írástudók is tartoztak és ellentétükkel a Sadduceusokkal, kik hagyomány szerint iskolájuk alapítását Sadoknak, Antigonus tanítványának (K. e 221-960) tulajdonítják. Ezen iskola keletkezése a görög vallásbölcseletre vezetendő vissza. Hiszen ismeretes tény, hogy abban az időben a görög bölcelet behatolt a judaismusba s annak sok tételét graeciálta. A Sadeceus iskolánál az Epikureus bölcelet dominált; ennek befolyása alatt állva elfogadták ugyan a teremtés tanát, de tagadták az istenségnek a világra való további befolyását. „Az ember szabad minden cselekvésében” – mondták. – „Ő maga és nem a sors okozója szerencséjének vagy szerencsétlenségének; a jónak megjutalmazása, a rossznak megbüntetése csakis az ember földi életében történhetik. „Halál után nincs élet” – mondták Epikureussal. – „Az emberi lélek megszűnik a testtel; nincs túlvilág, nincs fel-támadás.” Ezen iskolához szegődtek azok, a kik gazdagságra tevén szert, az életet kéj és testi élv között tölteni akarták.

A nemzeti önállóság védőinek, a tiszta zsidó vallás őreinek, a Mózes törvény szigorú megtartóinak csakis a farizeusok tartót-

ták magukat. Ő bennük összpontosult a nép vallási felfogása, hatalmi vágya, önzése és bírvágya. Ők a nép karakterének reflektorai valának. Ők voltak az igaz héberek, kiknek ereiben Ábrahám tiszta vére csörgedez s kik idegen, akár Syr, akár görög vérel nem vegyültek soha. Ők az Isten kegyelmének igaz fiai.

Ezen két secta mellett szerepelnek az essenusok, vagyis a zsidó asketák, kik asketikus életmódjuk alapját nem annyira a zsidó, mind inkább a görög Pithagoreistikus bölcseletből szívták magukba. Szigorú monotheistikus felfogásukból nem engedtek semmit, de erkölcsi erkölcstanukba sok pogány elemet vettek fel. Jehova mellett a Damonokat is tisztelték s ezekkel áh összefüggésben a Napnak bemutatott tiszteletök. Rendesen közösen laktak és csak a legszükségesebbel ruházkodtak. Tanításuk szerint a test börtöne a legtisztább aetherből eredő léleknek, mely valami különös természeti vonzó erő által sülyesztetik a testbe. Ha ezen börtönéből kiszabadul, ujjongva száll fel a tiszta lelkek hónába. Ezekbe foglaljuk össze a zsidók monotheistikus tanát és a lélekre vonatkozó lélektani fejtegetésüket.

Meg kell említenünk azonban, hogy a zsidó nép, daczára monotheismusának, sokszor más istenekhez is fordult, mely vétkeért meg is bűnhődött. Ilyen volt Baál, továbbá Moloch, az ammoniták Milkonja, a moabiták Kamosja. Az istennők közül Astartenak az érzékiség istennőjének áldozlak.

A monotheistikus eszmét a próféták tartották ébren s ezek dörgő szavának köszönhető, hogy ezen érzéki nép között az egyistenségben való hit Krisztus születéséig a maga épségében és tisztaságában fenn lett tartva.

A zsidó kultúrát illetőleg vajmi keveset írhatunk. A mi tudomány és művészet a zsidó népnél föllelhető, az idegen népek befolyásának tulajdonítandó. A jeruzsálemi templom pazar fényben úszott, de azt nem zsidók, hanem idegen kezek emelték, amennyiben felépítésénél a phöniciiai építészek és művészek vettek részt.

Az irodalom terén a lyrikus költeményekben felülmúlhattak. A dydactikus költészet a próféták könyvében nyilatkozik

meg, mely eltekintve az isteni kinyilatkoztatás tartalmától, nyelvi szépségtől és a gondolatok magasztosságától ragyogva, minden más nemzet fölött kiemelkedik. Bölcselétről nem is beszélhetünk. E nép összes törekvése kezdetben az vala, hogy hatalmas, mindennek fölött uralkodó Istene révén a föld összes népei fölötti uralmat mielőbb megállapítsa.

HELLAS ÉS RÓMA.

A görögök és italog megjelenésével kezdődik Európa tulajdonképeni története. Európa a görögöknek köszönhet legtöbbet. Ők a kultúrának kezdeményezői s amit létrehoztak, önmagukból mintegy kiömlesztettek, az úgy átjárta Európa többi lakosságát, mint a kovász átjárja a lisztet. Még a jelenkor philosophiája is görög talajban gyökeredzik, Az építészet és szobrászat görög minták után leskelődik, a tudomány a görög tudósoktól kölcsönözget.

Igaz ugyan, hogy Európa civilizációjának igazi megteremtője, a kereszténység, de azért nem vitatjuk el a görögöknek azt az érdemét, hogy ők már a kereszténység előtt a nemes kultúrának hordozói és képviselői valának. Azt mondhatjuk róluk, hogy ők azok, kik a keletnek virágos kertjéből hordták össze az ősanyagot s azt himatikus mézzé dolgozták föl. hogy az éjszaki medvét megszelidítsék.

A görögök története eléggé ismeretes, azzal nem foglalkozhatunk. Fejtegetésünk keretébe csakis vallása és annak befolyása a görög társadalomra tartozik.

Talán nincs a földkerekségnek egyetlen népe sem, melynek vallását rendszerbe foglalni oly nehéz volna, mint a görögökét, mert nincs egyetlen nép sem, melynek vallása „annyi ellentétet tartalmazna. A görög vallása a népszellem kifolyása, telve hagyománynyal és mondával, melyet philosophiai rendszerbe Sokrates, Plato és Aristoteles szelleme öntött; ez idő óta nem annyira népvallás, mint mű-vallás.

A görögök vallásuk alaptanait régi hazájukból hozták, mezeket e későbbi korban fejlesztettek és átalakítottak. Mindenekelőtt a jó és rossz szellemek, a sötétség és világosság fejedelmei között kitört harc, tehát a dualistikus elem hiánya ötlük szemünk-

be, mely az indus népnél kidomborodott, az iráni népek hitének pedig sarkpontját képezi. Ennek is megvan a maga oka, a magasság és mélység, hőség és hideg, termőföld és pusztta közötti ellentét Görögországban nem nyilvánul oly szembeötlően, mint az előbb említett népek országában, minek következtében a sötétség Damonjaitóli félelem sem emelkedett oly magas fokra, mint a többiekénél. A görögök eposában körülmén esen van leírva a világosság és sötétség a Grajok, Gorgonok. Óriások harcza, de Zeus villámai megsemmisítik, összezúzzák a szellemeket és a sötétségbe taszítják. Ezóta csak a világosság és a pokol istenei szerepelnek, az egyiket segítségül hívják, a másiktól rettegnek.

Lássuk a görögök főistenségeit.

Az istenek élén Zeus a fénylő áll, a ki az eget uralja, a kinek kezében a zivatar, mennydörgés és villám van letéve. A villám képezi legrettentőbb fegyverét. Csakhogy ő a föld megtermé kenyítője, a csendes eső osztogatója egyszersmind. A dodonai kultusban a termékenyítő eső áldásadójaként szerepel. Homer szerint Zeustól erednek az összes folyamok, melyek között a legszen-
tebb a Dodona melletti Achelaos. Különben a földet körülvevő víznek őseje Okeanosban van képviselve, kinek legidősebb leánya Styx vala; ennek sok nevű hideg vizénél esküdtek maguk az istenek. Zeust Dodonában, a messeni Ithome hegyen, Árkádia és Kréta hegységein és Olympiában tisztelték leginkább. A dodonai Zeus oldalán áll Dione, kinek a görög epikus költészetben Heni, Zeus felesége felel meg. Zeus az eget képviseli, míg az égnek egyes jelenségei más és más istenségeknek tulajdonítottak. Így p). Athene eredetileg az égi vizek istennője. Az Isten hegység ormán van egy forrás, melyből a mennyei vizek bugyognak ki. Ep ezért mondja Athene, hogy ő Zeus fejéből Hefestos ütése folytán ered. Athene legyőzi a zivatar Dämonjait, melyek az isteni forrást elvezetni akarják. Itt-ott a villámot forgatja, miért is Pallasnak nevezetik.

Mint a Gorgák legyőzője a zivataros felhő ijesztő képét is hordja magán s mivel a titánokat is legyőzte, kezében az Égist tartja. Athene tehát a harcz és győzelemnek Istennője, Zeussal

egyetemben minden egyes háború előtt tiszteltetik. Itt-ott bagoly szeműnek is neveztetik, mert éles tekintetével áthatol a zivatar sötétségén és a felhőket szétoszlatván, a derült fény-eget létrehozza. Mint az égi forrásvíznek istennője, kristálytisztá, szűzies vala, azért Parthenosnak nevezték. Thessália-Boetiában tisztelték, leginkább pedig a róla elnevezett városban, Athenben.

Az égi tünemények legfontosabbja a fény. Ennek a fénynek személyesítője Phoibos Apolló. Ezüst íjjal és nyilakkal van fel-fegyverkezve; a nyilak a nap sugarait jelképezik, amint a sötétséget szétoszlatják. Az ő tulajdonát képezik az ég fehér felhői, az égnek e bárányai, melyeket ő legeltet; ép e miatt tisztelték a pásztorok. Ő ad nyájainak egészséget és legelőt, ő tartja távol a farkast. Az ő sugaraitól érik a gabona; ő néki áldozzák föl a föld első termékét. A tengerrel szemben is megmutatja a maga hatalmát, mert vihar után a lecsendesedett tenger fölött az ég világossága mutatkozik. Ő tehát a fénynek is istene, és mivel a vihar után lecsendesedett tengeren a Delfinek úszkálnak, azért Delfiniosnak is neveztetik. Mint a fény istene előtt, nincs elrejtve semmi. Apolló mindent lát, szereti a tisztát, utálja a tisztátalant és mocskosat; ellensége a gonosztevők és bűnösöknek, kiket nyilaival öldös agyon, ha meg nem térnek s bűnbánatot nem tartanak. Az ő nyilai lázat és halált hoznak. Ő egyszerismind a gyógyító erő istene és mint mindentudó az emberek jó tanácsadója.

Az ember a naptól nyeri a neki szükséges világosságot; ennél fogva a görögök tisztelt Appollójuk mellé Heliost tevék, ki négyes fogatán minden reggel keleten megjelenik, az égboltozaton végig fut, fényt árasztva az emberekre és az ösztermészetre.

A nap fényének helyettesítője a sötét éjszakában a hold; ennek személyesítője Arthemis, Apollo nővére, kit szűzies szépségben ábrázoltak. Apollo nyilai a bűnös férfiakat találták; Arthemisé a nőkre vannak irányozva. Arthemisben két különböző istenség egyesül: mint szűz-istennő istennője a termékeny természetnek; kultuszát Ephesusban üzték.

A hajnalhasadás a nap felkeltét jelzi. Ennek a hasadásnak a

személyesítője a rózsás ujjú Eos vala; mellette vannak a Dyoskurok, kik a sötétséget kergetik és szép tiszta időt Ígérnek; ők a hajósok segítő istenei, s mint ilyenek, különböző országokban különböző nevek alatt szerepelnek. Így Boetiában Amphion és Zethos-nak nevezettek; Messeniában Idas és Linkeusnak; Lakoniában Kastor és Polidenkes név alatt szerepelnek.

Az égi fénykörbe sorolhatnák a Karidák (Grátiák) mint a lényfelhők személyesítői.

A szél szellemei: Aeolus 12 gyermekével a Harpyákkal; továbbá Zeus kutyái, Boreas, Zephyros és mások, sőt Hermest is szél-istennek tartották. Ő a szárnyakkal ellátott Isten, ki az eget a földdel közvetíti; a szél-isten felhő-kalapot visel magán. A rege azt mondja róla, hogy Apollo nyáját megszőktette, miután a szél a felhőket elkergeti, szétoszlatja. De Apollo nemcsak hogy megbocsátott a tolvajnak, hanem az áldás és gazdagság pálczájával is megajándékozta. A szél üvölt, sívít és énekel; ép azért Hermes a lyra föltalálója. Mint szárnyakkal ellátott gyors-isten az utasok oltalmazója, az égi istenek hírnöke, a lelkek vezetője, a szellemi élet közvetítője.

A tűz szent vala minden árius népnek. A tűz szelleme Prometheus vala. Ő róla mondják, hogy a tüzet az égből hozta le s annak erejét az emberiséggel megismertette. A tűzhely a család fentartója, e nélkül nem létezhetik, miért is Prometheust jóságos ember képében ábrázolták.

Az indusoknál isteni italról tettünk említést. Ilyennel találkozunk a görögöknél is, A görög istenek Nectárral és Ambrosiával élnek. Ezen ital istene Dyonisos vagy Bachos, ki azonban csak akkor lett a bor istenévé, a midőn a görögök a phöníciaiak révén a borral megismerkedtek. Mivel a bor az ember lelkét felvidítja, ennek következtében Bachos a férfierő és lelkesedés istene.

A földet körülvevő vizek istene Poseidon, Zeus testvére. Háromágú szigonyával fakasztja a forrásokat és csendesíti a háborgó vízelemeket. Az ő szent állatja a ló, mintegy jelképe a gyorsan tova futó forrásoknak. Az ő hatalmi körének van alávetve Pegasos, a Dyoskurok, ő ajándékozta a Pelaps és Peleusnak gyorslábú

lovaikat. A tengerparton lakó görögöknek Poseidon a tenger-istene; melle széles, mint a tenger síkja, haja sötét mint a tenger mélysége. Szent helyei a tengerpart vidéke és a szigetek.

A világoosság, levegő, tűz és víz istenei mellett a földet tápláló Gaia szerepel, ki különösen Demeter név alatt lett tisztelve. Ő a termőföld istennője, ki mint ilyen, arra tanítá az emberiséget hogyan kell az ekét használni, az ökröt a járomba fogni, a földet művelni s annak termését felhasználni. Az első kenyeret ő néki áldozták föl. A földművelés a család állandóságától van függővé téve, enné fogva ő neki tulajdonítják a házasság élet állandóságát és a birtoktulajdont Attikában csakis Demeter papjai előtt kötöttek házasságot, sőt a család elhunytjait is csak az ő oltalmába ajánlották.

A 12 főistenségen kívül Homer még másokat is említ, u. m. Arest a támadó hadi-istent és Aphroditét a termékenység és szerelem istennőjét.

Az istenek mellett különös tiszteletben részesülnek a jósök, kik a nép fölfogása szerint magukkal az istenekkel a legszorosabb viszonyban állanak. Homer két ilyen jóst említ: Kalchast és Helenost. A jósök bizonyos jelekből ismerik meg az istenek akaratát; ez nyilvánulhat a madarak repülésében, az áldozati állatok beleiben, emberi álmokban stb.

Az istenek tisztelete egyszerű volt. Az áldozat-bemutató énekek kísérték és az illető istent dicshymnuszokkal árasztották el. Különös súlyt magára az áldozatra fektettek. Különbséget tettek az égő és italáldozatok között. Az égő áldozatoknál csakis tiszta, egészséges, minden tekintetben sértetlen állatokat használtak. Az alvilág istencinek fekete állatokat ajánlottak föl. Az ital-áldozat égő áldozattal állt rendszeren összefüggésben. Az ital-áldozat rendszeren borból, tejből s állatvérből állott, mit rendszeren a földre öntöttek ki.

A halál utáni életre vonatkozólag azt hitték, hogy az ember lelkét, ha testéből eltávozott, Hermes vezeti az alvilágba. Az alvilágba vezetett lélek az Acherusi tó mellett, mely két folyó által u. m. Kokitos és Styx által képezetik, vár mindaddig, míg testi maradványát el nem temetik. Ha a test már el van temetve, akkor

a kérlelhetlen Charron révész veszi föl és átszállítja a sötétség országába. Ezután áll haladnak egy sötét ürege, melynek bejáratánál a háromfejű kutya Cerberus áll őrt és senkit sem ereszt vissza, a ki egyszer belépett. Az üreg mögött szép tisztaság van, a melynek közepében trónuson ülve Minös a halottak bírója Ítélezik és a földi élet cselekedetei szerint vagy a jobb oldalon lévő Elisiumba, a boldogság helyére, vagy a Tartarosba az örök kárhozat üregébe küldi.

Az Elisium szép paradicsomi kert, melyet a Léte folyam öntöz meg. Ebből a folyamból isznak a boldogultak és elfelejtik minden földi szenvedésüket, Szennvedéstől menten örök boldogság és örömben élnek az üdvözültek örökkön Örökké.

A Tartarosnak nevezett sötétség országa egy hatalmas örvény, melyet háromszoros fal vesz körül s melynek árokjában Phlegeton és Acheron tüzes, izzó hullámokban folynak. Az ide ítélt lelkek mindenekelőtt Radamantbós ítélő bíró előtt jelennek meg, ki az előbb meghatározott büntetés nemét megvizsgálja és külön büntetést szab meg, ennek helyére az elítéltet az Eryneák vagyis a bosszú szellemei vezetik. Hogy milyenek lehetnek a kiszabott büntetések, annak képét a Danaidák, Prometheus, Sisiphos és Tantalus esetei adják. Prometheusról mondják, hogy sziklához lánczolván egy sást kergetett magától, mely máját akarta kitépni s ha egyszer kitépte, mindig újra nőtt. Sisiphosnak egy hatalmas követ kellett valami nagy hegyre hengerítenie és ha fölért, a kő legurult, hogy munkáját újból kezdje. Tantalus kínzó szomjúságtól gyötörve üde, friss patak mellé lett ültetve, melyből ha inni akart, a habok eltűntek és szomjúsága gyötrőbb lett.

Ezekben rejlik a régi görögök isten-tana és eschatológiája, melyet a görög bölcsélet tudományos rendszerbe foglalva műveléssé alakított át. Jól mondja Tenneman: „Az ilyen vallás, mely csak hagyományon, mondákon és a költők képzelő tehetségén alapul, nem állhat ellen a bíráló észnek. Amely nép ezt a lépést megteszi, rendesen két pártra oszlik; az egyik vakon hisz a réginek, a másik eldob magától mindent és hitetlenné válik. E kettő

között a harmadik mindent megvizsgálva a javát kiszedegeti és csak azt tartja meg, a miről meggyőződik. A hit helyét a meggyőződés foglalja el. Ez az eset állott be Athénében.

Az első két osztályhoz tartozók tömegét három osztályba sorozhatjuk. Egyesek egyszerűen tagadták isten létét, mások elismerték ugyan a nyilvános isteneket, de elvetették az istenek gond viselését és hatalmas befolyását e világra, míg a harmadik párt az isteneket megvesztegethetőeknek tartá. „Egy kis ajándék és vége az istenek haragjának” – mondák közösen.

E különféle nézetek csakis úgy keletkezhetek, hogy a görög vallásnak ősiségén kívül a dicsőített költők tekintélyénél más tekintélye nem volt; a gondolkodó főket ez ki nem elégíthette, ők meggyőződés után törekedtek, minek következtében elvetették azt, mire nézve értelmi képességük semminemű hiteles bizonyítványt nem állíthatott ki. Amíg az ész és igazság érdekei vezérelték, mindaddig helyes utón járhattak; csakhogy ez nem val a mindig így. Sokszor csakis büszkeségük, megátalkodottságuk és más közönségesebb emberektől való különbözőségi törekvések vala minden ellentétes véleményöknek indító oka. Ehhez járult a szenvedélyek kielégítésére, az élet által nyújtott gyönyörpohárnak kiürítésére irányuló vágy, mely széttörő a vallás bilincseit és szabadossá tévé az élvágó embert. Ez vala oka annak hogy sokan kitiltván keblük-ből minden vallásos érzületet, csakis szenvedélyüknek hódoltak. Voltak ugyan nemes lelkek is, kik a megromlott vallást tetszetősebb, jobb és felfoghatóbb rendszerbe foglalni és azt mint az emberiség közügyét döntőbb érvekkel támogatni törekedtek. Ilyen férfiak voltak Socrates és Plato. Baur szerint (Symb I. 353) ők teszik az első lépést arra nézve, hogy amit az emberi szellem az isteni dolgokra vonatkozólag öntudatlanul sejtett, azt tudatosan, bölcséleti reflexiókkal rekonstruálják és ami a régi bölcselők u. m. Heraklet és Pythagoras előtt csak homályosan lebegett, azt az emberi szellemnek bölcséletük útján kinyilvánítsák. Ezen lépés megtételére ösztönzi őket a görög nép szellemi iránya, melylyel a tiszta emberiség erkölcsi oldalának kiművelésére, az eszményinek a durva^anyagi fölötti elhelyezésére iparkodott. Ezen iránynak csak egy

czélja leh tett: a szellem emancipációja, a babonával telt polytheismus sötét tömlöczéből.

Socrates és Plato fellépése döntő befolyást gyakorolt az összekuszált vallási nézetek tisztázására, az idegen elemeknek ki-selejtezésére, a tiszta hellen fölfogásnak bölcseleti rendszerbe való egybefoglalására. Ez idő óta a görög vallás megtisztultan minden idegen elemtől, igaz hellen köntösben jelenik meg előttünk.

Az ős-régi görög vallásban szembetűnő az orientalizmus befolyása. Ennek bizonyítására Homer es Hesiod korszakát veszszük elő. Jól mondja Baur: „Ez azon korszak, a melyben a keleti elem megelőzi a görögöt, és a symbolum a mythost.” A görög orpheus theológiát nem tekintjük ugyan a görög vallás keletről becsempészett vallástanának, de mégis ki kell jelentenünk, hogy az Orpheus mondakör sok tekintetben azonos az egyptusival (L. Herodot II. 22.) Herodot az, a ki a Hellenismusban az orientalizmust látja mindenben és mindenütt.” Szerinte Homer és Hesiod isten-tana költött, mert azelőtt csakis pelag és egyptusi isten-nevek fordultak elő. Herodot ezen véleményét a minimumra kell redukálnunk, mert ha a Kelet kulturállamainak befolyása Hellasra itt-ott észrevehető is, úgy azt inkább Kis-Ázsia, Kréta és a phönicziai népek befolyásának tudandó be, mint az egyptusiaknak. Homer és Hesiod sokat tettek a politheisticus isteneknek a nép-rétegekben való terjesztésére nézve, de az istenek neveit xiem költötték. Ők csak összeszedték a hellének ősrégi mythosát, megismertették eredeti vallásukat. Baur szerint a hellenismusban Perzsia befolyása érezhető leginkább, amiről a sok elnevezés félreismerhetlen tanúságot tesz. Ha már a keleti népeknek a görög bölcseletre gyakorolt befolyásáról kell beszelnünk, úgy első sorban az egyptusiakat és zsidókat kell elővennünk. Az egyptusiak vallástanana magában foglalja az elköltözött lelkek ítéletét és vándorlását, mely tannak az orphicus és pythagoreistikus bölcselet is hódol. Az egyptusiak isten-tanának azonban még nyomát sem találjuk a hellén népeknél.

Az új pythagoreismus fölléptével a zsidó monotheismus kezd szerepelni a görögök bölcseletében. Hogy általában véve milyen

befolyást gyakorolt a kelet a görögökre, az probléma marad mindaddig, míg a keleti, különösen egyiptusi népek szellemi kultúrájára vonatkozó összes adatok szorgos kutatás alapján földerítve nem lesznek. Azt azonban bátran állíthatjuk, hogy a szó szoros értelmében vett bölcséleti tudomány csakis a görögökkel kezdődik, mely virágzó tetőpontját Socrates. Plato és Aristotelesben érte el. Ennyit általánosságban!

A görögök házi s állami vallását részletesebben a következőkben adjuk:

*A Jelekről és halálról való hit.**

A görög és római történet utolsó idejéig láthatjuk, hogy a köznépnél oly gondolatok és szokások valának általánosan elterjedve, melyek okvetlen nagyon távol korszakra utalnak és melyek segítségével minden biztonsággal meghatározhatni, mily fogalmakat képezett magának az ember saját természete, lelke és a halál titkairól.

Akármily messze hatolunk vissza az indoeurópai népek történetében, melyeknek egyes ágait a görög és itáliai népek képezik, sehol sem fogjuk azt tapasztalni, hogy ezen népek azt hitték volna, miszerint ezen rövid élettel már minden be van fejezve. Mindezen ősnépek, mielőtt még bölcsészek lettek volna, azt hiszik vala, hogy ezen életen kívül még egy jövő élet létezik. Ők a halált nem tekintették a lét felbomlásának, hanem csak az élet egyszerű átváltozásának.

De mily helyen és mily módon kell eltölteni ezt a jövő életet? Hitték-e, hogy a halhatatlan lélek, kibontakozva egyszer a test bilincseiből, egy más testbe száll, hogy azt elevenítse? Nem; a lélekvándorlásról (metempsychosis) való hit sohasem verhetett gyökeret a graeco-italiai népeknél; de az ős árja népeknek hite sem lehetett ez, amennyiben a Védák ezen hittel ellenkezőt tartalmaznak. Azt hitték tehát, hogy a lélek a mennybe, a világgosság országába száll? Korántsem. Az a gondolat, hogy a léleknek hazája a menyország, egy aránylag későbbi korszakból való, a nyugaton támadt, mert ezt először Phokylides költőnél találjuk

*) Fustel des Coulanges „Az ókori község”, fordította Bartal Antal.

kifejezve. A mennyben való létet sem tekintették másnak, mint jutalmazásnak, melyben nagy férfiak, az emberiség jótévői részesülnek. Az itáliaiak és görögök őshite szerint nem idegen túlvilág volt az, a melyben a léleknek jövő életét el kellett töltenie; a lélek maradt az emberek körében, azok közelében és a föld alatt folytatá életét.

Hosszabb időn át még azt is hitték az emberek, hogy e második életben a lélek egyesítve marad a testtel. Vele születve lévén, a halál nem választja el azt tőle a sír egyaránt tartja elzárva a lelket és testet.

Akármily régi legyen is ez a hit, mégis hiteles bizonyosságaink vannak róla, t. i. a temetkezési szertartások, melyek ezen ősrégi hitet jóval túléltek, de a melyek épen e hit következtében keletkeztek és annak megértésére legbiztosabb támaszpontokat nyújtanak.

A temetkezési szertartások világosan mutatják, hogy az emberek azt hitték, hogy ugyanakkor, midőn a test a sírba tétetik, valami étellel bíró dolog az, mi a sírba száll. – Vergilius, ki a legnagyobb pontossággal és lelkiismeretességgel írja le a vallási szertartásokat, Polydoros temetkezési szertartásáról szóló leírását e szavakkal végzi: „animamque sepulcro condimus et magna supremum voce ciemus”.

Ugyanezen kifejezés található Ovidius és az ifj. Pliniusnál, mely nem felel meg ugyan azon fogalmaknak, melyeket ezen írók magoknak a lélekről képeztek, de mint megszokott kifejezés, azon ősrégi hitről tanúskodik, mely évszázadokon át nemzedékről nemzedékre szállott.

Szokás vala a temetkezési szertartás végeztével háromszor azon néven szólítani meg a lelket, melyet viselt volt. Kívántak neki boldog életet a föld alatt. Háromszor hangoztatták: „élj boldogul”. Hozzá volt csatolva: hogy a föld könnyű legyen neki; annyira hitték, hogy az emberi lélek folytatja életét a föld alatt és hogy megtartja a jólétnek és a fájdalomnak érzelmeit. A sirra ezt írták: „Itt nyugszik ez vagy az az ember”; oly kifejezés, mely túlélte ezt a hitet és a mely századról századra egészen

mireánk elszármazott. Mi jelenleg is használjuk, anélkül, hogy valaki is hinné, hogy valami halhatatlan lény nyugszik a sírban. De az őskorban oly erős volt a hit, miszerint az ember a sírban él, hogy nem mulasztották el vele együtt mindazt eltemetni, amiről hitték, hogy szüksége van reá, úgymint: ruhát, edényeket és fegyvereket. Bort öntöttek sírjára, hogy eloltsák szomját; ételeket raktak reá, hogy enyhítsék éhségét. Megfojtották lovait és rabszolgáit azon hiedelemben, hogy ezek a sírban a halottal elzárva, úgy szolgálatára lesznek, mint életében voltak. Trójának elfoglalása után hazakészülnek a görögök, mindenki magával viszi szép fogoly nőjét; de Achilles is, ki már föld alatt nyugszik, követeli a maga foglyát és oda adják neki Polyxenát.

Pindarosnak egyik verse az ősnemzedék gondolkodásmódjának sajátos nyomait őrizte meg. Phryxos ugyanis kényszerült Görögországot elhagyni és Kolchisba menekülni. Itt halálát lelé; de ennek daczára vissza akar térni Görögországba. Megjelenik tehát Pelias előtt és felszólítja őt, hogy menjen Kolchisba és hozza el onnan hazájába lelkét. Természetes, hogy a lélek lekötvé lévén a testhez, csakis evvel hagyhatta el Kolchist.

Ezen őshitből származott a temetkezésnek szükségessége. Hogy a lélek állandóan leköttesse ezen földalatti székhelyéhez, mely második életének megfelelt, megkívántatott, hogy a test, melyhez a lélek kötve vala, földdel befödessék. Azon léleknek, melynek nem vala sírja, nem volt lakhelye, nyugta. Folytonosan bolyongott. Hiába kíváncozott nyugalom után, mely kívánatos volt reá az életnek hánykódásai és fáradalmai után; szakadatlanul bolyongnia kellett lidércz és kísértet alakjában, anélkül, hogy megpihenhetnék, anélkül, hogy részt vehetne az áldozatokban, az étekben, melyekre oly nagy szüksége vala. Szerencsétlenségében rosszakaratúvá lett. Zaklatja az élőket, betegségeket bocsájt rajok, pusztítja terméseiket, ijesztgeti őket vészthozó megjelenéseivel és ezt mind azért, hogy figyelmeztesse az élőket, hogy részesítsék testét és evvel együtt bolygó lelkét a temetésben. Ebből keletkezett a hit a hazajáró kísértetekről. Az egész őskor meg volt győződve, hogy a lélek temetés nélkül szerencsétlen és hogy teme-

tés által örökké boldog lesz. Tehát nem bánatuk enyhítése céljából végezték a temetkezési szertartásokat, hanem csakis a halott nyugalma és boldogsága végett.

Meg kell azonban jegyezni, hogy nem volt elegendő csak a testet a földbe eltemetni; ezenkívül még a hagyományos szertartásokat is meg kellett tartani, valamint a meghatározott formulákat is elmondani. Plautusnál olvasható egy hazajáró léleknek története: ez bolyong, mert testét eltemették ugyan, de anélkül, hogy a temetkezési szertartást megtartották volna. Svetonius meséli, hogy Caligula testét minden temetkezési szertartás nélkül temették, minek az lett a következménye, hogy lelke bolyongott és megjelent az élőknek mindaddig, míg el nem határozták, hogy testét kiássák és azt a szertartások pontos megtartása mellett temetik el.

Ily tények világosan mutatják, mily hatást tulajdonítottak a régiek a temetési szertartásoknak és formuláknak. Mert mint ezek nélkül a lelkek bolyongókká lettek és az élőknek megjelentek, úgy ezek által a sírhoz költettek, a sírba elzárattak. És valamint a régieknek voltak olyan varázsmodataik, melyek az említett hatással bírtak, úgy találunk a régieknél ezekkel ellentétes formulákat is, melyeknek segítségével a lelkeket, felidézhatték és őket sírjuk elhagyására bírhatták.

A régi íróknál olvashatni, mennyire gyötörte az embert az a félelem, hogy halála után a szertartásokat nem fogják pontos lelkiismeretességgel megtartani. A régiek kevésbé tartottak a haláltól, mint attól, hogy talán meg fognak fosztatni a temetéstől.

Ezek következtében nem fogunk csodálkozni, hogy az athénaiek kivégeztették ama hadvezéreket, kik a, győzelmes tengeri ütközet után elmulasztották a halottakat eltemetni. Ezen hadvezérek, a bölcsészek tanítványai, teljesen megkülönböztették a lelket a testtől s a mint nem hitték, hogy az egyiknek sorsa hozzá van kötve a másik sorsához, úgy azon véleményben voltak, hogy a testre nézve valóságban nem tesz különbséget, akár a földben, akár pedig a vízben bomlik fel; ők tehát nem daczoltak a zivatarral! csak azért, hogy, az üres formalitásnak eleget téve, a halottakat összeszedhessék és eltemethessék. De a köznép Athenaeben ragasz-

kodott őshitéhez, vallástalansággal vádolta őket és halállal büntette meg. Győzedelmük által ők megmentették Athenaet, de hanyagságuk által elvesztettek több ezer lelket. A halottaknak rokonai, azon hosszú szenvedésre gondolva, melynek a lelkek ki lesznek téve, gyászruhában jelentek meg a törvényszék előtt és hangosan megterelést követeltek.

A régi községi államban a törvény a nagy bűnösöket a legsúlyosabbnak vett büntetéssel t. i. a temetés megtagadásával sújtotta. Evvel tulajdonképen a lelket sújtották és reá majdnem örökkévaló büntetést szabtak.

Meg kell jegyezni, hogy a régieknél még egy másik hit is terjedt el a halottak tartózkodási helyét illetőleg. Szerintök létezett egy vidék, szintén a föld alatt, de végtelenül nagyobb mint a sír; e vidéken a lelkek mind, távol testüktől, együtt élnek és ott a jutalmak és büntetések azon életmód arányához képest valának kiosztva, melyet a földön töltöttek. De a temetkezési szertartások, melyeket imént említettünk, világos ellentétben állanak e hittel, mi csak arra mutat, hogy azon időben, midőn ezen szertartások behozattak, az emberek sem a Tartaros, sem pedig az Elysium létezését nem hitték. Ezen régi nemzedéknek első hite tehát az vala, hogy az emberi lény a sírban él; hogy a lélek nem válik el a testtől; hogy oda van bilincselve azon földhöz, melyben a test nyugszik. Az ember szerintök nem adott számot előbbi életéről. Durva felfogás az igaz, de csirája a jövő életről való ismereteknek.

Azon lény, mely e szerint élt a föld alatt, nem volt annyira kivetkőzve emberi természetéből, hogy élelmezésre nem szorult volna. Azért is az év bizonyos napjain ételeket tettek le minden egyes sírra. Ovidius és Vergilius leírnak ily féle szertartásokat, melyek korukig fenntartották magukat, jóllehet az e részben való hit már egészen átváltozott. Ezek az írók említik, hogy a sírokat nagy virágkoszorúkkal ékesítették, hogy azokra süteményeket, gyümölcsöt és sőt raktak le és azonkívül tejet, bort s némelykor az áldozatmarhák vérét is ontották.

Nagyon hibás volna azon föltevés, mintha e halotti torok

csak a megemlékezés kifejezései volnának. Az étkek, melyeket a család hozott, valóban csakis a halott számára és kizárólag csak neki szolgáltak. Ezt ama körülmény is bizonyítja, hogy a tejet és bort a sír földjére hintették; hogy gödröt ástak, melyen át az étkeket leszállítsák egészen a halottig; hogy ha marhát áldoztak, az egész húsát elégették, hogy az élőnek épen semmi része ne legyen benne; hogy bizonyos formulákat mondtak el, melyekkel a halottat étkezésre és ivásra szólították fel; hogy, bár az egész család jelen volt a tornál, senki sem nyúlt az ételekhez, és hogy végre, mikor eltávoztak, nagy gondjuk volt, hogy az edényekben kevés tej és egynéhány darab sütemény maradjon, s hogy istentelenségnek tartották, ha valaki a halott szükségletére szentelt e maradványhoz nyúlt.

E szokások a leghitelesebb adatokkal be vannak bizonyítva. „Öntök a sírhantra”, szól Iphigenia Euripidesnél, „tejet, mézet, bort, mert ez az, mivel a halottat megörvendeztetjük.” „Peleus fia”, így szól Neoptolemos, „fogadd ezt az italt, mely a halottaknak tetszik, jöjj és igyad ezt a vért!” Elektra önti a bort és így szól: „Az ital behatolt a földbe és atyám megitta. „Íme Orestes imája meghalt atyjához: „Atyám, ha élek, kapni fogsz gazdag lakomákat, de ha meghalok, nem lesz részed a füstölgő lakomában, melyből a holtak táplálkoznak.” Lukianos tréfálódzásai bizonyítják, hogy ezek a szokások az ő idejében még léteztek: „Az emberek azt képzelik, hogy a lelkek a földből feljönnek azokhoz az ebédekhez, melyeket nekik hoztak, hogy jóllakjanak a hús gőzéből és igyák a sírokba öntött bort.” A görögöknél minden síf elött hely volt rendelve a marhák leöltetésére és a hús megsütésére. A római sírnak szintén volt saját culina-ja, azaz a konyhának egy neme, melyet egyenesen a halott számára állítottak fel. Plutarchos beszéli, hogy a plataeaei ütközet után a harcosok el levén temetve a csatatéren, a plataeaeiek elhatározták, hogy minden évben halotti tort hoznak nekik. Ennek következtében az évforduló napján nagy menetben vonultak hatáságaik vezetése mellett a sírhalomhoz, mely alatt a halottak nyugodtak. Hoztak számukra tejet, bort, olajat, illatszereket és vágtak áldozati marhát. Miután az ét-

kek oda voltak állítva, a plataeaeiek egy formulát mondtak el, melylyel meghívták a halottakat, hogy nyúljanak a lakomához. E szerint még Plutarchos idejében is megtartották, ki e szerint c szokás hatszázadik évfordulójának volt szemlélője.

Valamivel későbben Lukianos kigúnyolván e hitet és szokásokat, épen ez által bizonyítja, hogy gyökeret vert e hit a köznépnél. „A halottak” – így szól ő – „éldelődnek ama étekből, melyeket sírjaikra teszünk, és isznak a borból, melyet ott kiontunk; miből az következik, hogy ama halott, kinek nem nyújtunk semmit, örökkévaló éhségre vagon kárhoztatva.”

A halottak tisztelete)*

E hit már jó korán bizonyos eljárási módot alapított meg. Minthogy a halottnak szüksége volt ételre és italra, természetes volt, hogy az élőknek kötelességük eleget tenni e szükségletnek. A gondot, hogy a halottnak étkeket kell vinni, nem bízták az emberek szeszélyére vagy változó érzelmeire, hanem kötelességgé lőn. Így alapított a halálnak kultusza, melynek dogmái korán homályosulhattak ugyan el, de melynek szertartásai egészen a kereszténység győzelméig tartottak.

A halottakat szent lényeknek tekintették. A régiek a legtisztességesebb jelzőkkel illették azokat, jóknak, szenteknek és boldogoknak nevezték őket. Mind ama tisztelettel viseltettek irányukban, amelylyel az ember az istenség iránt viseltethetik, a kit szeret, vagy a kitől fél. Felfogásuk szerint minden halott isten volt.

Az istenítetnek (Apotheosis) e neme nem volt csak a nagy emberek kiváltsága, mert nem létezett különbség a halottak közt. Cicero mondja: „A mi elődeink azt akarták, hogy amaz emberek, kik az életből eltávoztak, az istenek közé soroztassanak.” Erre nézve nem volt szükséges, hogy valaki erényes legyen; a gonosz ép úgy istenné lett, mint a jó, csak azzal a különbséggel, hogy ő második életében is megtartotta a hajlamot a rosszra, melylyel már előbbi életében bírt volt.

A görögök a halottakat szintén alvilági isteneknek nevezték.

*) Fustel des Coulanges „Az ókori község”.

Aeschylosnál így szólítja meg a fiú a halott atyját: „Te, ki .isten vagy a föld alatt.” Euripides, Alkestisről szólva, ezeket mondja: „Sírod közelében az utas meg fog állani és így szól: „Ez itt már most boldog istenség.” A rómaiak halottaikat Manes isteneknek nevezték. „Add meg Manes isteneknek, a mivel nekik tartózol, így szól Cicero, ők oly emberek, a kik életöket már elhagyták, tartásatöket öket isteni lényeknek.”

A sírok valának ez istenségek templomai; azért következö szent feliratokkal voltak ellátva: „Dis manibus” és görögül Οσολ χθονίους Itt él vala az isten eltemetve, a mint Vergilius mondja: „manesque sepulti.” Sírjaik előtt voltak áldozatokra szánt oltárok, mint az istenek templomai előtt.

A halottak e tiszteletét megtaláljuk a görögök, latinok, sabinusok és etruskusok szertartásaiban, nemkülönbén az ind-arjánánál; legalább a Rig-Vedának énekei tesznek erröl említést. Manu törvénykönyve is szól e tiszteletröl, mint legrégibbröl, mely az emberek között szokásban volt. E könyvböl látjuk, hogy már a lélekvándorlás tana is elhaladt eme régi hit felett; már a Brahma tana is gyökeret vert és mégis mindeme tanok uralma alatt is megmaradt épségben a régi vallás, mely is Manu törvényeinek szerkesztöjét arra kényszeríti, hogy ezt a hitet is számba véve annak szabályzatait is leírja. Nem a legcsekélyebb különlegessége e sajtáságos könyvnek, hogy megörizte az eme régi hitre vonatkozó szabályzatokat, holott határozottan oly korszakban lett szerkesztve, a midön ezzel ellenkező hitbeli meggyözödések kerekedtek felül. Még mai nap, annyi sok változás után sem szűnnek meg a hinduk elődeiknek áldozatot hozni. Eme hit és ezek a szertartások a legrégibbek az indo-germán néptörzseknel.

E tisztelet ugyanigy megvolt Indiában is, mint Görögország és Itáliában. A hinduk is készitettek a halottak számára lakomát, melynek neve sraddha. „A háznak ura készítsen sraddhát rozs, tej, szöllö és gyümölcsökböl, hogy a halottak jóindulatát magának kieszközölje.” A hinduk hitték, hogy abban a pillanatban, melyben a halotti lakomát hozzák, az elődök lelkei eljönnek és melléjük ülve, magokhoz veszik az ételeket, melyeket eléjük tááltak. Ők

hitték, hogy e lakoma kimondhatatlan élvezetet nyújt nekik. „Mihelyt a sraddha a kívánt szertartások szerint elkészült, kimondhatatlan meglepetést tanúsítottak annak ősei, ki a lakomát adja.”

A keleti árják tehát kezdetben ép úgy gondolkodtak, mint a nyugatiak a halál utáni rendeltetést illetőleg. Mielőtt még a lélek-vándorlásban hittek, mely a léleknek a testtől való tökéletes elválását tételezi föl, hittek az emberi lénynek határozatlan létezésében, mely ugyan láthatatlan, de nem anyag nélküli, s mely az élőkől ételmezt és áldozatokat követel.

A hinduk úgy, mint a görögök, isteni lényeknek tekintették a halottakat, melyek boldog létet élveznek. De boldogságuk egy feltételtől függött, az élőknek pontosan el kellett hozniok adományait. Ha megszűnt a sraddhá-nak nyújtása, a halottnak lelke elhagyta nyugalmas helyét és bolyongóvá lett, hogy nyugtalanítsa az élöket. Ebből az következik, hogy ezek a manések csak anynyiban valának istenek, amennyiben az élők őket valami tisztelettel illették.

A görögöknek és rómaiaknak ugyanilyen nézeteik valának. Ha megszűntek temetési lakomát adni a halottaknak, azok azonnal felkeltek sírjaikból; mint tébolygó árnyékokat hallották őket nyögni az éj csendjében. Szemökre vetették az élőknek hanyagságukat; törekedtek őket büntetni, betegségeket zúdítottak reájuk vagy terméketlenséggel sújtották földeiket. Nem hagytak nyugtot az élőknek mindaddig, míg temetési lakomájukat vissza nem állították. Az áldozat, az élelem nyújtása és az ital-áldozat sírjaikba szállította őket, megadta nekik nyugalmut és isteni tulajdonságukat. Az ember ezentúl békében élt velök.

A mint a halott, ki el volt hanyagolva, gonosz lényné vált, úgy lett abból, kit tiszteltek, örökös istenség. Ő szerette azokat, kik neki ételmezt hoztak; hogy őket megőrizze, nem szűnt meg résztvenni az emberi dolgokban; ámbár halott volt, mégis tudott erőt és tevékenységet kifejteni. Kéréseket intéztek hozzá az élők; esedeztek hozzá, hogy támogassa őket és kedvezzen nekik. Valahányszor sírra akadtak, megállottak, mondván: „Alvilági isten, légy nekünk kegyelmes!” Hogy mily nagy befolyást

tulajdonítottak a régiek a halottakhoz intézett kéréseknek, kitűnik ama imából, melyet Elektra atyjának lelkéhez intézett: „Könyörülj rajtam és Orestes fivéremen; vezesd őt e vidékre; halljad kérésemet, oh atyám! hallgasd, meg kéréseimet, elfogadván italáldozatomat.” E hatalmas istenek nem egyedül anyagi javakat nyújtanak, mert Elektra még e szavakat is csatolja az előbbiekhöz: „Adj nekem sokkal tisztább szívet, mint amilyen az anyámé és sokkal tisztább kezeket.” Ily kérést intéznek a hinduk is halottaikhoz: „hogya családjukban az emberek és javak száma jóval gyarapodjék és hogy sok adakozni valójuk legyen.”

Ezek a halál által istenített emberi lelkek valának azok, melyeket a görögök daemonoknak vagy hérosoknak neveztek.

A latinok Lares, Manes és Genii névvel tisztelték meg őket. „Elődeink hiszik vala, úgy szól Apuleius, hogy a Maneseket, ha rosszakaratuak, Lárváknak kell nevezni, különben Lareseknek nevezték őket, minthogy jóakaratuak és kegyesek valának.” És másutt ezt olvassuk: „Genius és Lar egy és ugyanazon lény, így hitték ezt elődeink.” Cicerónál pedig: „Azokat, kiket a görögök Daemonoknak neveznek, mi Lareseknek nevezzük. Úgy látszik tehát, hogy e népeknél a halottak tisztelete volt a legrégebb vallás. Mielőtt az ember Indrát vagy Zeust felfogta és imádkozta, istenének a halottat tartotta, ahhoz intézvén imáit; úgy, hogy a vallási érzelmek, a mint látszik, itt vévő kezdetét. Valószínű, hogy az embernek a halál láttára lett fogalma először a túlvilági természetfölötti dolgokról és akart reményleni túl még azon is, a mit látott. A halál vala az emberre nézve az első csodálatos titok. Ez emelé gondolatát a láthatárról a láthatatlanig, a mulandótól az örökkévalóig, az embertől az istenig.

A szent tűz.

A görög vagy római ház közepén oltár volt; ezen az oltáron folytonosan kevés hamunak és paráznak kellett lennie. Szent kötelessége vala mindenkinek, minden ház urának, ezt a tüzet éjjel-nappal ápolni. Baj és szerencsétlenség éri a házat, a hol a tűz kialudt. Minden este hamut hintettek a parázsra, hogy az

teljesen föl ne emészsze magát. Fölkeléskor első gond vala föl-eleveníteni a tüzet és azt faágakkal ápolni. A tűz nem szűnt meg égni az oltáron mindaddig, míg a család minden tagja el nem pusztult. A kihalt tűzhely, a kihalt család, egyértelmű kifejezések valának a régiéknél.

Világos, hogy az örök tűz ápolásának szokása régi hitre vonatkozott. A szabályok és szertartások, melyeket ennél tekintetbe vettek, mutatják, hogy ez nem jelentéktelen szokás volt. Nem volt szabad e tüzet mindennemű fával ápolni; a vallás megkülönböztette a fát, melyet erre használni szabad volt. Azonkívül a vallás parancsolta, hogy e tűznek tisztának kell maradnia örökké; a mi szó szerint azt jelentette, hogy semmiféle tisztátalan dolgot nem volt szabad a tűzbe dobni, átvitt értelemben pedig, hogy semmiféle bűnös cselekedetnek nem volt szabad történnie annak színe előtt. Az évnek bizonyos napján – és ez márczius elseje volt, – a rómaiaknál minden családnak el kellett oltania tüzét, de nyomban egy másikat raknia; de e friss tűz megszerzésére bizonyos szertartások léteztek, melyeket lelkiismeretesen meg kellett tartani. Tiltva volt kovakőből aczél segedelmével tüzet ütni. A megengedett mód csak az volt, hogy vagy a nap sugarait kellett egy pontra egyesíteni, vagy két fadarabot meghatározott módon egymáshoz dörzsölni és így jutni a szikra birtokába.

Ezt a tüzet valami isteni dolognak tartották; imádták és valóságos isteni tisztelettel illették azt. Hoztak számára adományokat, minden olyant, miről hitték, hogy kedves lehet neki, mint istennek: virágokat, gyümölcsöt, tömjént, bort és áldozati marhát. Kérték védelmét, mert azt hitték, hogy hatalmas, imákat intéztek hozzá, hogy megnyerhessék tőle az emberi óhajnak örökös tárgyait: az egészséget, gazdagságot és boldogságot. Ezeknek az imáknak egyike, mely az orphikai hymnusok gyűjteményében megvan, így hangzik: „Tégy bennünket mindig virágzókká, mindig boldogokká, óh tűzhely; óh te, ki örökkévaló, szép, mindig fiatal vagy; te, ki táplálsz, te, ki gazdag vagy, vedd jó szíveddel adományainkat és add meg nekünk vissza az egészséget és boldogságot, mely oly édes!” A veszély idejében menedéket kerestek

nála. Így a tűzhelyben a jótevő istent látták, ki az emberek életét fentartja, a gazdag istent, ki a házat és családot védelmezi. Miután a görögök Priamos várába rontottak, Hekuba maga után vonszolja az agg királyt a tűzhely közelébe: „Fegyvered nem lesz képes megvédeni téged, szóla hozzá, de eme oltár meg fog védeni mindnyájunkat.”

Példa erre Alkestis is, ki halálba rohanva, hogy életét férje üdvéért föláldozza, e szavakkal közeledik a tűzhelyhez: „Oh istenség, e háznak ura, az utolsó perczen meghajlom előtted és hozzád intézem imámat, mert már-már leszálok oda, a hol a halottak léteznek. Örökjél gyermekeim felett, kiknek nem lesz többé anyjuk, adj fiainak kedves hitvest és leányomnak derék férjet. Ne engedd, hogy meghaljanak idő előtt, mint én, hanem hogy a boldogság ölében hosszú életnek örvendjenek.” A tűzhely az, mely az embert gazdaggá teszi. Plautus egyik darabjában úgy tünteti elő, mint a mely adományait a tisztelet szerint, melyet iránta tanúsítanak, mérlegeli. A görögök a gazdagság istenét Κτήτωρ-nak nevezték. Az atya gyermekei érdekében hozzáfordult, kérve: „Adna nekik egészséget és bőséges vagyont.” Szerencsétlenségben az ember a tűzhelynek fordulva, azt szemrehányásokkal illette, míg ellenben a szerencsében köszönetet mondott neki. A katona, ki visszatért a csatából, hálát ad neki, hogy megmentette őt a veszélyből. Aeschylosnál látjuk, amint Agamemnon Trójából visszatér boldogan, dicsőséggel elhalmozva és nem Zeusnak siet hálát mondani, nem a templomba, hogy ott örömét és elismerését fejezze ki, hanem az oltárhoz siet, a mely az ő Házában van, hogy az előtt végezze hálaímáját.

A férfi sohasem távozott el házából, anélkül, hogy imával ne fordult volna a tűzhelyhez; visszatértekor pedig, mielőtt nejét vizontlátta és gyermekeit megölelte volna, a tűzhely előtt kellett meghajolnia s azt segítéségül hívnia.

A tűzhely tüze e szerint a család gondviselésére volt bízva és tisztelete egészen egyszerű vala. Az első szabály az vala, hogy a tűzhelyen folytonosan parázs legyen, mert ha a tűz elaludt, ez azt jelentette, hogy az isten megszűnt lenni. A nap bizonyos per-

czeiben száraz fűvet és fát, raktak reá, mert az isten tüzes lángban jelentkezett. Bemutattak neki áldozatot, de minden áldozásnak legjelentékenyebb része vala, ápolni és éleszteni eme szent tüzet, ápolni és éleszteni az isten testét. Ez volt az oka, hogy mindenekelőtt fái raktak reá, azután bort, olajat, tömjént hintettek reá, lerakván egyszersmind a kövér áldozati marhák húsát. Az isten elfogadja ez adományokat és fölemészti; megelégedve felhatol az oltárra s megvilágítja sugaraival az imádkozót. Ez volt az imádságnak a percze; a szívből fakadó imaének megcsendült az ember ajkain.

Az étkezés volt a legfontosabb vallási cselekmény. Az isten elnökkölt nála. Ő volt az, ki a kenyeret megsütötte és az ételeket elkészítette, azért is imával tartoztak neki az ebéd kezdetével és végével. Étkezés előtt az ételek zsenge falatjait (primitiae) az oltárra rakták le, ivás előtt pedig bort hintettek az oltárra (libatio). Ez az isten része volt. Senki sem kételkedik vala benne, hogy az isten jelen vagyon, hogy magához veszi az étkeket és bort; és valóban nem látták-e, hogy növekszik a láng, mintha a nyújtott étkek táplálnák! így osztozott ember és isten étel- s italban; ez tehát oly szent szertartás vala, melynek közvetítésével az ember és isten közösségre léptek.

Régi hit ez, mely idők folytával kiveszhetett ugyan az emberek elméjéből, de mely maga után hagyta a szokásokat, szertartásokat, kifejezéseket, melyek alól még a hitetlen sem vonhatta ki magát. Horatius, Ovidius, Petronius tűzhelyeik előtt vacsoráltak végezték a libatiókat és elmondták imáikat.

A szent tűznek eme tisztelete nem kizárólagos sajátja Görögország és Italia népségeinek. Keleten is megtaláljuk. Maminak törvényei, ama szerkezetben, melyben reánk szállottak, a már egészen megállapított Brahma-vallásnak szabványait mutatják, melyek már is hanyatlásnak indulnak; s még ezekben is akadhatnak oly nyomokra, melyek korábbi hitre mutatnak. A Brahma vallás ugyan a második rangba helyezte a tűznek tiszteletét, de nem volt képes azt mellőzni.

Ha az isteni tiszteletnek minden indo-európai népeknél való

létezése nem bizonyítaná eléggé annak ősrégiségét, találunk még más bizonyítékokat a görögök és rómaiak vallási szertartásaiban. Minden áldozatnál, még azoknál is, melyeket Zeus és Athene tiszteletére hoztak, mindig a tűzhely volt az, melyhez első imáikat intézték. Minden imának, bárminő volt is, a tűzhelyhez intézett imával kellett kezdődnie és végződnie. Olympiában az első áldozat, melyet az összegyűlt görögök hoztak, a tűzhelyé volt s csak második a Zeuszé V Hasonlóan Rómában is az első imát Vestához intézték, ki nem volt egyéb, mint a tűzhely. Ovidius azt állítja erről az istenségről, hogy az emberek vallási intézményeiben a legelső helyet foglalja el. Hasonlót olvasunk a Rig-Véda hymnusaiban: „Minden isten előtt, Agnit kell segítségül hívunk; tiszteletteljes nevét minden halhatatlan neve előtt fogjuk kiejteni. Óh, Agni! akárki legyen az az isten, kit áldozatunk által tisztelünk, mindig hozzád van intézve a teljes áldozat” (holocaustum). Bizonyos tehát, hogy Rómában Ovidius és Indiában a brahmánok idejében a tűzhely tüze elsőbbséggel bírt a többi istenségek felett, nem mintha Jupiter és Brahma nem nyertek volna nagyobb fontosságot a valóságban, de mert az emberek emlékeztek, hogy a tűzhely tüze sokkal előbb létezett, mint az említett istenek.

A tűz foglalta el az első helyet több századon át az isteni tiszteletben és a legújabb és leghatalmasabb istenek sem valának képesek azt helyéből kiszorítani.

Ezen vallásnak jelképei az időszakok szerint módosultak. A midőn Görögország és Italia népsége szokásba vette az isteneket személyeknek képzelni, minden egyesnek megfelelő nevet és alakot adni, a tűzhelynek ezen régi tisztelete is alá volt vetve azon általános törvénynek, melyet az emberi értelem azon korszakban minden vallásra nézve szabott. A szent tűznek oltárát személyesítették. Ezen személynek $\epsilon\omicron\upsilon\alpha$, Vesia volt a neve; a név ugyanaz; vala a latinban és görögben s nem volt más, mint az a szó, mely köz- és eredeti nyelven az oltárt fejezte ki. A közönséges eljárás szerint köznévből képezték a tulajdonnevet. Lépésről lépésre fejlődött a legenda. Asszony alakjában képelték maguknak ez istenséget, mert a szó, mely az oltárt jelölte, szintén nőnemű vala.

Még egy lépés és az istenséget szobrokban is előállították. Daczára ennek soha sem volt eltörölhető az eredeti hitnek vonása, mely szerint az istenség egyszerűen az oltárnak tüze val a és maga Ovidius kénytelen volt elismerni, hogy Vesta nem volt egyéb, mint élő láng.

Az állam istenei.)*

Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a régieknél a kultusz az, a mi az egész társadalom kapcsát képezi. A mint a házi oltár maga köré gyűjtötte a családtagokat, ép úgy az állam gyülekezete mindazoknak, kik ugyanazon istenek oltalma alatt állotak és kik vallási szertartásaikat ugyanazon oltárnál végezték.

A községi államnak ez oltárát egy épület falai közé helyezték el, melyet a görögök prytaneumnak, a rómaiak Vesta templomának nevestek.

A brahmánnak is van tűzhelye, melyen a tüzet éjjel-nappal fentartani köteles; minden este és minden reggel éleszti azt fával, mely azonban, mint a görögöknél, csak a vallás által meghatározott bizonyos fa lehetett. Valamint a görögök és itáliaiak bort áldoznak vala ott, ép úgy önt a hindu erjedésbe ment italt, melyet „soma”-nak nevez. Az étkezés szintén vallási cselekmény s a nála követendő szertartások lelkiismeretesen le vannak írva Manu törvényeiben. Imákat intéznek a tűzhelyhez, mint Görögországban; feláldozzák a lakoma zsengeit: rizst, vaját, mézet. Mert mondva vagon: „A brahmánnak nem szabad élveznie az idei aratás rizsét, mielőtt annak zsengeit nem áldozta a tűzhelynek; mert a szent tűz vágyik e gabonára s ha meg nem tisztelik, felemészti a hanyag brahmánnak létét.* A hinduk épen úgy képzeltek magoknak, mint a görögök és rómaiak, hogy az istenek nemcsak a tisztelet, hanem az étel s ital után is vágnak. Az ember kényszerítve érezte magát, hogy azok szomját és éhségét enyhítse, ha haragjukat akarja kerülni.

A tűznek ez istensége a hinduknál gyakran „Agni” név alatt, fordul elő. Rig-Veda számtalan hymnust foglal magában, mely hozzá van intézve, az egyiknek tartalma ez: „Oh Agni! te vagy

*) Fustel des Coulanges „Az ókori község” cz. művéből.

az élet, te vagy az ember megvédője. Tiszteletünk jutalmául adj a család atyjának, ki hozzád folyamodik, dicsőséget és gazdagságot. Agni! te gondos védelmező és atya vagy: neked köszönjük az életet, mi vagyunk családod.” Így tehát a tűzhely tüze ép oly hatalmas védő, mint a görögöknél. Az ember folyamodik hozzá bő termésért: „Tedd, hogy a föld számunkra mindig bőkezű legyen.” Kér tőle egészséget: „Hogy soká élvezhessem a napvilágot s hogy elérjem az öregséget, mint a nap lenyugtat.” Sőt még bölcseségért is fordul hozzá: „Oh Agni! te helyes nézetre tereled az embert, ki rosszra tévedett. Ha hibát követtünk el, ha tőled elpártoltunk, bocsáss meg nekünk.” A tűzhely eme tüze, ép úgy, mint Görögországban, lényegében tiszta volt; szigorúan meg volt tiltva a brahmannak valami tisztátalant beledobni, sőt mellette lábait melengetni. Valamint Görögországban, úgy itt sem közeledhetett hozzája vétkes ember, mielőtt vétkeiből ki nem tisztult.

Az a körülmény, hogy e hit a középtenger partjaitól kezdve egészen Indiáig el vala terjedve, annak régiségéről tanúskodik. A hitet nem kölcsönözték egymástól e népek, hanem közös volt az, amennyiben a görögök, hinduk és itáliaiak ugyanegy néptörzshöz tartoztak; őseik ősrégi időkben közösen éltek Közép-Ázsiában. Ez volt ama hely, hol először fogamzott meg a hit s alapították meg a szertartások. A szent tűz vallásának kelte ősrégi és mesés időszakra vezetendő vissza, melyben sem görögök, sem itáliaiak, hanem csakis árják léteztek. Miután e népek elváltak egymástól, magokkal vitték az isteni tiszteletet: az egyik a Ganges, a másik a Középtenger partjaihoz. Később eme elvált néptörzsek közül, melyeknek semmiféle összeköttetésök nem volt egymással, az egyik Brahmát imádta, mások ismét Zeust, mások Janust; minden csoport képezett magának saját isteneket. De mindannyian megőrzik vala mint egy régi köteléket az eredeti vallást is, melyet származásuk közös bölcsőjében alapítottak és gyakoroltak

Semmi sem volt egy városban szentebb ennél az oltárnál, a melyen folytonosan égett a szent tűz. Igaz ugyan, hogy ez a nagy tisztelet már jó korán gyengült Görögországban, mivelhogy a görögök képzelőtehetségét lebilincseltek a legeslegszebb tem-

plomok, a felette gazdag legendák és szebbnél szebb szobrok. De Rómában az nem gyengült meg soha. A rómaiaknál sohasem szűnt meg az a szent meggyőződés, hogy városuk sorsa hozzá van kötve ehhez a tűzhelyhez, mely istenit jelképezi vala. Az a tisztelet, melyben a Vesta-szüzeket részesítették, papi tisztségük fontosságát bizonyítja. Ha consul találkozott egyikükkel útjában, mindannyiszor le kellett hajtania előtte fasceseit (vessző-nyaláb-jait). Ellenkezőleg, ha valamelyikük elaludni engedte a tüzet vagy az isteni szolgálatot megfertőztette, megfélemlítve szüzességé kötelességéről, a város, albán a hitben, hogy ezáltal nagy veszély érheti, hogy isteneit veszítheti el, boszut állt a Vesta-szüzön, úgy, hogy elevenen ásatta el.

Egy ízben tűzveszély fenyegette Vesta templomát a szomszéd épületek lángtengerében. Egész Róma felriadt, mert jövőjét látta veszélyben. A vész elmúltával a senatus felszólította a consult, hogy a tűzvész okozóit kutassa ki és a consul azonnal néhány capuai lakost idézett a törvényszék elé, kik akkor Rómában tartózkodtak. Bizonyítéka épen nem volt ellenük, de ő ekképen okoskodott: „Tűzveszély fenyegette tűzhelyünket; ezt a tüzet, mely nagyságunkat akarta megtörni és sorsunkat megakasztani, csakis legkegyetlenebb ellenségünk keze támaszthatta. Már pedig nincsen megátalkodottabb ellenségünk Capua lakosainál, a mely város Hannibálnak legkiválóbb szövetsége és mely helyettünk Italia fővárosává lenni óhajt. Tehát ezek az emberek azok, a kik Vesta-templomunkat, ez örökkévaló tűzhelyünket, jövőnk nagyságunk kezességét és biztosítékát, tönkretenni szándékoztak.” így tehát a consul vallási eszméinek befolyása alatt azt hitte, hogy Róma ellensége nem találhatott biztosabb eszközt annak legyőzésére és tönkretetésére, mint tűzhelyének elpusztítását. Ebben látjuk az ókoriak vallási meggyőződését; a nyilvános tűzhely a községi állam szentélye volt, ez volt létrehozója és fentartója.

Amint a házi tűzhelynek kultusza titkos volt és amint abban csakis a család tagjai vehettek részt, ép úgy ki voltak zárva az idegenek a köztűzhely kultuszától is. Senki sem lehetett jelen az

áldozásnál, aki polgár nem volt. Az idegennek csak tekintete is már megfertőztette a vallási cselekményt.

Minden községi államnak saját istenei voltak, a kik csakis az ő birtokát képezték. Ezek az istenek közönségesen oly természetűek valának, mint a családok eredeti vallásának istenei. Lareseknek, Penateseknek, Geniusoknak, Daemonoknak, Herosoknak nevezték őket; így nevezték a haláluk után istenné lett emberi lelkeket. Mert láttuk, hogy az indoeurópai családhoz tartozó embernél ki volt fejlődve kezdetben a láthatatlan és hallhatatlan erő iránti tisztelet, melyet magában érzett. Ezek a Geniusok és Herosok sok ideig a nép ősei valának. Testük vagy magában a városban, vagy annak területén volt eltemetve és minthogy e népnek vallási meggyőződése szerint, a melyről fentebb szólottunk, a lélek nem hagyta el testét, ebből az következett, hogy ezek az isteni halottak le voltak kötve a földhöz, melyben csontjaik nyugodtak. Sírjok mélyéből őrködtek a város felett; oltalmazták a vidéket és bizonyos tekintetben annak fejei és urai valának. Ez a kifejezés „a vidék feje”, melylyel a halottat illették, megvan egy jóslatban, melyet Pythia Solonhoz intézett: „Tiszteljed vallási szertartással a vidék fejeit, a halottakat, kik föld alatt lakoznak.” Ez a felfogás onnan eredt, hogy az ókori nemzedék az emberi léleknek a halál után rendkívül nagy hatalmat tulajdonított. Minden ember, ki a községi államnak nagy szolgálatot tett, attól kezdve, ki azt alapította, azon férfiúig, a ki azt győzelemre vezette, vagy törvényeit javította, istenné lett arra a községi államra nézve. De nem is volt szükséges, hogy valaki nagy férfiú, vagy valami jötevő legyen; elegendő volt, ha kortársainak képzelőtehetségét felizgatta és ha magát a népies hagyomány tárgyává tette, hogy Herossá legyen, azaz egy hatalmas halottá, a kinek kegyeit keresni, haragjától félni kellett. A thebaiek tíz századon át áldoztak Eteoklesznek és Polynikesnek. Akanthos lakosai egy perzsát tiszteltek így, ki Xerxes hadjárata alkalmával területükön halt meg. Hippolytost a tröezeniek tisztelték mint istent. Pyrrhos, Achillesnek fia, isten volt Delphiben, csakis azért, mert ott halt meg és ott temették el. Kroton csakis azért tiszteit egy Herost, mert életében a város-

nak legszebb férfia volt. Athenae Eurystheust, mint. oltalmazóinak egyikét, imádták; de Euripides megfejt nekünk ez imádás keletkezését, midőn Eurystheust a színpadon fellépteti és haldoklása közben e szavakat mondhatja az athenaeiekhez: „Temesetek el engem Attikán; jóindulatú leszek irántatok és a föld méhében vidékieknek oltalmazó vendége leszek. Az „Oedipos Kolonosban” című tragoedia egészen e hitvalláson alapszik. Kreon és Theseus, azaz Thebae és Athenae azon vetélykednek, hogy birtokukba ejtsék e férfiú testét, ki már közel van ahhoz, hogy meghaljon és istenné legyen. Oedipos maga, a legenda szerint, Athenae mellett nyilatkozik és maga jelöli ki a helyet, a hová eltemettetni kívánkozik. „Halálomban nem leszek haszontalan lakója e vidéknek; megvédlek benneteket ellenségeitek ellen; sokkal erősebb védőerő leszek, mint sok ezernyi harcos; testem a föld alatt aludva, jól lakik majd a thebaei harcosok vérével.”

A halottak, akármilyenek voltak is, őrei voltak az országnak, azalatt a feltétel alatt, hogy őket cultussal tisztelték. A megariaiak azt kérdezték egykor a delphii jóslóhelytől, hogyan lehetne városuk boldog; az isten azt felelte, hogy azzá lesz, ha gondjuk lesz arra, hogy minél nagyobb számmal tanácskozzanak; ők megértették, hogy e szavakkal az isten a halottakat értette, kik valóban számosabbak, mint az élők; ennek következtében tanácskozási termüket azon a helyen építették, a hol Herosaik sírjai voltak. Nagy szerencse volt az államra, ha némely kiváló halottal dicsekedhetett. Mantinea büszkeséggel beszélt Arkas tetemeiről, Thebae Geryonéiról, Messene Aristomeneseiről. Hogy ezeket a becses ereklyéket megszerezhessék, némelykor cselhez is folyamodtak. Herodotos elbeszéli; hogy milyen fufanggal csenték el a spártaiak Orestes tetemeit. Igaz, hogy ezek a tetemek, a melyekhez a hősnak lelke le volt kötve, közvetlenül ezután, győzelemre segítették a spártaiakat. Mihelyt Athenae hatalomra vergődött, azt legelőször is arra használta fel, hogy Theseus tetemeit, a ki Skyros szigetén volt eltemetve, hatalmába kerítse és hogy városában számukra templomot építsen, hogy ezáltal védő istenei számát növelje.

Ezeken a Herosokon és Geniusokon kívül az embereknek

még más természetű isteneik is voltak, ilyenek: Jupiter, Juno, Minerva, a kikre a természet tüneményei irányozták az emberek gondolatait. De láttuk, hogy az emberi értelmiség e szüleményei hosszú időn át csakis a házi vagy helyi (localis) istenségek jellegével bírtak. Kezdetben nem úgy fogták fel az isteneket, mintha azok az egész emberi nem fölött örködnének; azt hitték, hogy mindegyikük csakis egy-egy családnak, egy-egy városnak a tulajdona.

Így tehát szokásban volt, hogy minden községnek Herosain kívül volt saját Jupiterje, Minervája vagy másféle istensége, a kiket mind régi penateseihez és tűzhelyéhez sorozott. Ekképen keletkezett Görögországban és Itáliában a polias (községi) istenek egész serege. Minden városnak voltak saját istenei, kik ott laktak.

Sok istenségnek a neve feledésbe ment és csak a véletlennek lehet köszönni, hogy Satrapes nevű isten emléke meg lett őrizve, ki Elis városnak tulajdonát képezte; továbbá Dindymene istennőé Thebaeben, Soteiréé Aegionban, Britomartisé Krétában, Hyblaeé Hyblaban, Zeus, Athene, Hera, Jupiter, Minerva, Neptunus nevei sokkal ismeretesebbek előttünk és tudjuk, hogy sokszor alkalmazták azokat e polias istenségekre. De abból a körülményből, hogy ugyanazt a nevet adta istenének, nem szabad azt következtetnünk, hogy ugyanazt az istent is imádták. Athéné volt Athenaeben is, Spartában is; de ez különböző két istenség vala. Sok államnak volt Jupiteré, mint polias istensége; de ahány város, annyiféle volt a Jupiter. A trójai háborúról szóló egyik legendában találunk egy Pallast, kit a trójaiak részesítettek isteni tiszteletben és a ki imádóit oltalmazza. Állíthatjuk-e azt, hogy ugyanez az istenség szerepelt mind a két ellenséges hadseregnél? Bizonyára nem; mert a régiek még nem ruházták fel isteneiket a mindenütt való jelenlét tulajdonságával. Argosnak meg Samosnak is volt polias Hérája: de nem volt ugyanaz az egy istenség, mert mind a két városban más-más módon jelképezték, más-más tulajdonságokkal ruházták fel azt. Rómának volt egy Junója és öt mértföldnyire tőle Vejinek szintén volt egy másik Junója. Ez épen nem volt ugyanaz az istenség, mert azt látjuk, hogy Camillus, a dictator, midőn Vejit

ostromolta, az ellenség Junójához fordul, kérve kérvén őt, hogy hagyja cserben az estruskok városát és jöjjön át táborába. Midőn a város urává lett, hatalmába keríti Junó szobrát, abban a meggyőződésben, hogy ez által az istennőt is hatalmába kerítette és nagy kegyelettel szállíttatja azt Rómába. Ez időtől fogva Rómának két védő Junója lett. Néhány évvel későbben ugyanezt meséli egy Jupiterről is, kit egy másik dictator hozott magával Praenesteből, jöllehet már akkor Rómának három vagy négy Jupiteré volt.

Az a város, mely valamely istenség birtokában volt, nem akarta, hogy az idegeneket oltalmazza és nem engedte, hogy azok azt imádják. Hosszú időn át csakis polgárnak volt szabad a templomba bemenni. Így pl. egyedül csak argosiaknak volt megengedve az argosi Hera templomába belépni. Hogy az athenaei Athéné templomába valaki bejuthasson, athenaei polgárnak kellett lennie. A rómaiaknak, kik városukban két Junót tiszteltek, nem volt szabad egy harmadik Junónak templomába belépniök, mely a kis Lanuvium városában volt.

Jól meg kell jegyeznünk, hogy a régiek, egynehány kiválóan felvilágosodott ember kivételével, sohasem képelték maguknak az Istent egyedül álló lénynek, mely hatalmát az egész mindenség fölött gyakorolja. Számptalan isteneik mindegyikének megvolt a maga csekély terjedelmű hatásköre; az egyiknek egy család, a másiknak egy tribus, a harmadiknak egy város: ez volt ama világ, melyre minden egyesnek a gondviselése kiterjedt. Az, ami az egész emberi nem istenét illeti, azt némely bölcsész sejtette ugyan, azt az éleusisi mysteriumok néhány képzetebb avatottjai megismertethették, de a köznép nem hitt abban soha. Az ember az isteni lényt hosszú időn át csakis oly hatalomnak képzelte, mely őt személyesen védi és így minden egyes ember, vagy az emberek egy-egy csoportja akart bírni saját istenével. Mai napság is látjuk a görögök utódainál, hogy a tudatlan földművelő nép szentjeit a legnagyobb áhítattal imádják; de kétséges vajjon van-e fogalma az istenről; mind egyikük azt kívánja, hogy e szentek egyike az ő külön oltalmazója, külön gondviselője legyen. Nápolyban minden városrésznek van

saját madonnája; a lazzaroni letérdel saját utczájának madonnája előtt, de bántalmazza a más utczabelit; nem ritkán láthatni, hogy két facchini összeverekedik és egymást megkéseli két madonnája miatt. Ez kivétel ugyan napjainkban és csakis bizonyos néprétegek, osztályok között található. A régieknél ez rendes volt.

Minden városnak külön papi testülete volt, mely idegen tekinetlytől független vala. Két városnak papsága között semmiféle kötelék, semmiféle kölcsönösség nem volt. Ha az ember az egyik városból a másikba jutott, más istenekre, más hitágazatokra, más szertartásokra akadt. A régieknek voltak szertartáskönyveik, de egyik városnak a szertartásai sem hasonlítottak a másikéhoz. Minden egyes városnak megvolt saját ima- és szertartásgyűjteménye, de azokat nagyon is elrejtegetve tartogatták: azt hiszik vala, hogy vallásukat és sorsukat veszélyeztetik vala, ha idegeneknek megengedik az azokba való betekintést. E szerint a vallásnak egészen helyi, egészen polgári jellege volt (a polgári szót a régiek értelmében véve), azaz különleges volt az minden egyes községre nézve.

Általában az ember csakis saját városabeli isteneit ismerte és csak azokat tisztelte és imádta. Mindenki elmondhatta azt, a mit Aeschylus egyik tragoediájában egy idegen mond az argosiakhoz: „Nem félek országtok isteneitől, semmivel sem tartozom nekik.”

A régi görögök kultúrájának állapotáról Homer költeményei adnak felvilágosítást. Igaz ugyan, hogy a költő csak a múlt időket akarta vázolni, de abban a naiv időben, amikor a tudományos képzettség még nem volt annyira elterjedve, lehetetlennek bizonyult a múlt és a jelen eseményének különválasztása; a költő akaratlanul is a múltat a jelen színeivel festette.

A Homer-féle költemények keletkezése már magában véve is tanúbizonysága a görög nép szellemi fejlettségének. A vázolt életmód, közsokás, már magában véve is jelentős fejlődésről beszél. Orphomenos, Tyrin és Mykene emlékei kulturális előnyomulásról beszélnek. Úgy látszik, mintha a görögnek természetben rejlenek a magasabb kultúra iránti érzék s annak minden téren való érvényesítése.

Az idők haladtával a görög kultúrája révén meghódítja a világot s új irányba tereli az emberiséget. Ennek a népnek behatása alatt állunk még most is s mindnyájan, kik büszkélkedünk haladásunkkal, s mégis a görögök asztaláról lehullott morzsán élösködünk.

A görögök vallása határozott befolyást gyakorolt a nép életére s államára.

A régi görög államok a monarchikus kormányformát választották. A királyság isteni intézmény vala. A fejedelmek vagy egyenesen istenektől származtak, vagy ezeknek köszönhették trónjukat. Ép ezért nem is uralkodhattak korlátlanul. A király mellett a hatalmas nemesség szerepel, melynek tekintélyéről fogalmat szerezhetünk magunknak, ha meggondoljuk, hogy egyes hatalmasabb nemesek királyoknak címéztették magukat. A legkiválóbb családok fejeiből állott a tanács, melyen legfontosabb ügyek intézettek el. Ezeket Gerontáknak vagy Bulentáknak hívták. A király és tanácsosai, a mint láttuk, szent lakoma közben vitatták meg a folyó ügyeket.

A Demos vagyis nép nagyra vala becsülve. Megtisztelő neveket kapnak a nem szabadok osztályából származottak is. Ilyen pl. Eumaios, az isteni disznónyjá pásztora.

A népgyűlések csak későbbi időben szereztek meg maguknak azt a jelentőséget, minőt Görögország történelmében elfoglalnak. Kezdetben a népgyűlésnek egyszerűen tudomásul hozták a király és tanácsa elhatározását, mely ellen tehetetlen vala s nem tetszését csak azzal nyilváníthatta, hogy a gyűlés helyét egyszerűen elhagyta. A népgyűlés szónoka, ki rendesen az előkelőbbek közül került ki, pálczát tartott kezében, melyet a hírnök nyújtott át neki. A király az állam vezetésén kívül még egyéb functiókat is végzett, u. m. 1) ő vala az ország első bírója; 2) a hadsereg vezére, mint ilyen alattvalói életének és halálának föltétlen ura; 3) a nép főpapja, ki az isteneknek a szükséges áldozatokat bemutatva. A királyság öröklés utján szállott át.

A király mellett működik a papság, mint az ország istenének szolgálja.

A nagy Demoson kívül, mely törzsekre volt osztva, szerepelnek a rabszolgák, kik vagy a legyőzött népekből kerültek ki, vagy az eladósodott s hitelképtelen emberekből alakultak.

Az ókori görög házi élete egyszerű volt. Rendes foglalkozása a földművelés, bortermelés és gyümölcstenyésztés. Az ipart nagyra becsülték; az iparosok a hírnökökkel, énekesekkel, orvosokkal a Demurgosok osztályát képezték.

A vendégszeretet kiváló erényszámba ment; minden vendég Zeus oltalma alatt állott. Ezen vendégjog az idegenre is ki volt terjesztve. A tenger gazdátlanok volt kihirdetve s ép ennélfogva szaporodtak meg annyira a tengeri kalózok és rablók. A jogot Zeus oltalmazza; a büntény megtorlása nem az állam kötelessége. Maguk a családtagok boszulják meg egyik vagy másik tagjuk erőszakos halálát. Emberélet olcsó volt.

A tudomány, művészet annyira ismeretes, hogy terjedelmesebb taglalásába nem is bocsátkozunk. A végén csak annyit jegyzünk meg, hogy a görög, míg vallását lelkiismeretesen megtartotta s birvágyát, önzését, szenvedélyét zabolázta, házi tűzhelyét szentül megőrizte, nagy és dicső volt; erkölcsi sülyedése dicsősége hanyatlását s végül pusztulását vonta maga után.

RÓMA.

A görögök és rómaiak kultúrtörténete szorosan össze van nőve. A római állam alapításáról s annak berendezéséről már az első kötetben értekeztünk, ezennel csak vallását tárgyaljuk. A rómaiak Numa Pompilius királyt tartották vallásalapítójuknak, kinek nemcsak a római papi kaszt alapítását, hanem a régi vallási hagyományok vallásbölcseleti rendszerbe való foglalását tulajdonították. A görög befolyás mindenütt érezhető, nemcsak az istenségeknél, vagyis a rómaiak vallásisten-tanában, hanem kultusában is. Jupiter, Juno, Minerva semmi egyebek, mint a görögök Zeusa, Here és Athene-je. A különbség csak az, hogy a görög Zeus a római nép fölfogásához mérten Jupiterré lett.

A rómainak nincs olyan mithológiája, mint a görögnek. Úgy látszik, hogy a régi római nem sokat bíbelődött a lények eredetével és az emberiségnek származásával; a világot úgy vette, a mint volt; hogy miképen keletkezett, azzal nem törődött. Ez oka annak, hogy a rómainál sem kosmogénikus, sem theogonikus mythosokra nem akadunk. Itt-ott bizonyos töredékeket találunk az istenek családi életére vonatkozólag. Így pl. Picus Saturnusnak fia; tőle származik Faunus stb. De ezek az istenek nem képeznek egy nagy családot, mint Homer istenei; a római nem ismeri az isteni dynastiák folytonosságát, az istenek harczát, egyszóval az istenek történetét. A Herosok tisztelete minden római előtt ismeretlen vala; maga Romulus nem Heros, hanem isten gyanánt γοῦ̃̃ tisztelve azóta, a mióta a sabinusok nagy istenével, Quirinussal egybefolyt. Numában, mint a római vallásnak tulajdonképeni megalapítójában, Egeria kegyenczében megvannak az összes tulajdonságok, melyek csak egy Herost megillettek s még sem lesz azzá. Rómában sohasem tisztelték. Az ősrégi latin rege beszél ugyan egyes isten-

fiakról, de ezek születését, eltérőleg a mythostól, csak akkép magyarázza, hogy az istenség Phallus alakjában a családi tűzhelyen megjelen, vagy hogy a tűzhelynek egy szikrája az asszony ölébe hullott s így született az isten fia.

A görög befolyás előtt Róma főistenei vagy a természet személyesített erői, vagy az emberi állapotok abstrakciói voltak, kiket azonban sohasem személyesítettek. A rómaiaknak nem volt sem Homerjuk, sem Hesiodjuk, kik isteneknek életet és alakot adtak volna. Papi könyveik, melyhez a köznép úgy sem férhetett, csak a különböző istenek neveit, működési körét és az istentiszteletnek szabályait tartalmazták. A régi római halottjainak kultusát üzi. A szent tűzhely egyik-másik ősenek sírja fölött, ez az ő istensége és mindene.

A keleti és görög befolyás megváltoztatja a rómaiak isten-tanát. Isten köre tágul és nem egy alakja személyesítve lesz. Ezen korszak sem tartott sokáig. A görög bölcsélet nemsokára eloszlatja az istenektől való félelmet, megbénítja az azok mindenhatóságába vetett reményt és hitet, az állami vallás darabokra oszlik, a skepticizmus tért hódít, az epikureizmus előre halad, a gyönyör-najhászat minden rómainak főtörekvésévé lesz, az egyszerűség s a régi római becsületesség száműzve lesz s grasszál a féktelen bír- és élvvágy, mely magát az államot ássa alá és romba dönti. A dicső, hatalmas római államnak nem volt igaz, positiv hite; ennek hiánya okozta bukását ép úgy, mint a többi népekéit.

Különben meg kell jegyeznünk, hogy a görög mythologia még sem hatolt be annyira a római nép rétegébe, mint az irodalom. A római költők sok görög mythost sajátítottak el maguknak.

A rómaiak isten-tanában egy sajátos különlegességet veszünk észre s ez vallásának monotheistikus vonása. A számtalan istenek fölött Jupiter, Optimus Maximus áll, kiben szent Ágoston szerint a számtalan istenek és istennők összpontosulnak, úgy, hogy együttvéve nem egyebek, mint maga Jupiter.*)

Az alvilági istenek közül Geres részesül a legnagyobb tiszteltben. Idegen istennő ugyan, de a nép megkedveli s hódol neki. Csak Róma nem nyitja meg előtte kapuit. Helyette a Bona Dea

*) Spamer's Ulustrirte Weltgeschichte. I. köt.

a jó-istennőt ülteti trónra s annak mutatja be titkos tiszteletét. Ennek az istennőnek a lénye annyira változatos és sokoldalú, hogy a görög és római istennők egész seregével azonosítható. Mint a föld istennője Maia Fauna Fatua, mint a halál istennője Hekate. Az alvilág tulajdonképeni istene Dis, ki Pluto-val egyenrangú, de kiről legkevesebbet tudunk, úgy látszik, hogy a czirkuszjátékoknál szerepelt Konsus egyenlő Dissel. Saturnus oltáránál volt ennek az istennek szentélye, a hol agyagos bábokat áldoztak neki, melyekkel emberáldozatot helyettesítettek. De volt Disnek még földalatti oltára is, mely a Terentumon, a Mars mezőnek egyik részén volt felállítva, melyet csak különös alkalmakkor nyitottak fel, aztán megint földdel elhantoltak. A Komitiumon volt egy Disnek és Proserpinának szentelt barlangja Mundus, azaz Orcus név alatt, mely hatalmas kővel volt elzárva, melyet augusztus, október és novemberben hengerítettek el, hogy az alvilág kapuit megnyissák. Ezen három napon tartózkodtak minden fontosabb foglalkozásoktól s csak áldozatokat mutattak be a megholtaknak. Ebben rejlik: a „Mundus patet.”

Saturnus ugyan kezdetben mint nap-isten és a földi élet nemzője volt tisztelve; későbbben az alvilágba süllyedt, minek oka a nap és éj közötti különbszetben és a régiek azon fölfogásában rejlik, hogy az éj ideje alatt a nap a föld alatt pihen. Ezt a sorsát Soranussal osztja meg. Saturnusnak emberáldozatot mutattak be. A későbbi időkben beszüntették az emberáldozatokat és e helyett rozséból csinált férfialakokat dobtak a Tiberisbe. Az alvilág istennője nem Proserpina, mint inkább Libithina, kit Róma tudósai Aphroditének tettek és a Delphii Aphroditével összehasonlítottak. A neki szentelt templomban halmozták össze a halott eltemetéséhez szükséges tárgyakat, a hol aztán vagy eladták, vagy másoknak bizonyos pénzösszeg fejében kikölcsönözték, esetleg bérbe adták. Libitina név alatt fordul elő a halottas ágy is, melyen a hullát elégették s ez lehet oka annak, hogy a költők a halált Libitinának nevezik. Mania halál-istennőnek gyermekeket áldoztak; ezeket későbbben mákfejekkel helyettesítették. Az alvilági istennők kategóriájába tartozik még Naenia, a

jajveszéklés elnémítója, és Viduus isten, ki a lelket a testből kiragadja.

Minden elköltözöttnek sírja szent vala. Sokszor oltárt is emeltek föléje, hogy áldozatukat bemutatthassák. A legszentebb hely a családi tűzhely volt, mely mindig egy családtagnak sírja fölött emelkedett.

Az elköltözöttek lelkeivel a római foglalkozott legtöbbet; halotti ünnepeket rendezett, szorgosan felügyelt arra, nehogy a lelket valamivel megbántsa. Ha a hullaégetésnél a csontok mutatkoztak, összehívta az egész rokonságot, mondván: „Az elköltözött immár isten.” Mire a jelenlevők a maradványokat összeszedték, borral és tejjel leöntötték, drága fűszer és illatszerekkel vegyítették s Urnába elhelyezve, a holtak számára épített sírboltba tették el. Az eltemetést követő nyolczadik napon gyászáldozatot (novemdiale) tartottak a megholtért. Az asszonyok egy évig gyászolták férjeiket, a férfiak néhány napig nejeiket.

Az előbb említett három halotti napon kívül, amikor a „Mundus patet” a halottak tiszteletére hozattak be a Larentáliák december 23-án; a Feraliák február 21-től kezdve 11 napon át a Diis manibus tiszteletére, mely idő alatt a nép általános kienkesztelődése az istenséggel ment végbe. Február hónap az általános tisztulás hónapja vala, a mikor is Pluto Februus uralkodott és az alvilágba tartott lelkeknek áldozatokat hoztak, hogy átkelésüket a halál-folyamon át a Hadesbe megkönnyítsék. Különösen szent vala február 24-ike, mely napon Hesichius szerint a megholtak lelkei a sötétség országából kiszabadulnak. A Lemuriák május 9-én éjfélkor tartattak. Ilyenkor a családapa felkelt, megmosta kezeit, csattantott nyelvével, nehogy a Manesek egyikére bukkanjon; fekete babszemeket dobott hátra, hogy ezekkel övéit a halál fejedelmétől megváltsa, azután imádkozott, hogy háza a sötétség fejedelmétől megszabadulhasson; a következő három napon a templomok zárva voltak. Május hónapban házasságot sem kötöttek, mert mint mondák, e hónap szerencsétlen, azért az elköltözöttek lelkei e hónapban szabadulnak ki az alvilágból. Ugyanezt tartották július 8. és november 8-áról. A gazdag rómaiak lakó-

mákkal és gladiátor-játékokkal ünnepelték halloüaik évfordulóját; „Sacra privata perpetuo manento” mondja a 12 táblán irt törvény.

A házi istenek (lares praestites) minden hónap elsején rész-sültek áldozatban.

Servius Tullius a keresztutakon fakápolnákat építtetett a lareseknek s elrendel, hogy azokat minden évben megkoszorúzzák. Ezek voltak a „lares compitales”; anyjuk Tacita, máskép Muta, halálistennő vala.

Még egy szertartásra kell reflectálnunk, mely a császárok elhantolásánál szokásban vala. Herodicus szerint a császár apotheosisánál a tetemet a legnagyobb pompával temették el. A palota előcsarnokában a megholtak viaszképét elefántcsontból készült nyugágyra helyezték, úgy, mintha ember feküdnék ottan; hét nap múlva a meghaltoak jelentettet a római nemesek és szenátorok gyermekei vitték a fórumra, ahol magas Katafalkra helyezték, a mely körül lovasok lovagoltak és szekerek fordultak; ezeknek vezetői a leghíresebb római fejedelmek és hadvezérek álarcaizait és bíborát hordták körül. Ezután meggyújtották a katafalkot és a felséges isteni Maneseihoz szállott. A ius imaginum a római nemességnek is meg vala engedve, kik őseik viaszképeit megőrizve, azokat híres római államférfiak temetési szertartásánál hordoztatták körül.

A rómaiak vallása szorososan össze van forrva a római élet minden intézményével. Hogy meddig tartotta fõnn magát teljes épségben és mily befolyással volt a római társadalomra, azt már az első kötetben is fejtegettük. Végezetül csak annyit jelentünk ki, hogy az erkölcsi feslettség, hitetlenség buktatta meg a dicsó római birodalmat. Augustus idejében jött világra az isteni igazság, de Róma eltaszítá magától. Kedvesebb vala elõtte valláserkölcsi nihilizmusa, mint az égi isten igazságfénye. A keresztény vallást üldözte; saját fiainak vérével áztatta az országot, azt gondolva, hogy a hamisság és a sötétség országát továbbra is fenntartandja. Persze nem sikerült. A vértanuk milliói gyöztek, a sötétség uralkodói elnémultak, az igazság birodalma terjedett, az erkölcselenség, feslettség országa romba dõlt és romjain felépült a meg-

vetett Krisztus országa, kezdetét vette egy újabb kor, a nemzeteket civilizáló, az igaz Istenhez vezető kereszténység dicső kora. Mielőtt a kereszténységgel bővebben foglalkoznánk, szükségesnek tartjuk megisméltetni, habár rövid vonásokban is, még azon népek vallását is, melyek a sötét Afrikában és a sokáig nem ismert Amerikában laktak.

AFRIKA.

A sötét Afrika néger lakosságának vallását úgy szokás fel-tüntetni, mintha ép a legdurvább polytheismusnak u. n. fetisis-musnak hordozója lenne. Wilson kimutatja, hogy a fetisizmus vagyis a néger által tiszteletben tartott egyes tárgyak külön válasz-tandók a négernek istenben való hitétől, mert a néger hisz egy legfőbb teremtő istenben, kinek nevét minden ünnepelesebb al-kalomnál hangoztatja, segítségül hívja. A fétisben csak szellemet lát, melytől vagy retteg, vagy melyet tiszteletben tart. így pl. az Ibos négerék mondják: „Tsehuku mindent teremtett, az ő kezéből kerültek ki a fehérek és a feketék; két szeme és két füle van, az egyik az égben, a másik a földön. A nagy isten nem alszik soha, láthatatlan, de a jók haláluk után meglátják; a rosszak a pokolba jutnak. Ugyanazt tapasztalhatjuk az Ottsiz és Ewhe négereknél is.

Vallási rendszerüknek alapját, a mennyiben ilyenről a néger népnél szólhatunk, a sokistenség képezi, melynek tisztelete a többnyire durva és érzéki néger természet folytán a legkicsapon-góbb érzékiségbe csapott át. Az egész természetet szellemekkel népesíti be, úgy, hogy nincs tárgy, melyet néger felfogás szerint valami istenség vagy szellem nem éltetne. A tárgyhöz magához a szellem nincs állandóan kötve, hanem csak lakhelyül választotta, és mivel a durva felfogású néger a tárgyat a szellemtől különvá-lasztani nem tudja, innét van, hogy a legdurvább anyagot isteníti. A négerék vallástárgyat fétisnél: nevezték el az európaiak.

A kaffereknél az elköltözött hősök lelkei részesülnek kiváló iszteniszteletben. A sekanisz és bakelesztörzsek elhunytjaik csont-jaik szedik össze és azokat tisztelik. A joruba törzs elhunytjai lel-két az unokákban keresi, s ezzel a tévhitével a lélekvándorlásnak hódol. Az emberi lélek (Kla vagy Krah:) néger felfogás szerint 1-ször

az ember éltető ereje vagyis maga az élet; 2-szor mint férfi azon belső szózat, mely az embert roszra ingerli és szólítja, – mint nő, mely a rosztól óvja és visszatartja; 3 szór minden egyes ember őrszelleme, kit bűvös szavakkal idézni is lehet, hogy az embert segítse; hálaáldozatokkal pedig kiengesztelni lehet.

A halál utáni életre nézve annyiféle a fölfogás, a hányfélék a néger törzsek. A nuffi néger-hit szerint a mindentudó Isten haláluk után bünteti azon gonoszokat, kik büntetésüket az életben kikerülték. A jók a menyországba vándorolnak. Az ottsizok szerint a jók lelkei a tejúton haladnak az égbe, míg a gonoszok a mélységbe taszítatnak. Nagyon el van terjedve közöttük azon hit is, hogy az elköltözöttnek lelke a földön marad és sírja mellett tartózkodik, az élőkre pedig döntő befolyást gyakorol. A négernek nincs erkölcstana, mert hite szerint még a legnagyobb vétek is, u. m. rablás, gyilkosság, házasságtörés stb. még az életben pénzzel javítható s kiengesztelhető. A mit az Istenek különösen büntetnek, az az ünnepek meg nem tartása vagy az istentiszteletnek megzavarása. Túlvilági életben való hitüket a sírok fölött bemutatott sokszori áldozat bizonyítja legjobban. Emberáldozat általában el volt terjedve, – az áldozatok száma az elhunynak gazdagságától és társadalmi rangjától függött.

Afrika északvidéki néger törzseinél az izlam behatása folytán az emberáldozatok teljesen megszűntek, – a Bisságó-szigeteken csakis a király elhunytja alkalmával mutatnak be emberáldozatot; Szesztrében a nő meghal férjével. Fetu királyával fétisei is elhantoltatnak; Dahomejben az elhaltak kincsét teszik a sírba, melyeket azonban, ha a test föloszlásnak indult, újból kiásnak. Azt lehetne mondani, hogy e tartomány az emberáldozatok országa. A nagy királyok emlékünnepe nagyszámú emberéletet követel. Ez ünnepet az elődök terített asztalának nevezik, – a kiontott embervért az ősöknek italul ajánlják föl. Kieszler szerint a király eltemetésénél 100-1000 embert ölnek le, – ezek között vannak legkedveltebb tánczosnői és harcosai. Jarriba, Bennin, Jébusz, Idda és Kamerunban a meghalt királyt legközelebbi rokonai és rabzolgái követik a sírba. Kongó államban az elhunynak kedvenc

nejei vetélkednek a halálban. Jáva, Pullo, Rossza és Báli szigete-
ken a máglya tüzébe ugranak a törvényes nők rabszolganőkkel
és az elhunytak ágyasaival.

A néger nagyon szépen bánik halottjával, – naponként több-
ször megkérdezi eltávozása oka felől; mindent elkövet, hogy ked-
vesét kielégítse. A mit szeretett, sírjába teszi, étellel, itallal ellátja
s csak akkor temetteti el, ha már teljes feloszlásnak indult és
tovább nem tartható. Ezen gyenge bánásmódnak is megvan a
maga mély vallási oka. Néger hit szerint ugyanis a megholtak lel-
kei varázshatással bírnak az élőkre, megfigyelik a hátramaradot-
takat, megjelennek nekik, akarataikat nyilvánítják, rosszalásukat s
nemtetszésüket kifejezik, akár csapásokban, akár pedig kínos
gyötrő álmokban. A bűnösöket ostorozzák, a jókat védik, minden
szerencsétlenségtől óvják. A temetési szertartás különböző vidékek
szerint különböző. Bassamban a bebalzsamozás dívik, Kongóban
az előkelő tetemet maniokka főzettel mossák le, azután a tűz fölé
tartják, kiszáritják és vörös agyagfölddel bekenik; Laongóban a
kiszáritott hullát hónapokig tartják s csak aztán hantolják el az
elhunytak legkedvencebb helyén.

Nílus partjain Kordofántól délre élnek a silluk és dieka né-
gerek, kiknek vallásanuk teljesen elüt a többi négerekétől. A fetis-
kultuszt nem ismerik; Istent láthatatlan lénynek tartják és a nap-
ban megjelentetik, minek következtében a nap kultusza van
dívatban.

A monotheizmusnak bizonyos nyomára akadunk a jumálok-
nál Kordofánban. A lélek visszatér az alvilágból és a menyor-
szágba jut, – fehér ábrázatban és fehér köntösben. Ez oka annak,
hogy a bari négerek a hozzájuk érkezett első fehéreket és hittéri-
tőket revenantoknak, azaz az alvilágból visszatért lelkeknek tartották.
Guinea lakossága egy felsőbb agnambieben hisz, melynek a lát-
ható világ teremtését tulajdonítják. Ezen legfelsőbb lény majd jó,
majd rossz, a szerint, a mint szerencsét vagy szerencsétlenséget
hoz. Vannak amulettjeik is az elhunytak csontjaiból és koponyájá-
ból. Legjobban szeretik a fehérek csontjait, gondolva, hogy ezek
birtokában ép oly okosak lesznek, mint az európaiak. Ennek a

tévhitnek tudhatjuk be a tengerészeken elkövetett nagyszámú gyilkosságokat. A megholtak lelkei isteniszteletben részesülnek, melynél ember-áldozat sem ritka.

A Hottentotákról eddigelé az a nézet volt elterjedve, hogy valósi képzeteik nincsenek; az európaiak ezen balhiedelmét eloszlatta Schmi'dt, kinek jelentéséből megtudjuk, hogy igenis van a hottentotáknak is legfelsőbb lényük, kit legfőbb urnák neveznek és ördögük is, kivel azonban – mint ő mondja – nem sokat törődnek. Templomaik, oltáraik, bálványaik nem voltak soha.

Az embert érhető szerencsétlenségek a rász szellemektől és bűvészekről származnak, melyek ellen csakis amulettel védekezhetnek. A haldoklót jól megrázzák és szidják, mert övét elhagyja. A halott kezeit a mellen összeteszik és a két kéz közé a fejet dugják, míg a lábakat a felsőbb testhez kötik és aztán becsomagolva egy lyukba dugják, melyet a sir mellett ásnak ki.

A busmanok Cambel szerint egy férfi és női istenséget tisztelnek. A férfi-Isten a föld fölött lakik, a női-Isten a föld alatt. Az égben lakó hatalmas Manutól ered az áldás és a szerencsétlenség, – ezt a nagy Manut tánczczal tisztelik, mindannyiszor, valahányszor háborúba indulnak.

A damarák, Dél-Afrika néger törzse Omakuruban tisztelik a a jótékony Istent.

A marávik láthatatlan mindenható Istenségben hisznek, – a világra azonban vajmi kevés befolyást tulajdonítanak neki. Szerintök a megholtak leikéből ered minden jó és rász.

A malgassok vagyis Madagaszkár lakossága vallástanát a következő eskü- és fogadalmi minták jellemzik: „Te vagy óh nagy Isten, kit imádunk s kihez esedezünk; te teremtetted az embert, az eget, földet, – hatalmas vagy, légy irgalmas irántunk. Őseink elköltözött lelkei segítetek, gyámolítsátok és irgalmazzatok!” A legfőbb Isten Zanaar mellett szerepel Angath rász szellem, kinek hason isteniszteletet mutattak be, mint a jónak. E kettőn kívül a daemonok és alsóbb rendű istenek egész serege tölti be a világot. P. o. nap-isten, eső-isten, a feketék és a fehérek istene, a zivatar istene stb. A halottat fejfel éjszának helyezik el-

Az asszonyok siratják mindaddig, míg a testet el nem hantolják,

A kelet-afrikai gallák Vak név alatt az eget tisztelik mindenek alkotójának és áldójának. Ő az, ki az embert agyagból alkotá és lelket adott belé. Ez istentől kérik a legszükségesebb jókat, u. m. dohányt, marhát és szerencsét a háborúban. Vak mellett szerepelnek a Zárok vagyis alsóbb rendű istenségek, hím-neműek ép úgy, mint nőneműek.

A szomalik és danakilok a fákat részesítik tiszteletben. Hitértítők állításai szerint ez volna a legistentelenebb néptörzs.

Ilyen félszeg, darabos vallástan mellett az afrikai népek kultúrája is azon alacsony fokon maradt, a melyen a vallás áll. Itt bizonyul be leginkább a mi állításunk igazsága, hogy a milyen a nép vallása, ép olyan a nép maga. A csakis külső befolyásoknak vagy szellemi behatásoknak hódoló emberi elme nem ébredhet saját tetterejének tudatára, nem fejlődhetik s nem lehet uralkodója az anyagnak, mely fölé már természeténél fogva helyeztetett. Bizonyos fásultság, nemtörődés vesz erőt rajta, fatalistikus felfogásánál fogva, mely szárnyát szegi a fölfelé törekvő emberi szellemnek s így a földhöz köti, melyen csak teng, de szabadon nem mozog. A jó s rossz szellemek serege intézi az ő jó és balsorsát, megbénítja akaratát s köti a göröngyhöz, melytől szabadulni nem bír. Ilyen viszonyok mellett megmarad az ősrégi állapot, lehetetlen minden haladás, mivel a békóba vert szellem önmagát nem ismerve fejlődésre sem gondolhat. Kultúráról nem beszélhetünk oly népeknél, melyek csak az anyagiban találják föl boldogságuk aiaipját, a szellemet pedig parlagon hevertetik, mert felfogni, megérteni vagy nem tudják, vagy félelemtől üzelve, nem akarják. Kultúráról csak azon népeknél lehet szó, melyek tudatával bírnak értelmi képességüknek s ennek folytonos fejlesztésével nap-nap mellett előre törnek.

AMERIKA.

Amerika történetében az indiánusok játszzák a főszerepet. Az indiánus hisz a nagy szellemben, az élet urában és adományozójában. A nagy Manitutól függ minden. Ő a megtestesült jóság, de boszuállás is. Ő intézi minden ember sorsát, ő ad bátorságot, kitartást és győzelmet.

Az emberi lélekről oly annyira kuszáltak és zavartak nézeteik, hogy az eligazodás majdnem lehetetlenné válik. De-Smet szerint az indus lelkét egy testétől különálló lénynek, az embert kicsiben (umne ressemblance de l'homme) tekinti. Az indusoknál elterjedt másik tan szerint az embernek két lelke van, u. m. érző és vegetatív; mások szerint három lélekkel bír: egy jóval, mely az ember halála után meleg tartományba kerül; egy rosszal, mely hideg, jeges éghajlatba lesz száműzve; a harmadik a test mellett marad, – sőt van még egy negyedik is, mely vagy a szellemek országába vándorol vagy a megholtak lakásán marad vissza. Álomban a lélek elhagyja a testet és vándorol azon tájak felé, melyek neki legjobban tetszenek. Az élő embernek legfőbb törekvése legyen mielőbb megszerezni mindama tárgyakat, melyeket lelke álomképekben kedveseknek tüntetett fel előtte. A tetszhalott elájult lelke csak a szellemország határához ér vagy csak rövid ideig tartózkodik ottan, hogy aztán onnét visszatérve jelentést tegyen a látottakról és hallottakról. A halálnál a lélek elhagyja a testet, de egy ideig ott tartózkodik, hogy lásson mindent, mi régi lakhelyével, a testtel történik.

A haldokló indus nyugalma bámulatba ejt, melyet megmagyaráz az indusnak azon hite, hogy ő még egyszer visszatér és övéi körében marad. Ez oknál fogva a lelket a megholtak sírján egy álló esztendeig folyton táplálják és ha az ételek érintetlenül marad-

nak, abból azt következtetik, hogy a boldogult gazdagabb vadászterületre akadt a túlvilágban s nincs szüksége többé övéi áldozatára. Az irokézek törzse lyukat fur a sírba, hogy a lélek szabadabban ki s bejárhasson. Az elköltözőitek lelkei jóságosak, de haragosak is; kiengesztelésük nagy ürmepélylyel megy végbe.

A vérboszu ennek a tévhitnek kifolyása. A túlvilági életről szóló tan a legegyszerűbbek egyike. Az indiánus életfolytatásnak mondja a hálái utáni életet, mely csak annyiban különbözik a földi élettől, hogy ott a vidék szebb, kellemesebb, a vadászterületek nagyobbak, az emberek boldogabbak. A lelkek lakhelyének egyesek a holdat, mások a tejutat, megint mások a föld belsejét tartják. A túlvilágba költöző léleknek mindenekelőtt egy kígyóval keli megmérkőznie, inogó hídon áthaladnia, melyen ha szerencsésen áthalad, a boldogság országába jut; ha lezuhan, az ítélőbírák által büntetéssel lesz sújtva.

A folyamon való átkelés sikere az indiai népnek a túlvilágról ápolt felfogásáról szoros összefüggésben van.

Vannak sokan, kik az indián népnek a túlvilágról való hitét a keresztény hittérítők befolyásának tudják be, mely nézetük azonban már csak azért sem fogadható el alaposnak, mert ez esetben az indiánusok képzeleinek analógusoknak kellene lenniök a kereszténység eshatológiájával. Ilyen analógiát csakis az irokézeknél találunk.

Viliams angol író említi, hogy Új-Angolország indián népe erősen hiszi, miszerint a jók lelkei Kautantovit istenséghez jutnak, míg a csalók, tolvajok, rablók és gyilkosok lelkei nyugalom nélkül tovább vándorolnak.

Az indiánok echatológiájával szorosan összefügg a megholtak tetemével szemben tanúsított magatartásuk. A tetemet, a míg csak lehetett, épen fentartották; sőt Lafitán szerint egyes törzseknel a hulla bőrét lehúzták, beleit kivették és a tetem vázái: kiszárítva, hosszú ideig fenntartották. Dél-Karolinában a tetemet bebalzsamozták, úgyszintén Floridában is. Virginiában a főnökök tetemei számára templomokat építettek. Ha a hullát a fölöslástól meg nem menthették, legalább a csontvázra ügyeltek, melyet

gondosan összeszedve, külön helyen helyezték el, hogy kivándorlás esetében az ősök csontjait magukkal vihessék.

Andrée szerint az észak-amerikai indiánusok a lélek praexistenciájában és halhatatlanságában hisznek; ugyanilyen felfogással találkozunk az olgonkíni törzseknél. A lélek tetszése szerint hagyhatja el a testet; de mielőtt ezt tenné, egy nyilast kell kiemelnie, melyen keresztültörhessen.

Az Amerika északnyugoti részén lakó chinok törzsnél a tetem sírjába értékes tárgyakat dobnak, hogy ezekkel az alvilág bírait kegyességre indíthassák. – Az igazak lelkei a paradicsomban élnek, a gonoszoké a pokolban tartózkodnak.

Az Amerika legdélibb részén lakó Araukái törzsek a babonából táplálkoznak. Szerintök a halál valami varázslatnak az eredménye; a halottnak nyeret, pénzt, élelmiszert, fegyvereket tettek sírjába, míg az asszonyhullát konyhaeszközökkel és rokkával látták el. – Az elköltöztek lelkei nyugotnak vándorolnak, a hol a régihez hasonló életet élnek. Útjokra hamut szórnak, nehogy észrevétlenül visszatérhessenek. Az összes amerikai indián néptörzseknél megvan az Istenben és a lélek túlvilági életében való hit. Jól mondja Robertson: még a legvadabb népek sem tartják a halált tökéletes megsemmisülésnek; – hisznek valami istenségben és boldog vagy boldogtalan túlvilági sorsukban.

Mexikó ősrégi lakóságának emberáldozatot követelő kegyetlen Isten-kultusza vala. Haiti és Cuba szigeten a halál utáni életet boldognak hitték. Panama népei hasonlóképen gondolkodtak és fejdelmeikkel legkedvesebb nejeiket és szolgáltaikat hantolták el.

Peruban az inkasz fejedelmek istenek gyanánt voltak tisztelve, kik mint a nap-isten szülöttei, haláluk után az istenség fényhonába vándoroltak. A megholtak lelkei boldogul élnek s egykor újjászületve a világba térnek. A lélekvándorlás tanának nyomaira csakis a Jumbosz és Kvjios törzseknél akadunk.

A Ghiliekek lelkei bosszújokat a spanyolok ellen még a másvilágra is viszik, a hol ellenségeikkel győzedelmesen megküzdének. Hitök szerint minden égháború alkalmával az elköltöztek lelkei harcolnak a gyűlölt spanyolokkal.

Amerika ősrégi lakosságának úgyszólván ugyanolyan felfogása van istenről és a túlvilági életről, mint az afrikai népfajoknak. Kultúrájáról is csak annyit mondhatunk, a mit az afrikaiak fejlődéséről, haladásáról mondtunk. A mely fokon állott az afrikai az amerikai népek vallása, ugyanolyan fokon látjuk a kultúráját is.

AUSZTRÁLIA.*)

Az ausztráliai népek vallásában a durva bálványimádás szerepel. Eyraud Jenő írja: „Kilencz hónapi itt tartózkodásom alatt a Kanaka szigetbeliek vallásáról csak annyit mondhatok, hogy annak a bálványimádás képezi alkatelemét. Minden kunyhóban találunk bálvány-képeket, emberi és hal-alakokat, melyekről mint látjuk, magok a benszülöttek sem tudják, hogy mit jelentsenek. A halottat szalmába burkolják, összefűzik és fejjel a tengernek, a partra helyezik, a hol addig marad, a míg vagy fel nem oszlik, vagy a ragadozók fel nem falják. A haláltól félnek, mert megremegnek mindannyiszor, valahányszor e szót „halál” hallják.

Új-Kaledonia népéről írja P. Gaguière: „Ezen nép vallása az anyaginak istenítésében áll. A túlvilági életet a legérzékibb színekkel festik ki. A paradicsomban a banánok és érzécsiklandozó tápláló élelmiszerek mellett az ember a legszebb tánczokban gyönyörködik. A poklóról mitsem tudnak, – a földi életet nevezik pokolnak.

Az Otahaitiak minden fában istenséget látnak. A lelkek számára faszobrokat készítenek, hogy azokban tovább éljenek. A túlvilágot érzékiesnek képzelik, a hol a lelkek mulatnak és bőséges húseledelekben dözölnek.

Ennek a földrésznek lakossága áll a kultúra legalacsonyabb fokán. A milyen a nép vallása, olyan a nép maga.

*) L. Dr Schneider „Unsterblichkeitsidee“ 472 491. I. Regensburg 1870.

A MOHAMEDÁNIZMUS.

Mohamed vallása a legterjedtebbek egyike. Mély gyökérverését nem annyira hirdetői csábításának, erőszakának és meggyőződésének, mint az azt jellemző egyszerűségének köszönheti. Mohamed vallása a földi életet és kéjgyönyört az égivel hozza összefüggésbe. A földi örömeletnek fokozása az édes menyei élet; a halál kedves angyalalak, mely a haldoklót a menyei örömök országába vezeti. Mint könnyen felfogható érzéki vallás kielégíti a testiséget, arideál azon népek, mely a keleti érzéki vágyaknak hódolva a gondolkodást, tépelődést, magasabb eszmei légkört utálja és megveti. A lusta gondolkodásban leledző nép ezen legfőbb tulajdonságára alapítá Mohamed az ő vallásánát s hogy célját mielőbb elérje, megtiltá törvényének bírálgatását, az élet tüneményei és jelenségei fölötti gondolkodást. Az érzéki embernek a világot állítja szeméi elé, hogy annak fényoldalát véve alapul, a jövő örökké tartó boldogságnak képét alkothassa magának. A Korán csakis arról beszél, a mi az embert boldogíthatja, s hogy nagyobb tekintélye legyen, e könyv lstea által sugalt könyvnek lett hirdetve. A mozlim ebből a könyvből meríti életfilozófiája összes elemeit; szánalommal néz le mindenkit, ki mást hirdetni merészel. A Koránon kívül egyéb tudományyal nem is bíbelődik, mert gondolja, hogy mindent tud, a mit tanulnia és tudnia kell, – és ha itt-ott a csillagok felett elterülő égre tekint és a mennynek zöld virányain el-eltévelyeg, akkor az összes világtudósok tudománya nem töltheti el keblét olyan boldogsággal, a minőt ő Mohamed könyvéből szerzett. A civilizáció, haladás, felvilágosodás stb. csak elanyagiasítják, megnyomorítják a lelket.

A mozlim átmenetnek tekinti az egész földi életet; mindenkor és mindenütt istene lehelletétől függ, mely szerinte az erdők fáit

kiirtja, az embert kezében tartja, hogy tetszése szerint magához, boldogsága hónába ragadhassa. A mozlím mindenkor várja halálát, nem retteg tőle, sőt bízik benne, mint jó angyalában. Ezen quetíz-mus nem hagyja el soha, ő ég és föld között él. Az igazhívó nem hal meg sem félelemből, sem dicsvágyból, öngyilkossá nem lesz soha. Unalmat, életundort nem ismer, hagyja lefolyni élete éveit, a mint azt Allah akarta, rendelte. Anélkül, hogy elismerésre tartana számot, bemutatja hódolatát istenének s jót mivel felebarátjával. A jót azért mivel, mert jó, jámbor meggyőződésből; emberszerető, mert ez természetének kifolyása.

Ilyen az igaz török, hasonlít a régi patriarchákhoz, kik egyhangúságban élve, várták megváltásuk azaz haláluk óráját.

Allah a legnagyobb Isten, kivüle más Isten nincsen. Ez Mohamed vallásának alap gondolata. Mohamed az egyedüli és legnagyobb és isteni próféta. Voltak ugyan kivüle még más próféták is, u. m. Henoch, Mózes, Illés, Jézus, de mindezek kisebbek valának, mint ő. Ő a próféták prófétája. Vallástanában nem annyira a testtel, mint a lélekkel s annak túlvilági életével foglalkozik. Az „én” megtagadása e földi életben képezi minden igaz mozlímnak főtörekvését; ép ezért úgy él e világon, mintha már holnap elhagyná; tartózkodik a bortól, játéktól, zabolazza szenvedélyeit s maga a szerelem nem hoz neki álmatlan éjszakákat, küzdelemteljes napokat. A hárembe zárt nő más vágyat nem táplál, mint hogy urának tessenék és mielőbb anyává lehessen. A mozlím csak pillanatnyi élvezete tárgyát látja a nőben, melyet gondosan őriz mindaddig, míg bájaival lebilincsel s élvezetet nyújt. A testi kéjjel kezdődik a földi élet, megszűntével pedig végződik. A haldokló mozlím nem hagy maga után egyebet, mint gyermekeit, – a nő nem létezik többé számára, mert Mohamed szerint nincs lelke. Az igaz mozlímet örökké ifjú és szép hurik fogadják a túlvilágban, hogy kiapadhatlan gyönyörrel boldogítsák. Földi élete a természet nyújtotta örömpohárnak élvezésében áll, s hogy ezt megtehesse, tiltva van a bor élvezete, mely az értelmet elhomályosítja és a gyönyört állatiassá teszi; máskülönben komor arcczal nézi a világ folyását s a lelkesedés tüze csak akkor szállja meg, ha Mohamed

vallásáért kell síkra szállnia. A mozlim a megtestesült fatalista. Ha szultánja zsinórt küld neki, ellenszegülés nélkül mondja: „Allah Kherim” és megfojtja magát; ugyanezt mondja, ha rangot nyer, és halálos ágyán e szavakkal csukja le örök álomra fáradt szemeit. Meghal, azaz eltűnik, mint a leáldozó nap, -panasz, jajszó nélkül. Hiszen nem e földnek élt, hanem e földön csakis a jövődő boldogságra készítette magát elő.

A mi Mohamed eschatológiáját illeti, e szerint az elhalálozott mozlimet, eltemetése után, Muntler és Vekir angyalok lábra állítják és úgy hite, mint cselekedetei felől kikérdezik; vallomását könyvbe írják és az utolsó ítélet napjáig fentartják. A más vallásul rögtön elítélik és a kárhozatba küldik, a hol tüzes bunkóval verik; az igaz mozlimet a boldogság hónába fogadják, különbséget téve a kegyelemben és bűnben elhalálozottak között. A jók mindjárt haláluk után élvezik a boldogságot, a gonoszok folytonos félelem és rettegés között élnek mindaddig, míg a pokol tüze bűneiktől meg nem tisztítja.

A mozlimék gyehennája iszonyú és félelmetes. Kénes folyamatok hullámai hömpölygenek, tűzoszlopok égnek, melyekhez az el-kárhozottak lelkei köttetnek és ha bőrük összeégett, ujjal vonatnak be, sőt tűzruhába is Öltöztetnek s addig kínoztatnak, míg bűneiktől az emésztő tűzben meg nem tisztulnak. Eledelük bűdös dög, italuk pedig forró víz; néha a pokol fájának ördögfejhez hasonló keserű gyümölcséből esznek s ezzel az ördögök egész *seregei* veszik be magukba, melyek beleiket marczangolják.

A Korán örök kínokról beszél, de a mozlim ezt metaforikus értelemben veszi és a hívők tartózkodását a pokolban 900-7000 évre teszi, az elkövetett bűnök nagysága szerint. A kárhozatba első sorban a hitetlenek, vagyis azok, kik Mohamed ellen fellázadtak, taszítottatnak. Kérni fogják ugyan a hegyeket, hogy beborítsák őket, de Isten előtt még sem rejtőzhetnek el. A ki nem mozlim, az hitetlen s az előbb leírt kínoknak lesz alávetve.

Az igaz hitű jámbor mozlimeket a paradicsomi hurik fogadják; ezen paradicsomi leányokról mondja Lauvergne: „A hurikról szóló mesét sokféleképpen magyarázták, a nélkül, hogy helyesen

felfogták volna. A szépségnek az égbe való átültetésével Mohamed nem annyira a földi érzékiséget akarta dicsőíteni és magához csalni, mint inkább a földi emberek értelmét fonséges eszményi, e földi létben elérhetetlenre irányítani, hiszen a férfiúnak & női lényhez való vonzódása képezi azon vonások egyikét, mely a férfit ereje kifejtésére ösztönzi, sőt emberileg szólva természetfölötti működésre bírja. A szerelem eszményét nem csak Mohamed ülteté át az égbe, hanem e világnak több érzéki Mohamedje is. A tiszta szeretet minden szép és jónak simboluma és ha csakis mulandónak képzeljük, csakis e földdel kötjük össze: vajjon nem jutunk-e annak gondolatára, hogy az a hely, melyen tisztán kereszünk, de keserűség nélkül megtalálni nem bírjuk soha, nem lehet e mulandó föld, hanem más, tisztább, eszményibb, e földön túl terjedő ország, a hova csak a tiszta lélek hatolhat be, mint az eszményi szeretetnek igaz hordozója. így tehát az igaz mozlimnek ezen égi háremje csak azon égi női lény utáni sóvárgás, melyet álmában néha megpillantott, de e földön nem talált. Különben is a szeretetnek ily eszményítése nélkül vallás nem is képzelhető. Minden vallás az Isten iránti szereteten alapszik és ha e szeretet közvetlenül nem emelkedhet föl eszményi magasságába: úgy rendesen az azt közvetítő nőiségbe merül, melyet egy tiszta szeplőtelen szűz jelképében megszemélyesíteni törekszik.”

Mohamed inti a maga híveit, hogy az ég felé törekedjenek: engedelmeskedjetek istennek és az ő küldöttjének, hogy kegyelmet nyerjetek, – törekedjetek az úr kegyelme és az ő paradicsoma felé, mely csak azok számára van fentartva, kik úgy a jó, mint a rász időben alamizsnát adnak, haragjukat fékezik, másnak megbocsátanak. Isten csak a jókat szereti.

A jámbor hívő földi s menyei boldogulásért esedez, mondván: „Oh uram, kérlek áldj meg e napi s a következő napi jóval. – boldogíts itten és a más világon.” – Az ima hatásáról mondja Mohamed, hogy ezzel még a bűnösök is kiengesztelhetik Istenüket és kegyelmet nyernek az Úrtól. De nem csak a földön élőknek használ az ima, hanem a túlvilágon lévőknek is. Mohamednek a: ima hatásáról szóló tana a kereszténységből van átvéve, úgyszin-

tén a menyország és utolsó ítéletre vonatkozó tana. Mohamed vallása a keresztény eszméknek az arabs nép jelleméhez és természetéhez mért ferdítése. Hízeleg az érzékinek, hogy minél szélesebb rétegben elterjedhessen; megtiltja a bűvarkodást, bírálgatást, hogy az értelmet szabad röptében meggátolhassa, az akaratot a vak engedelmességre szorítsa. Ilyen, az ember felsőbb lelki képességét teljesen bénító vallás mellett a mozlim elméje művelésére nem is gondolhatott. A kultúrát nem ismerheti, mert összeselekvése csakis a réginek fentartására irányulhat. Más népekkel nem érintkezhetik, mert hiszen hitetlen, tőlük nem tanulhat semmit, mert a Korán mindenre kioktatja, a mit tudnia kell; – csak egy ezél lebeg előtte: Allah országának terjesztése s megsemmisítése mindannak, a mit a hitetlenek akár tudományban, akár művészetben alkottak. Mint Allah kedves gyermeke, megeleégzik azon ismeretkörrel, melyet a szerinte minden tudományt felölelő Korán nyújt, egyéb tudománynyal nem bíbelődik, – a művészet iráni érzékkel nem bír, mert mind ez forrongásba hozná fatalista, nyugodt kedélyállapotát. íme Mohamed vallásának befolyása a mozlim nép bel- és küléletére.*)

*) Dr. Leonhard Schneider „Die L'nsterblichkeitsidee”.

A POGÁNY VALLÁS OKAI.*)

A gondolkodó és műveit keresztény ember elméje előtt a pagánizmus másképp nem tűnhetik fel, mint az őseredeti természetes vallásnak aberrációja. Minden tévely alapja a bűnben rejlik, minek következtében az ősrégi népek vallástana a gondolkodó tehetségnek bűnös elfordulásában Istentől és isteni dolgoktól leli magyarázatát. Szent Athanáz szerint az Isten képére teremtett ember kezdetben az isteni örök igének szemléletébe volt merülve és ennek mélységében jutott felismerésére a legmagasztosabb, legfölségesebb Istennek, kinek képére és hasonlatosságára teremtett. A mint azonban tekintetét e legmagasztosabbtól elfordítá és a saját „én”-jének, nemkülönben a körülötte levő érzéki tárgyak szemléletébe merült: lelke elhomályosult, az érzéki s önző vágyak behatása alatt kizökkentetett lényegének tulajdonképeni álláspontjából s mindinkább tűnni kezdett lelki szemei előtt annak szellemi képe, kinek hasonlatosságára teremtve tett; lassan-lassan elfelejtő igaz istenét s isteníté azt, a mi nem Isten, keresé a nem isteniben, mondhatjuk istenellenesben az istenit, melyet soha fel nem találhatott, így bukott mindig mélyebben és mélyebben, míg végre a durva anyagnál állapodok meg, mert mélyebbre nem szállhatott. Ezen bukási proccessusban három fokozatot különböztethetünk meg. Az első fokozaton a bukott s az istentől eltávolodó ember még nem isteníti magát a nagy természetet, hanem az őseredeti természetes vallásnak behatása alatt bizonyos megmagyarázhatlan félelmet érez az érzéki anyagi tárgyaktól, mely félelem odáig juttatja, hogy az anyagot rosznak kezdi tartani. A szellemi homály terjedésével az Istennek elmosódásával az anyagtól való felelem az ellentétbe csap át; az ember a makrokozmosz összes lényeit, a legfelsőbbtől kezdve a legalsóbbig, vagyis az élő embertől kezdve

* L. „Religionen und Culte” v. Dr. Carl Werner.

le az élettelen köig föltétlenül jóknak tekinti, az anyagot isteníti; de még ott sem állapodik meg, az állatok és emberek monstrozus vegyülékéből torzalakokat alkot és ezeknek mutatja be hódolatát, – majd a testnek egyes részeit veszi elő s ezekbe helyezi az istenit, hogy kéj vágyát kielégíthesse. A hatalmon levők a saját „én” -jüket tolják előtérbe s követelik alattvalóiktól, hogy személyökben a megtestesült Istent lássák és imádják, így keletkezett a materia és az egyén, nemkülönben állat Isten-kultusza. A bukott ember elmomályosult elméje a látható tárgyakhoz fordult s azokban tisztelé az elmosódott, de azért keblében még mindig sejtlemesen élő Istent.

A paganismus keletkezésének ilyen magyarázata nem viseli magán a hisztoriko-pragmatiko jelleget, de eszményi jogosultsága azért megvan, mert rövidesen jelzi az emberi szellem tévelyét és sülyedését a legfelsőbbtől a legalacsonyabb teremtményig. Athanázius fejtegetése szerint az ember őseredeti vallási gondolkodásával és életével egy felsőbb világhoz tartozott, melyből a bűn következtében száműzve lett; a veszteség, melyet száműzése maga után vont, nem vonatkozott tisztán a monotheisztikus istenfogalomnak elhomályosodására, mely azelőtt lényét betöltötte és elméjébe égi fényt öntött. Az égből való kirekesztésnek folyamánya az embert környékező természet viszonyának magához az emberhez tökéletes átalakulása. Az ember benső lényegében létrejött változás visszatükrözött az őt környékező természetben; egyszerre érezni kezdé a megváltozott földi lét nyomasztóságát és súlyát. A boldogság hónát a messze és elérhetlen távolból szemléli, még sejtelve van annak valóságáról, hisz benne, de lassan-lassan megszűnik belső tapasztalásának tárgya lenni, mert saját lényének lesüllyesztése által az alacsony földi lét határai közé szorított. A látható természet csodás templomában látja az elveszített égi boldogság visszfényét, – felfogni már nem bírja, csak lelki szemeit irányítja e fénytetek felé, hogy megragadásukkal a régi boldogságot varázsolhassa vissza. Az égi testeket isteníti, hatalmukat dicsőíti, és az égben lakó Isten helyébe az égboltozatot substituálja s ezzel alapját veti meg politheisztikus vallásának, mely annál

változatosabb, minél több erővel felruházottnak tapasztalja a nagy természetet s minél nagyobb az erők közötti antagonizmus.

A vallás tárgyát illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy ezt a substituit természet köréből vévé és a szerint modifikálja, a mint szellemi képzettségének legjobban megfelel. Mindenekelőtt képekben állítja elő a keresve-keresett istenit, mely képekben a papság különválasztva látja az isteni eszmét és az azt feltüntető képet, de a nép tudatában mindkettő egygyé olvad össze; Istenről alkotott képze a képpel van összefüggésben, ezen képnek mutatja be hódolatát, ezt tiszteli Istennek s így súlyed a bálványimádás iszapjába. Igaz ugyan, hogy a hódolat és tisztelet nem magának a bálvány anyagának szól, de azért elválaszthatatlannak tartá az anyagot az általa ábrázolt Istennel, s hogy ezt könnyebben megtehesse, az anyagot éltető szellemekkel népesíté be a különféle bálványalakokat, ezeknek mutatá be hódolatát. így keletkezett a daemonok kultusza, mint az emberi szellemnek legmélyebb aberrációja, a hazugság szellemének legkiválóbb vívmánya. A jó és rossz szellemek közötti különbözet megalapítá a világosság és sötétség fejedelmeinek daemon-kultuszát.

Daczára a pogány népek mély súlyedésének, szellemi vakságának valláserkölesi téren, a tévelyeg ezen tömkelegében mégis akadunk egy-két fénysugárra, mely az ősrégi kinyilatkoztatás nyomait viseli magán. Egyik-másik nemzet sóvárogva néz az elvesztett boldogság felé, – Isteneket alkot, melyeket mindenható hatalommal ruház loi, hogy ezek révén elvesztett boldogsága hónába fölszállhasson. A mélyen súlyedt emberiség érzi bűnösségét s azt áldozatok vérével törekszik lemosni; kiengesztelődés után vágyódik, de az ehhez vezető utat nem bírja megtalálni. Keblében él egy megváltó utáni sopánkodás és reménykedés; érzi, hogy el fog jönni, csak azt nem tudja honnét és mikor? Minél hatalmasabb volt egyik vagy másik nemzet, annál rendületlenebbül ragaszkodott azon hitéhez, hogy a megváltó csakis az ő nemzetségéből születhetik. Ezen reménység húzódik végig a régi paganizmuson s megmagyarázza nekünk a különböző nemzeti megváltó istenek szereplését.

Az emberiségbe oltott ezen vágy, melyet természetesnek kell neveznünk, hiszen az első emberpárnak nyújtott kinyilatkoztatásból ered, nem maradhatott kielégíthetlenül. A sok hamis és téves felfogásnak az Istenről és isteni dolgokról meg kellett szünnie az igazi vallás hirdetésénél. A sötétségnek el kellett oszolnia a tiszta igazság fényénél. Ezen tiszta igazság csakis az égből, származhatott, mert az égbe kellett vezetnie az ég számára teremtett embert. Az igaz Isten kinyilatkoztatásának szükségességét hirdeti az összes földnépek egyöntetű felfogása és az emberiség megváltójába helyezett reménysége, mely egyes népeknél tudatosan, másoknál öntudatlanul él, akár sejtelemben, akár jóslatokban és a megváltó eljövetelét a saját kebeléből várja. A kinyilatkoztatás szükségességéről a földnépek története tesz tanúságot. A pagánizmus teljesen lejárt, – a gondolkodó elméket nem elégítette ki, bizodalmat maga iránt nem gerjesztett. A leghatalmasabb birodalmak süllyedését meg nem akadályozhatta; az elharapódzott erkölcstelenséget nem szüntethette meg: haláltusáját vívta, hogy helyet engedjen az igaz Isten vallásának, a kereszténységnek.

A KERESZTÉNY KINYILATKOZTATÁS SZÜKSÉGESSÉGE.

Az emberiség története, mint látjuk, az igaz vallás eszméjeit való folytonos eltévelyedésnek a története. Az eltévelygett ember csakhamar elfeledé Istentől való eredetét, saját keze alkotásához fordulva, monda: „Te vagy az én istenem! te teremtettél engem!” Érti ugyan, hogy imádott bálványa nem lehet Isten, de ennek tudatos magaslatára vajmi kevesen emelkedtek. Mi az Isten? Ez az ókori népek egybehangzó kérdése. Ciceró, a nagy római jogtudós és bölcsész „de natura deorum” ez. könyvében összegezte az e kérdésre adott feleleteket, a mint a legkiválóbb költők és bölcselők szájából elhangzottak és mi nem olvashatjuk el azokat anélkül, hogy keblünket az öröm és szánakozás érzelme ne hatná át. Örömet érzünk, mert azt tapasztaljuk, hogy az igazságot szüntelen keresték és néha közel is jutottak hozzá; szánalmat, hogy elérni nem bírták soha. Egyik nemzedék a másik után enyészett el; erejét majd a tudomány, majd a művészet terén íjtette ki, a tökéletes igazság ismeretére nem jutott. A görögök földje a klasszikus műveltségnek iskolája; mythikus istenvilágának semmiségét belátja, de azért az igaz Istent nem bírja fölfogai. Sokrates sejtí létéét, Plató beutazza nagy Görögországot, Egyptomot. átkutatja a régiek hagyományait, hogy az igaz vallást megtalálhassa. A művészet plasticé fejezi ki az emberiségnek az igazság után való sóvárgását és epekedését, az ismeretlen istennek szentelt szoborban, de nem ér vele czélt; – minden törekvése meddő, hiábavaló, telve fantáziával és álomképpel.

Az igazság utáni keresésben halálra fáradt a nagy emberiség; a görög szellem szárnysegetten hull le a földre, a római nép ereje lankad. Ekkor jelenik meg szt. Pál és az Areopágon felállított ismeretlen istenről hirdeti, hogy ő az elrejtett Isten, kit senki sem

* Franz Hettinger „Apologie der Christenthums“ I. II. 55-132. lap.

látott, ki magát sokszor az emberiségnek kinyilatkoztatta és végre egyszülött fia, Jézus-Krisztus által. Az érdemesebbek, jobbak, hallgatnak szavára és befogadják az ismeretlen Istenről szóló új tant. Elérkezett a szükséges kinyilatkoztatásnak régóta várt ideje. E nélkül az emberiség soha sem valósíthatta volna meg vallás-erkölcsi életét, pedig e nélkül hiábavalónak bizonyult minden szellemi törekvése és élete. Az ember természeténél fogva a vallásra van teremtve; anélkül nem élhetett s nem is él soha. Az igaz vallás realizálása a legnagyobb nehézségekbe ütközött, a bűnbeesés után, az ember elhomályosult szellemével, megbénított akaratával képtelennek bizonyult az igaz vallás realizálására. Isteni befolyásra vala szükség, hogy az emberiség a tévelyek nagy labirintusából kiszabadulhasson, az igazság napját tiszta fényében megláthassa.

Az Isten közvetlen befolyásának szükségességét megkívánta 1-ször: az emberiség tehetetlensége, az igaz vallás eszméjének realizálásánál; 2-szor: e tehetetlenséggel felruházottan a legműveltebb elme sem realizálhatta az igaz vallás eszméjét; 3-szor: a természetes vallás önmagában véve hézagos és erőtlen arra nézve, hogy az emberiséget tulajdonképeni életcéljához vezesse.

Az emberiség tehetetlenségét az igaz vallás eszméjének realizálásánál a történelem bizonyítja legekleatásabban. Az emberi ész sokkal gyarlóbb, semhogy az isteninek tökéletes felismeréséig emelkedhetnék. Az emberi szellemnek tápláléka, életeleme az igazság. Az emberi test eledelből táplálkozik, a szellem az igazságból, és valamint az emberi szem itt-ott a napra irányul, – ép úgy kívánczik a szellem is az igazság napja után, hogy annál biztosabban haladhasson e földi lét útján az igazság örök hazája felé. Az igazság vértjével felvértezve érzéketlenné lesz a kétkedés hegyes nyilai iránt. És ki adhatja meg neki ezt az igazságot? Szelleme és helyes gondolkodása – mondja rá a raczionálizmus.

A raczionálizmus ezen büszke állítását megczáfolja a népek története, mert ha az ember okos, helyes, észszerű gondolkodása útján megszerezheti az igazságot és az életre annyira szükséges vallás-erkölcsi ismeretek zárt körét, úgy az anyyi ezer éven át, mely

a keresztény korszakot megelőzte, már meg kellett volna szereznie; pedig az ember még sem találta meg az igazságot. A mit a történelem említ, az csak roncsa az ember származására, életcéljára vonatkozó ősrégi hagyományoknak. A tévelyek nagy halmozáiban csak itt-ott akadunk egy-két aranyszemre, s azt is annyira körülveszi a tévelyek pizska, hogy még magát az igazságot sem tudjuk megkülönböztetni az azt körülfogó tévelyektől. A vallás eszméje majd a durva naturalismusban, majd a természetellenes spiritualismusban lesz elfojtva. A legműveltebb görög elme sem képes az anyagin fölülemelkedni, istenei anyagiasán gondolkodnak, az érzékiségben elmerülten emberileg élnek. Ilyen istenekkel telített vallás nem nemesíthette a népek erkölceit, nem elégíthette ki a gondolkodó főket. Egyes bölcselek haragjukat a költőkön töltik ki, így p. o. Heraklit azt mondja Homerről, hogy hamis istentana miatt megérdemelné, miszerint a népgyülekezetből kizárassék. Xenofanes pedig azt mondja Homér és Heziodosról, hogy isteneikre mindent ráaggattak, a mi az embert megbecsteleníti és a megvetésnek átszolgáltatja, u. m. lopást, házasságtörést, csalást, gyilkolást stb.

Voltak ugyan egyesek, kik az államvallásban nem találván fel kielégítésüket, a vallások egy egész sorozatán mentek végig, míg végre tanácstalanul, bizonytalanul állottak meg az örökkévalóság kapuja előtt, vagy a vigasztalan hylozoistikus pantheizmus homokjában sülyedtek el. Az összes népvallásokban az otromba tévelyek és ellenmondások sokaságában csakis a szűkkörű nemzetiség hatatom nélküli szelleme csillámuk ki- Az egyes népek istenei csinált istenek voltak, telve a nép természetének hajlamaival, hibáival, szenvedélyeivel: Istenek, melyeket a népek saját szenvedélyük szolgálivá, önző bírvágyuk eszközeivé alacsonyítottak le. Ez oka annak, hogy a kor magaslatán álló lerilak, u. m. Tacitus, Seneca keblét a legmélyebb fájdalom és keserűség töltötte be, ha az istenek romlottságára gondoltak és az igaz istenhez vezető utat minden fáradozások daczára megtalálni nem bírták. Érezték küzdelmük hiábavalóságát az uralkodó romlottsággal szemben, látták a törvények gyengeségét s még sem találhatták fel az

erkölcsi újjászületésnek meg csiráját sem, így fejlődött ki lassan-lassan annak keserű érzete, hogy az egész földi élet üres és tartalom nélküli, inkább bohózat, mint tartalmas élet. Az isteni szentségnek még fogalmával sem bírva, vagy a hitetlenség, vagy a tévhit között kellett választaniuk, mely utóbbi telve vala babonával, a daemonok hatalmába helyezett tévhittel. „Bármerre fordulsz – mondja Cicero – mindenütt a tévhit és babona üldöz téged; akár látnokot, bűvészt látsz, akár repülő madarat vagy kaldeust és jelmagyarázót pillantasz meg, ha áldozol, ha villámlik és dörög, ha valami különös eseményt látsz, mindenkor üldöz a balhit, nyugtot sehol sem találsz. Az epikureizmus terjedése a római nép felsőbb osztályát teljesen elidegenítette nemzeti isteneitől, hitetlenné tette, melynek keretében csakis bűvészet, csillagjósolás szerepelt. A császárok udvarai telve vannak jóssokkal: Tyberius személye mellett mindig egy jós lépdelt; Pisó mágikus mesterséggel üldözte Germanicust; Galba a császári hatalomra törekszik, mert meg vala neki jósolva. Későbbben a mágia helyét a méregpohár váltja fel. A mi a római birodalomban a császárok idejében a régi isten-kultusból fennmaradt, az csak az erkölcs romlottságában nyer kifejezést. Mindenki az isteneket akarta megvesztegetni, hogy mielőbb valósíthatná meg leggyalázatosabb szándékait, kielégíthetné undok, ocsmány szenvedélyeit. A külső istentisztelet és imádás a legdurvább fetisizmusban olvadt fel; Augustus császár egyik tengeri vesztesége után Neptun szobrát tétette el, hogy az istenen boszut állhasson. Germanicus halálánál sok városban az istenek szobraikat törték össze, hogy boszujokat az istenekre kielégíthessék. Maga Renan mondja: „Csodálatos jelenség, midőn azokat a népeket, melyek kultúránknak és civilizációnknak mesterei, házasságtörő, részeges istenek előtt hajlongni látjuk és vallási hitük tartalmában csak a botrányos és elérhetlen meséket kell olvasnunk. Valóban megdöbbentő látvány, midőn a lángésszel megáldott görög és a politikai téren eddig elérhetetlen hatalmú római a vallás terén ép oly alacsony fokon áll, mint a legmivelletlenebb fetisimádó. Megmagyarázhatatlan az, hogy úgy polgári, mint politikai életben, művészet, költészet és bölcsélet terén

mesterszerepet vivő népek csakis a vallás terén súlyedtek s még azon fogalmak fölé sem bírtak emelkedni, melyeknek abszurditása még a gyermek értelmi képességét is sérti.

E tény azonban nem annyira felfoghatatlan, mint Renan gondolta. A japánok és chinaiak újabb kori kultúrája bizonyítja legfényesebben. A borzasztó tévelynek okát a vallás terén az ember, azon tehetetlenségében kell keresnünk, melynél fogva az önönmagától minden felsőbb és természetfölötti befolyás és segély nélkül az igazságot sem meg nem találhatja, sem pedig fel nem ismerheti, bármily magasra emelkedjék máskülönben a művészet és kultúra terén. Hogy a jelenkori keresztény gyermeknek vallás-fölfogása tisztább, mint a legműveltebb görögé vagy rómaié, annak oka a keresztény kinyilatkoztatás erejében és fényében rejlik, mely még a gyermek elméjét is megvilágítja.

A bölcséletnek sem vala ereje a régi valláserkölcsei állapot megváltoztatására. Nem is tekintette feladatának a saját eszméjével helyettesíteni a hazai vallás eszméjét. „A haza isteneit tisztelni kell s nem is szabad változtatni azon, a mit a római papság és jelmagyarázók behoztak,” mondja Cicero. Plató eszményi államában az ősrégi hellén vallás szerepel, – minden formájával és szertartásával; a politheistikus vallás Plató államának alapja. Sokrates az általános nemzeti valláshoz szegődik és kimondja, hogy az állami törvény által megszabott istenek iránti hódolatban rejlik a legjobb istentisztelet. Xenophon felhasználja Sakratesnek ezen nyilatkozatát védőbeszédében, mondván: „Hogy Sokrates, Zeus, Hera és istentársain kívül más isteneknek sem áldozatot nem mutatott be, sem más istenekben nem hitt.” Hogy Sokrates mást tanított mint bölcselő és mást hitt mint ember, azon legkevésbé sem csodálkozhatunk, ha a régi kor absolutistikus államát ismerjük. – A közszokásnak hódolt a legnagyobb bölcselő is, nehogy megvetésével a nép államát megvetni látszassék.

A bölcsélet még a valláserkölcsei életnek reformját sem bírta keresztülvinni; a bölcsességet sokan keresték, de midőn azt mondták magukról, hogy bölcssek, balgák lettek, mondja szt. Pál. Szent Pálnak ezen kemény ítéleténél erősebb Cicero, mondván:

„Nincs az az ostobaság, melyet egyik-másik bölcselő el nem hitt volna”. Daczára ezen kijelentésének, mégis előszeretettel ápolja a bölcséletet, összehalmozza a különféle iskolák bölcséleti anyagát, rendszerét czáfolja, a hol lehet, megvilágítja, a hol szükségét érzi, irataiba fekteti tudásának halmazát, s mégis gondolatszegénységet árul el mindannyiszor, valahányszor vallásbölcséleti téren mozog. Ő maga is érzi tehetetlenségét e téren, azért mondja, hogy a lélekre vonatkozó különböző vélemény között melyik az igazi, azt csak Isten tudhatja és állapíthatja meg; hogy melyik valószínű. az is a legnehezebb kérdések egyike. (Harum sententiarum quae vera sít, deus aliquis viderit, quae verisimilis magna quaestio est? Cicero Qu. Tusc. I. II). Más helyen mondja: „Ez az, a mit az istenek lényegéről mondani akartam, nem azért, mintha létüket tagdánám, hanem hogy belássátok, mily homályos és nehéz e kérdés tárgyalása és fejtegetése. A természet csak a megismerésnek szikrájával ajándékozott meg, melyet a tévely és erkölcstelenség elolt, s így a természet fényét a maga világosságában sehol sem láthatjuk. Lelkünkben megvannak ugyan az erény csirái, melyek maguktól is a boldog élethez vezetnének, de alig hogy születünk, állandó romlottság, tévnézet és balhiedelem között élünk, a tévelyt anyatejjel szívjuk magunkba. Tanítóink annyira belesodornak a tévelyek tömkelegébe, hogy az igazságnak a látszat előtt, a természet hatalmas szavának a gyökeret vert szenvedély előtt kell meghátrálnia.”

A bölcséletnek ezen tehetetlenségében rejlik oka annak, hogy még a legnagyobb bölcselők is a nép vallásához szegődtek és alkalmazkodtak. Tapasztalták, hogy minden egyes nagyobb bölcselő csak kétségbeesés között futotta be pályáját. Xenophanes nyíltan kimondja: „Eddigél még senki nem ismerte fel az igazságot s nem is fogja sem az istenekre, sem a mindenségre nézve, és ha sikerülne is a tökéleteset megtalálni, még akkor sem tudná megismerni, mert mindenhez különféle vélemény tapad.” Parmenides siránkozva mondja: „Szomorú az emberszületés, jobb volna neki, ha az Egynek ölében eltemetve maradt volna; az emberben a világosság és sötétség ős alakjainak vegyülékét látjuk, távol van

a tiszta igazságtól, a szükségszerűség békójában hever; a daemon a lelkeket majd a világosságból a sötétségbe, majd megfordítva kergeti; a halandók galambok és vakokhoz hasonlók, tudatlan balgák nemzedéke.” Heraklitus kijelenti, hogy az embernek nincs is belátása, ez csak istennél vagyon, a legbölcsebb ember istenhez viszonyítva egyszerű majom. Anaxagoras szerint a dolgok okai mélyen el vannak rejtve előttünk, az igazságot érzékeink gyengesége miatt nem ismerhetjük fel; Demokritos hangoztatja: „Vagy nincs igazság, vagy elrejtőzött előlünk.”

Plató bölcseleti rendszere, mely végeredményében a kereszténységhez legközelebb áll, telve van ferde nézetekkel s annyira erkölcstelen és vallástalan, hogy még a humanitás eszméjét és a természetjogot is sérti.

A kinyilatkoztatott vallástól eltért újabbkori bölcselet hason nyavalyában szenved. Maga Hegel mondja: „Ez az önálló gondolkodás nyavalyája, hogy egyik Ízetlenebbet talál fel a másiknál”. Az újabbkori bölcselet eredménye Ghronos mythosára emlékeztet, ki saját gyermekét falta fel. A bölcselet helyébe a materializmus, a józan emberi észnek ezen kigúnyolása, az igazság feletti kétségbeesés lépett. A pantheizmus legyűrte a kriticismust és racionalizmust, de hátrálnia kellett a materializmus előtt. E három bölcseleti rendszer közül egyik sem fejt meg a lét talányát, egyik sem tölti be az űrt, melyet a világból száműzött vallás hagyott maga után.

De talán azt mondhatná valaki, hogy az emberi szellem a kinyilatkoztatás híjával is magasztos gondolatokat, a bölcselet főséges igazságot hirdetett. Igaz, csak hogy ez igazságok ezerféle téves eszméssel vannak vegyítve, s eddig még senkinek sem sikerült az így szétszórt sugarakból az igazság napját összeállítani. A régi görögök és rómaiak sokat is tudtak, hogy a mythosi istenekben higgyenek, de keveset arra nézve, hogy az igaz Istent feltalálják és imádják. A mi igazságot hirdettek, az nem tevékenységük gyümölcse, szellemi fejlettségük produktuma, hanem annak az ősi kinyilatkoztatásnak a visszhangja, mely már kezdetben az első emberpárhoz vala intézve. Maga Plató és Aristoteles isten-

tanukat ősrégi szent hagyományból mentettnek, ősrégi, régen elmúlt bölcsesség maradványának mondják.

A bölcselet, mint ilyen, nem szerepelhetett az igazság tanítója, a bölcsesség iskolája gyanánt, mert a „mindenség alkotóját és atyját nehéz megtalálni” – mondja Plató. Nem is beszélhetünk erről mindenkivel, mert a bölcselet nem a tömegnek, hanem csak keveseknek, az emberiség nemesebbjeinek való. Különben befolyását úgy sem érvényesíthette volna a nagy tömegre, mivel tekintélyét a különféle bölcseleti szekták között dúló harczaival a felhasznált fegyverek és eszközök nemtelenségével amúgy is tönkretette. Éhez járul a bölcselők élete és tana közötti éles ellentét. A pogány bölcsök bölcsesége iróniában oszlott föl. Jól mondja Epiktet: „Mutass nekem egy igazi stoikust, isteneimre mondom, szeretnék már ilyet látni; úgy-e, nem vagytok képesek ilyet felmutatni, mutassatok meg tehát legalább ilyet, a ki még a verdében van s ki ahoz közeledik, a mihez egy stoikusnak közelednie kell. Őh tegyetek velem jót s ne marasztaljatok oly jelenetnek látásától. milyet még soha sem láttam.” Cicero kérdi: „Hány bölcselő él úgy, a hogy esze parancsolja; az egyik könyelmű, annyira fenhéjázó, hogy jobb volna neki, ha semmit sem tanult volna; a másik pénzvágyó és fukar; a harmadik dicsőséghajhászó; sokan csak a testi gyönyörnek élnek s így életükkel megczáfolják, a mit szájukkal hirdetnek”. Arisztides szerint a bölcselők pénzvágya kielégíthetlen, kapzsisága telhetetlen, fukarsága undorító; birtokközösségnek nevezik, ha mástól valamit elvihetnek; az irigységei bölcseletnek hívják, koldulásukat pedig az arany megvetésének. Fenhéjázók és dölyfösek a köznéppel szemben és csúszva másznak nemcsak maguk a gazdagok, hanem ezek szakácsai és pékéi előtt is. Erősségük és hősiességük szemtelen kéregetésben, mások rágalmazásában és legyalázásában rejlik”. „A legtöbbnél a bölcselet neve takarja a leggyalázatosabb büntényt” – mondja Quintilian.

Mit is tett a bölcselet az emberiség jólétének, boldogságának előmozdítása érdekében, mily rénynyel dicsekedhetik a vétkek és büntények tömkelegében? kérdi Veillemain. Seneka, Néró császár nevelője és minisztere vala és ámbár a császár zsarnok-

ságának esik áldozatul, mégis csak gyenge, gyáva lelket tüntet fel; ő volt az, ki Agrippina meggyilkoltatását javasolta vagy legalább helyeselte. Szigorú erkölcsöt hirdet, tanát még sem veszi komolyan; előadása megragadó, elbájoló, s még se melegít. Az erényt the mának tekinti szónoki gyakorlatokra; – vakítani akar s nem bizonyítani; – szigorú erkölcstana nem gerjeszt szeretetet az erény iránt, mert nem származik meggyőződésből. Nem hisz a politheismus meséjében s mégis erősen működik közre Claudius apothaesisánál. Ő maga szerkeszti meg a dicsbeszédet, melyet Néro Claudiusnak az istenek közé való elhelyeztetése alkalmából mondott s míg a római nép röhög, midőn Messzalina együgyű férjének természetfölötti bölcsességét hangoztatni hallja, azalatt Seneca saját beszédének paródiáját írja, melyben maró gúnnyal a császárnak tökre való átváltozását vázolja. Ez eléggé bizonyítja Seneca nagy tehetségének servilizmusát.

A régi világot a bölcselet meg nem menthette. Sejtette, sőt vágyódhatott is a megváltás után, de azt megvalósítani nem vala képest; tehetetlensége nem csak értelmi, hanem még inkább erkölcsi. Egyetlen egy filozófus sem merte belső gondolatvilágát kitárni, egyetlen egynek sem vala bátorsága belső meggyőződéséért. hetytállani; mindmegannyian hajlongtak azon istenek előtt, melyeket titokban kigúnyoltak, tagadtak. Maga Cicero semmit sem adva az istenekre, nyilvánosan mégis hirdeti: „Azt hiszem, hogy a nyilvános szertartásokat és istentiszteletet szentül kell megtartani. (Caeremonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, de nat. deorum I. 22.)

Tökéletes igaza volt a népnek, midőn a bölcselőnek azt dörögte fülébe: „Másképen élsz és másképen beszélsz.” (Aliter vivis, aliter loqueris.)

Jellemzőbben senki sem írhatta le egy bölcseleti rendszerre szánt férfiúnak siralmas helyzetét, mint ezt Lucían az ő Hermotimusában tévé. Hermotimus számot ad Lycinus barátjának arról, hogyan és mért választotta a stoikus bölcseleti rendszert. „Minde-nekelőtt – mondja – a bölcseleti rendszer követőinek száma bírt reám befolyással, ámbár őszintén bevallom, hogy még most

sem tudom, váljon a stoikus vagy más iskolának van-e több követője, én csak úgy általánosságban hallottam, hogy a stoikusok többségben vannak. Elhatározásomnak második oka az, hogy hallo-
 más szerint az epikureusok csak az élvezetnek szolgálnak, a peripatetikusok csak a pénzt szeretik, a platonikusok hiú képzelődésüknek szolgálnak, csak a stoikusok kitartók, bölcssek, követők tökéletes emberek. Megvallom egyszersmind, hogy mindezt tudatlan és műveletlen emberektől hallottam.”

A felhozott okok semmiségére és tarthatlanságára utal barátja Lycinus, midőn a bölcseletet egy városhoz hasonlítja, melybe sok út vezet. Minden útnak megvan a maga vezetője, – mindegyik azt mondja, hogy a legközelebbi utat csak ő mutathatja meg, a többi csaló és hamis. A párbeszéd folyamán kiderül, hogy az összes bölcseleti secták felismeréséhez nem csak kitartás és éleselműség szükséges, hanem egy főnix természete is, mert ha egy emberre akarjuk bízni magunkat, ezért valakinek jót kell állani. – a jótállóért kezeskedjék egy harmadik, s így a végtelenig.

Hatezer év múlt el és a kinyilatkoztatás határán kívül álló emberi szellem csakis ellenmondó feleletet adott az élet legfőbb kérdéseire, – jóllehet ezekre nézve az ember teljes biztonságot követel, mely nélkül sem nem élhet, sem meg nem halhat. És váljon megkapja-e a tökéletes, igaz és biztos feleletet? A jelenkort a jövő filozófiájára utalják, melynek a tökéletes észtudományának eszméjét kell megvalósítani. Csakhogy az élet nagyon rövid, a halál pedig siet s nem várja be, míg 1000 vagy 2000 év múlva az igazság megjelenend. Hát az a millió meg millió ember, mely e 6000 évi időtartam alatt e földön mozgott, a sírba szállt, anélkül, hogy az igazságot valaha megpillanthatta volna? Minden másodperczen egy-egy ember zárja le örök álomra szemeit s mindegyik annak tudatában haljon-e meg, hogy számára nincs megváltás, nincs üdvösség, mert a bölcselők az igazságot még fel nem ismerhették? Hiszen az igazság felismerésétől függ az ember üdve és boldogsága! Az isten sokkal többre becsüli az emberi, minden emberi lélek az ő képére van teremtve; – nagyra tartja, mert az ő lehellete van benne. Az embernek, mint teremtményének

testet is adott, melyet nem csak kenyérre és egyszerű eledelre, meg italtra utalt, hanem lakóhelyéül a királyi fényben úszó földet jelölé ki, hogy annak kincseit maga részére fordíthassa. Ha tehát oly bőkezűen gondoskodott a testről, váljon megfélekedezett volna-e a lélekről, s nem nyújtotta volna annak a legszükségesebbet, a mi nélkül meg nem élhet, az igazság megismerésének kenyerét? Nem, a, jóságos Isten mindenkit akar üdvözíteni és az igazság megismerésére vezetni. Mindenkit, tehát nemcsak a felvilágosultakat, művelt elméket, hanem a legtudatlanabbat is, – nemcsak a bölcs aggot, hanem a bölcsőben fekvő gyermeket, nemcsak a magasrangúakat, hanem a megvetett szolgát is. Minden egyes embert észszei áldott meg, melynek révén az igazság megismeréséhez juthat azon az úton, a melyet ő kicsinynek, nagynak, tudós és tudatlannak kijelölt, és ha valaki eltévelyeg, azt a saját büszkeségének tudja be, melytől vezéreltetve, megveté az isteni kinyilatkoztatás útját és önmagában bízva, a gyarló emberi szellem tévutjain halad; hiábavaló az újkori bölcselők azon állítása, hogy a büszke emberi elme magára hagyatva is feltalálja az igazság forrását s realizálni fogja a boldogító vallás eszméjét, melyet még a legműveltebb görög lángész sem realizálhatott. Az igazság örök, és végtelen, az emberi elme bizonyos határok közé van szorítva, a míg a testben lakozik; hogyan fogja realizálhatni a végtelent, ha a végtelenség nem mutatja meg neki az utat, mely az igazság végtelen örök fényhonába vezet. Különben is ha az ember csakis tisztán természetes gondolatmenetével emelkedhetnék föl az istennek megismerésére, úgy az igazság csak nagyon kevés embernek jutna osztályrészül, mert mint Cicero mondja: „A bölcseségerüli a tömeget s csak keveseket keres föl: A tévely Göthe szerint sokkal könnyebben felismerhető, mint az igazság, mert amaz a felszínen lappang, ez pedig a mélységben nyugszik, hova nem mindenki hatolhat be.” Az emberiség nagy többsége kizáratnék az igazság országából, ha a képzett elme önmaga erejéből: minden isteni kinyilatkoztatás nélkül az igaz vallást realizálhatnatez könnyen bebizonyíthatjuk. A helyes megismerés fárasztó munkát, mély, alapos tanulmányt igényel. És most nézzünk körül! Hol

vannak a szegények, kik a mindennapi munka súlya alatt nyúgnak, milliók és milliók vannak, az emberiség többségét teszik ki. arcuk verejtékével keresik mindennapi kenyerüket. Hogyan és mikor filozofáljanak ezek? Épen önekik van legtöbb szükségek az igazság támaszára és vigaszára. A bölcsélet nem törődik a szegényekkel; a bölcsesség és tudomány monopóliumát csak kiválasztottainak ajánlgatja, a nép többségét tudatlanságra kárhoztatja. Ezekre csakis a jó Isten gondol; sőt épen ezeket vonzza atyai szívéhez. Krisztus a szegényeknek hirdeti az evangéliumot. Ezeken kívül vannak még mások, a kik nem annyira szegények, mint a földhöz tapadtak, de ezek is mindennapi kenyerükért dolgoznak, akár a hivatalban, akár másutt, – nincs idejük, hogy bölcséleti elmélkedésekkel töltsék életüket. Ki szegi majd ezeknek az igazság kenyerét? Ebből a két osztályból áll az emberiség többsége; – itt nincs más menekülés, mint hogy mind ezeknek az igazság ismerete nélkül kell elveszniök, vagy másnak kegyelméből az igazság kenyerét fogadniok. A büszke, bölcselő nem törődik velök, sokkal önzőbb, semhogy tudományát ezekkel is közölné, csak Isten az, ki egyforma szeretettel öleli szívéhez a nagyot is kicsit, ha tekintélyében bízik s az Isten által kijelölt útról le nem tér. Mindenki, legyen az tudós vagy tudatlan, szegény vagy gazdag, utalva van az igaz isten csalhatatlan tekintélyére és kinyilatkoztatására, mely nélkül eltéved az örökkévalóságba vezető úton s elpusztul, mielőtt az igazságot felismerhetné. Az isteninek felismerésében az ember csak tanítványa lehet a nagy mesternek, Istennek.

A keresztény kinyilatkoztatás határain kívül állók közül kevesen vannak, kiknek elég szabad idejük van az isteninek, az emberi természetnek tanulmányozására. Ezek közé sorolhatjuk a gazdagság arisztokráciáját. És hányan vannak ezek között – kérdi Plató – kik az igazság, bölcsesség tanulmányozására hivatják? Senki, mert természetüknél fogva kicsinyes, gyáva, feledékeny lélekkel bírnak – mondja ugyanazon bölcselő. A bölcsülethez csak annak van hivatása, ki már természettől fogva gyors felfogású, tudományszomjas és nagylelkű, kit a Chariták keblökre öleltek és kinek lelke természetes rokonságban van az igazság,

igazságosság hősi bátorság és mértékletesség erényeivel. Legszükségesebb a jó emlékező tehetség s ennek előképzése a matematikában, továbbá munkakedv és ernyedetlen szorgalom. És hányan vannak, kik ezeknek a követelményeknek megfelelni képesek lennének, hajlamot és képességet éreznének magukban ilyen tanulmányok folytatására? A mindennapi tapasztalat bizonyítja, hogy sokakat csakis a vastörvényű kényszer és szükség emel ki tétlenségükből s ösztönöz munkára. Vajmi kevesek azok száma, kik az élet gyönyöreiben úszva, a fárasztó tanulsnak vetnék magukat alá. Maga a természettudomány, mely az ő konkrét világával az ember érzékeit legközvetlenebbül érinti, nem részesül abban a kultiválásban, a minőt joggal megkövetelhetne; hát még az elvont bölselet s annak ágai: metaphysika, logika, etika stb.

A kör mindinkább szűkül. Gazdagság, szabad idő, független állás mind nem elegendők arra, hogy a tiszta igazság felismerésére vezetnék a kisdud csapatot. Hátra maradt még a szellem arisztokratizációja, melynek tagjait ujjainkon megszámlálhatnók. Az igazság természeténél fogva nem exkluzív, hanem köztulajdonát képezi az egész emberiségnek, s e természeténél fogva nem nevezhető a tudósok magántulajdonának. Az igazság olyan, mint a mindennapi kenyér, melyből ehetik a király és koldus; olyan, mint a víz és levegő, melyből mindenki ihat s melyet mindenki magába szívhat. „Nem amolyan bölcsesség az – mondja Lactantius, – mely az összemberiség köztulajdonát nem képezhetné, mint a minővel a büszke bölcselők dicsekesznek.” Az igazi bölcsesség, milyen az igazság, mindenkinek kivétel nélkül lesz megadva, mert ellenesetben az nem jelentene egyebet, mint az emberiség nagy osztályát a fény elől elzárni vagy attól megfosztani. Ennek igazságát belátták a stoikusok is; ép azért hirdették: hogy még a rabszolgáknak és asszonyoknak is kell filozofálniuk. Az igazság természete magával hozza, hogy mindenki ismerje; ép ezért szükséges a kinyilatkoztatás, mely mind akit táplál, minden emberre nézve könnyen hozzáférhető.

Voltak tudósok, gazdagok, függetlenek s még sem ismerték

fel az igazság lényegét. Egyesek behatoltak a természet titkaiba s ki is aknázták azokat, de a mindenséget felfogni nem bírták, mások az igazságnak egyes fénysugarait szedegették össze, de az igazság napjához nem értek. Az igazság teljét elhomályosította a tévelyek köde, a kutatást megszakítja a kérlelhetlen halál. Plató megszólaltatja Sokratesét, mondván: „A világ jelen állapotán csakis egy Isten közvetítése segíthet, ki az igazság és szeplőtlen igazságosság typusát megmutathatná. Ezen isteni *ige* lenne a szilárd hajó, melyen az élet hullámain bizton és félelem nélkül evezhetnénk.” Ilyen értelemben vágyódtak az isteni kinyilatkoztatás után Jamblichus, Porphyrius, Plutarchus, Proklus és Simplicius.

Föltéve, hogy ezek csakugyan felismerték volna a régóta keresett igazságot, nagy kérdés, vajjon lett-e volna annyi idejük, hogy ezt közkinccsé tegyék? „Nagyon nehéz a mindenség alkotóját megismerni, lehetetlen ő felőle másokkal beszélni” – mondja Plató. Ép azért nem lehet a bölcelet az emberiség tanítója. A teher súlya alatt roskadozó, mindennapi kenyérért küzdő, a szenvedélyek és előítéletek által elvakított nagy tömeg vagy nem bírna felfogni a bölcselők rendszerét, vagy könnyelműen elvetné magától, mert az emberi tekintély nem bír azzal a föltétlen hatalommal, hogy mindenkit legyűgözzön, föltétlen uralmának elismerésére bírjon. Az ember mindig ember marad, élete szűk határai közé szorítva: ellenszegülőket talál még ott is, hol legkevésbé gyanítja. Különben is a büszke bölcselő nem is akar a népre hatni, – bizonyos merevséget, gögös magabavonulást és elzárkózottságot tanúsít mindannyiszor, valahányszor elvont tudományát a nagy néptömeggel kellene közvetítenie. A bölcselők jelszava: »Odi profanum vulgus et arceo.» Jellemző Arisztoteles mondása Nagy Sándor királyhoz, midőn ez őt bölceletének titoktartása miatt feddé: „Hiszen publikálva van – monda – s még sincs publikálva. „

A bölceleti tudománynak exclusiv jellegén, mint alapzaton nyugszik a Hegel-féle iskola által kifejezett elkülönítés, az avatottak és avatatlanok között. A szellemi haladás csakis egy kis csoport osztályrészét fogja képezni, mely ha szabadon tovább fejlőd-

hetik, legkevésbé sem törődik majd azzal, mi módon és mily alakban képzelik a többiek az Istent és igazságát. A vallás úgy is csak az alsóbbrendűeket elégíti ki, részesévé teszi őket az eszményinek; a bölcselet csak egyeseknek való. Így még senki sem alacsonyította le a nagy tömeget, az igazság mindig egyforma, akár tudós fogja fel, akár tudatlan. A vallás az igazság hordozója, miért is mint általánosnak nem szabad különbséget tennie gazdag vagy szegény, tudós és tudatlan között. Az újkori bölcselők ezen most jelzett álláspontján már az epikureus Celsus állott, ki a kereszténységnek azt lobbantja szemére, hogy a szegény és szerencsétlen emberekhez is fordul, a rabszolgák szeretetét hangoztatja s olyanokkal is bíbelődik, kikkel az istenek sem törődnek.

Az újabbkori bölcselőkre ráillenek Lactantius szavai, mi-
ket a római pogány bölcselőkről mondott: „Senki sem hitt nekik, mert mindenki egyforma jogot vindikált magának. A tanítvány csak egy ideig ül mestere lábainál, aztán ő maga lesz mesterré és tanszékét az ellen állítja föl, ki előbb tanítója vala.” Még nem volt idő, a mikor a bölcselet állandó iskolát alapított volna vagy legalább egy városra, annál kevésbé egy nemzetre a saját bélyegét rásütötte volna. Tanítását nem sanctionálja senki. A ki akarja, elfogadja, a ki megveti, büntetés nélkül megteheti. Ilyen tekintéllyel felruházott tannal nem reformálhatja a világot a legnagyobb lángész sem., – szűk körre szorítva s még ott is ellenmondó véleményekkel küzdve, csak annyi tekintéllyel bír, a minőben a míg él, minden alapító részesül. Az igazságnak egészen más tekintélyen kell alapulnia, annak isteninek kell lenni, hogy az összemériséget föltétlen uralma alá hajtja; fel kell ölelnie az életet, a halált és a halál utáni létet. Erre csakis Isten képes, mert ő teljhatalmú és mindentudó; csak ő lehet az emberiség tanítója és nevelője. Az isteni tekintélynek, ha a hit szavát egyszer kimondá, büntetlenül nem szegülhet ellen senki. Krisztus, az Isten fia nem úgy tanít, mint a világbölcsék, hanem mint a kinek hatalma van. E hatalmat atyjától nyeri, mert ő általa küldetett s csak azt hirdeti, a mit atyjától hallott; szavait tettekkel bizonyítja, ez utóbbira hivatkozik, midőn mondja: „Ha szavaimnak nem hisz-

tek, higgyetek legalább cselekedeteimnek, ezek lesznek tanúbizonyságot arról, hogy én az atyában s az atya én bennem vagyok.”

Az isteni kinyilatkoztatásnak elhívésében, a léleknek odaadásában meg van egyengetve az út, melyen mindenki gyorsan, félelem és csalódás nélkül, menten minden tévelytől, az igazság megismerésére juthat és az apostol szavai: „Isten akarja, hogy minden ember üdvözljön, hogy az igazság megismerésére jusson”, teljeseésbe mennek.

A kinyilatkoztatás minden embernek szól; felöleli a görögöt és barbárt, műveltet és műveletlent, szegényt és gazdagot, királyt és koldust; országából senki sincs kizárva, ki életét igazságban tölte és szívét, szellemét fénysugarának megnyitja. „A történet vezetése mellett elismerem az isteni és erkölcsi tekintélynek szükségességét az emberi nem fejlődésére nézve” mondja halálos ágyán Thierry, a nagy francia állambölcsész.

A keresztyény kinyilatkoztatással biztosítva lett minden egyes ember számára, akár szegény, akár gazdag, tudós vagy tudatlan, az igazságnak őt megillető része. Alig hogy öntudatra ébred, az egyház egy kis igénytelen könyvet nyom kezébe, hogy annak kalauzolása mellett teljes biztonsággal kerülhesse el az élet örvényeit és elérje a boldogító igazság fény hónapját. Ezen kis könyv a káté. Benne vannak az élet legfőbb kérdései, melyek az ókori bölcselők legmiveltebb elméit foglalkoztatták; azok egyszerű megoldása, minőt az ókor legnagyobb lángelméje nem is sejtett. Az isteni bölcséletnek legmagasztosabb etikája és methaphysikája van e kis könyvben letéve; Isten, világ és ember összefüggő történetét tárgyalja rövid, egyszerű, könnyen megérthető formában és előadásban ugyan, de oly szabatossággal és biztonsággal, hogy nemcsak a szegény és alacsonysorsú gyermek kedélyét hanem a tudós lángelméjét is kielégíti. Igaza van Chateaubriand-nak, midőn mondja: „A keresztyénység korának legromlottabb népe még mindig bölcselő nép számba vehető, ha a kultúra legmagasabb fokán álló pogány népekkel hasonlítjuk össze”. „Minden keresztyény munkás – mondja Tertullian – megtalálta Istenét s jóllehet, Plato ki-mondja, hogy a világ alkotóját megtalálni nagyon nehéz, azt

másokkal megismertetni lehetetlenség, – tényleg be is bizonyítja, a mit Istenről tudni kívánsz.” „Nálunk – mondja Athenagoras - találhattok tudatlanokat, munkásokat, vén asszonyokat, kik vallásuk üdvösségét, ha nem is lebilincselő szóval, de tettel hangoztatják és bizonyítják; nem szavakat tanulnak, hanem tettekkel állnak elő, midőn az őket megfenyítőket nem ütik vissza, a szegény kérését meghallgatják, megrablóikat a törvény elé nem hurczolják, felebarátjukat mint önmagukat szeretik.” „Úgy látszott, – mondja Minucius – mintha az összes keresztények vagy bölcselökké vagy a bölcselők keresztényekké lettek volna.” „A kereszténység – mondja Donoso Cortes, a szellemes államférfú – a civilizációnak tökéletes rendszere, mely mindent magában foglal, a mit Isten, világ és emberről tudni akarsz. A kereszténységben megtalálsz, hogyan, mikor keletkeztek az összes lények és mikor fognak megszűnni; ebben nyilvánulnak a legnagyobb bölcselők előtt mélyei; elrejtett titkok; itt megtudhatod, mi az összes teremtmények célja és rendeltetése, mi a test lényege, a szellemek természete; az ember célja, a szenvedések talánya, az élet és halál titka, mind meg van fejtve. A ki a bölcsesség ezen forrásából iszik, az többet tud, mint Plato, az bölcsőbb Sokratesnél.”

E hosszas bizonyítást Aquinoi szt. Tamás a legegyszerűbb szavakkal fejezi ki, midőn mondja: (Summa Theol. Qu. 1. Art. I.) „Necessarium fuit ad humanam salutem esse doctrinam quandam; secundum revelationem divinam praeter phiiosophicas disciplinas quae ratione humana investigantur. Primo quidem, quia homo ordinatur a Deo ad quemdam finem sec. illud Isaiae.” LXIV. 4. „Oculus non vidit Deus absque te, quae praeparasti diligentibus te”. Finem autem oportet praecognitum esse hominibus qui suas intentiones et actiones debent ordinare in finem.

„Ad ea etium quae de Deo ratione humana investigari possunt necessarium fuit hominibus instrui revelatione divina, quia Veritas de Deo, per rationem investigata a paucis et per longum tempus et cum admixtione multorum errorum homini proveniret. a cujus tamen veritatis cognitione dependet tota hominis salus, quae in Deo est.”

A római káté ezeket mondja: (De symb. fidei caput II. art VI.) „Magna et praeclara haec sunt, quae de Dei natura sacrorum Jibromm auctoritati consentanea et consequentia ex rerum effectarum investigatione philosophi cognoverunt; quamquam in eo coelestis doctrinae necessitatem cognoscimus, si animo advertamus, fidem non solum hoc praestare ut quae viri tantum sapientes longo studio eonseuti sunt, ea rudibus quoque et imperitis hominibus statim pateant atque in promptu sunt; verum ut rerum notitia, quae fidei disciplina comparatur, multo certior, atque ab omni errore purior in mentibus nostris insideat, quam si eas ipsas res humanae scientiae rationibus compresensas, animus intelligeret. „

Az újkori anyagelvi bölcselek állítása szerint az emberiség semmiféle pozitív hitvallásnak szükségét nem fogja érezni.

Ezen apodiktikus állításukkal szemben, melyet az újkori szocialista vezérek fennen hirdetnek, határozottan kijelentjük, hogy a tökéletes vallástalanság korszaka nem fog bekövetkezni soha, mert hit nélkül, legyen az bármilyen, ember még nem élt és nem is fog élni; különben is a haladás az emberi természet követelménye, etnikai törvény, mely mint ilyen, az embert erőinek kifejtésére s ezzel egyidejűleg lényegének, céljának tökéletesebb megismerésére ösztönzi és vezeti. Minél jobban ismeri önmagát, annál inkább érzi föltételes létét, egy felsőbb föltétlen hatalmi lénytől való függését. A haladás nem zárja ki a stagnatio lehetőségét. A csupán emberi erőkre támaszkodó ember csakhamar észreveszi, hogy erőinek véghatárához ért – megállapodik vagy visszavonul. Ezt bizonyítja a népek története. Különben is a folytonos haladás hypothesis nem oldja meg az élet problémáját. Az emberi ész, bármennyire fejleszszék, pozitív vallássegély nélkül nem fogja legyőzni az útjába folyton gördülő akadályokat, a fásasztó munkát, a szegénységet, az értelem gyengeségét, a hajlamok rosszását. Az emberiségnek vezetőre van szüksége; tekintély nélkül önönmagát emészti fel, a nélkül, hogy célját elérné, rendeltetését betöltené.

A fejlett emberi ész által netán elérhető természet-vallás sokkal

erőtlenebb, semhogyminden embert céljához vezethetne. Ennek bizonyításánál a következőkre szorítkozunk:

Az istenimádás képezi minden ember erkölcsi kötelességét; ez minden vallás kifejezése, az emberi természetnek követelménye. Minél mélyebben fekszik a mi keblünkben az Istenség tudata, annál erősebben tör ki s impozánsabban anélkül, hogy természete, célja felül, biztos tájékoztatást nyújthatna. Jól mondja Cousin: (Du Vrai, du Beau et du Bien p. 453). „A bölcsélet csak a külső istentiszteletnek alapjait rakja le, ezeknél aztán megállapodik, nehogy hatáskörét átlépje. Itt van az ő határa, melynél a kereszténység országa kezdődik. – „Látod, – mondja Sokrates Platónál: hogy a mint Istenhez nem imádkozhattál illő módon s annak félelme nélkül, hogy az Istenség elvet, mert káromlásban törtél ki – ép azért, véleményem szerint várnod kell addig, míg eljön az, ki megtanít arra, miképen kell magunknak és az emberiségnek Istenével szemben viselkednie.” (Alcibiades II.)

Azt gondoljuk, hogy Sokratesnek a dívott nyilvános istentisztelettel szemben tanúsított tartózkodó magatartása nemcsak alapos, hanem jogosult is. Az istentiszteletet szemérmertlenséggel és emberáldozattal szennyezték be. Az áldozat szükségességét, mint az ősi eredetű kinyilatkoztatásnak követelményét a téves és hamis utakon botorkáló emberi elme félreértve, csakhamar kivetkőzteté fenséges jelmezéből és hamis következtetés útján a teremtmények koronájának áldozati vérébe Mlasztá. A kultusz formáját megállapítani törekvő emberi elme a bűntényt választá a helyes forma helyett.

Az áldozatbemutatás szükségességében rejlik az emberiség bűnösségének tudata és az Istennel való kibékülésnek szükség-szerűsége. Nem volt nép, mely az emberiség bűne által megsértett Istenség boszujától nem rettegett volna. A feloldott hajjal és ostorral kezükben folyton száguldó és a bűnös embert üldöző Erynneák, csak mythikus formája az emberiség között folyton élő ezen büntudatnak. Nem volt pogány, ki a bűntést üldöző és ostorozó Nemesist tagadta volna; ezt a hitet még a legmaterialisabb bölcselők sem irthatták ki elméjükből és a népek szívéből. A

természetes vallás nem találja a kiengesztelődésnek sem útját, sem módját, mert a tisztán emberi ész előtt az Isten inkább igazságosságában és Ítéletében, mint végtelen irgalmasságában jelenik meg. A Megváltónak a földön való megjelenése és példája folytan az emberiség, a bűntudat alatt nyögő emberiség mindinkább annak felismerésére jutott, hogy a hatalmas Isten nemcsak igazságos, hanem végtelenül jó és irgalmas is – a megbocsátó szeretet Istene. „Mert úgy szerette Isten e világot, hogy az ő egyszülött fiát adá, hogy minden, a ki ő benne hisz, el ne veszzen, hanem örök élete legyen. Mert nem azért küldötte Isten az ő Fiát e világra, hogy ítélje e világot, hanem hogy üdvözljön e világ ő általa”. (Szt. János evang. 3., 16., 17.) A kereszténységben csak a hitetlenség bűne nem lesz megbocsájtva, mert az isteni irgalmasságnak tagadása, a megromlott szívnek megátalkodottsága. Nevezetek meg nekem gyarló embert, ki nem bukott s ki lelkében bánatot nem érzett volna. Ilyen nem volt s nem is lesz. Foszszuk meg azt a bánattól sanyargatott embert a kinyilatkoztatás üdvösségétől és vajjon mi lesz belőle, mi fölött fog leginkább tépelődni? Kiengesztelhetem-e a megbántott Istent, meg fog-e nekem bocsátani, mivel és hogyan engeszteljem ki? E kérdések fölött fog gondolkodni, a mint ezt az ókor népeinél tapasztaljuk, anélkül, hogy megállapodásra juthatna. Az ókor népei e mysteriumok, áldozatok, tisztulások és szentelményekben keresték a bűntől való megszabadulást s még sem érhették el, mert mint szent Pál mondja: „Lehetetlen, hogy a tulkok és bakok vére elvegye a bűnöket” (Szt Pál lev. a zsidókhoz 10., 4.). Az irgalom, a megbocsátás Isten szabad ténye, végtelen szeretetének kifolyása. Honnét tudhatja a bűnös ember, hogy Isten megkegyelmez neki, bűnét megbocsátja? Félelmetes fönségében megnyilatkozva, inkább szigorú ítéletet, mint kegyességet hirdet. És ha megbocsájtani akar, vajjon mely ember ismeri a megbocsájtás föltételeit? Hogy a bánat nem elegendő, azt az ókor népe is beismeré, az elégtételt tartá a bűnök bocsánata első s legszükségesebb eszközének, – de miben rejlik az elégtétel, azt kifürkészni nem tudta. Az

elégtételadás módjára és eszközére a megjelent Megváltó tanítá a nyugtalan emberiséget.

Az újabkori racionalizmusnak állítása szerint az emberiségnek nem is volt szüksége arra a Megváltóra, kivel a keresztyénység annyira kérkedik. „Ha már elégetted magad, ne nyúlj többé hozzá, ha érzed, hogy egyik-másik bűn ártalmadra van, ne kövesd el többé”, ebben rejlik az igazi bűnbánat, mondja egykedvűen a dicsőnek hirdetett raczionalizmus és azt gondolja, hogy ostoba kijelentésével lecsendesítette a kínzó lelkiismeretet, megnyugtatta a hánykolódó embert, kiölte az emberi szívből az elkövetett bűnnek tudatát. Ez a megátalkodott lelkek szalmaszálhoz való kapaszkodása, a milyenbe maga Luther is kapaszkodott, midőn monda: „Verissimum est proverbium et omnium doctrina de contritionibus hucusque data praestantior: de caetero non facere, summa poenitentia” (prop. 7. dumn. a Leone).

A híres Strauss (Der alte und neue Glaube 6. Aufl. 371.) törölve minden elégtételt, egyszerűen azt mondja: „A lelkiismeret kínjai közepette vigasztalódjunk a komoly törekvés tudatával és amennyiben ez elégtelennek bizonyulna, fokozzuk törekvésünket, mely minden bizonynyal felvidítand és megnyugtató. És ez megváltana bennünket? Semmiképen. Az nem mossa le az Isten képére teremtett ember lelkén a bűn által hátrahagyott mocskot, nem állítja vissza az isteni igazságosság megbolygatott rendjét, nem engeszteli ki a megsértett örökkévalóságot. A véték megmarad mindaddig, míg lemosva nincsen – s így fenn kell maradnia a véték büntetésének is. Minden büntetés csak szükségzerű reakciója a megbolygatott erkölcsi rendnek. A töredelem és bánat csak tanúságot tesznek a belsőkben élő vágyódásunkról a megváltás után, – méltókká tesznek a megváltásra, de nem váltanak meg, mert ez csak annál van, ki az erkölcsi rendet megállapítja s ki ellen vétkezünk. „Neked vétkeztem oh Uram” – mondja a zsoltáros. Tibi soli peccavi! (Zsolt. 50. 6.)

Az ember „önmegváltója” saját magának, mondja a Strauss által felújított spinozizmus. De hát ki bocsátotta meg önmagának a saját vétékét? Senki. Mert a bűn még akkor sem szűnt meg

bűnnek lenni, ha Strauss szerint „egységünk tudatában a végtelennel egyesültünk, abba mintegy elmerültünk”. Oh a bűn még erre az elmerülésünkre sem lesz tartalom nélküli árnyékká, gyorsan elenyésző balgasággá, a végességnek szükségszerű jelenségévé. A rossz lelkiismeret megmaradt és ellenünk fog tanúskodni; tövise sokkal mélyebben hatol be lelkünkbe, semhogy a könnyelmű bölcséletnek fogójával fájdalom nélkül kihúzhatnák. A természet u szükségszerűség törvényének van alávetve; mint ilyen, bűnt nem követhet el; de az ember szabad akarattal rendelkező erkölcsi lény, a bűn olyas valami, a minek nem kellene lenni. A rossz sem üres látszat, mert az összes emberiség életében mint hatalom jelentkezik s legjobb erőit bénítja: nem nevezhető átmenetinek, mert csak rosszat szül. A jól megköötözött önmaga nem oldhatja fel kötelékeit, a meghalt sem támaszthatja fel önmaga'. Isten adja az életet, csak ő veheti el,

A bánat magában véve még nem vált meg. Az emberiségnek szüksége van megváltóra, inerte önmagát sohasem válthatja meg.

De hát hol keressük a Megváltót? Talán a tiszta, szeplőtelen természetben, melynek ölében lelkünk nyugalmat, zaklatott szívünk békét találhatna”? A nagy emberiség a nagy természetre is gondolt, azt mutatja Rousseau és követőinek kísérletezése. A nagy természet nem a békét hirdeti, hanem csak harcot, fájdalmat, rombolást és halált tüntet fel. A nagy természet béke szózata, amint az egyik-másik emberhez szól, csak visszhangja a nyugodt lelkiismeret békeszavának s nem a természetnek szózata, mely – szent Pál szerint – maga is megváltásra szorul, megváltó után epedez.

Itt a tudomány, ez az emberiség Megváltója – hangoztatja a pantheismus és materialismus. „Mindent felismerni ugyanannyi, mint mindent megbocsájtani” – hirdeti nagy garral. No de talán csak akkor, ha minden emberi cselekedet szükségképpen működő okok produktuma volna; – és hogy nem az, azt a mindennapi tapasztalat bizonyítja. A míveltség csak a külső embert csiszolja, itt-ott fékezi szenvedélyes kitöréseit, de a belsőt nem nyugtatja meg, a szív szenvedélyeit nem csendesíti le.

Ki tudná megmondani, mi mindennemű vétket fed be a kultúra takarója és a tudománynak mennyi nyomorúsága rejlik alatta. Úgy látszik, mintha a híres haladás és kultúra csak a szív belső fájdalmát fokozná. A mindennapi tapasztalat bizonyítja hogy az alacsonyorsú nép gyermeke sokkal nagyobb resignációval viseli el az élet terhét és szenvedését, mint a magas műveltséggel kértedő tudós és bölcsész. E jelenségnek magyarázatát adja az isteni megváltás ténye, mely a hívő nép lelkét betölti, a tudósét pedig, mert hitetlen, üresen hagyja.

Sokan a művészetben találják a világ megváltóját. Nem tagadjuk, hogy a művészetben bizonyos profetia rejlik, amennyiben a megváltás szükségszerűségének látható kifejezője és a harmonikusan működő emberélet eszményének feltüntetője, de nem megváltója. Az emberiségnek oly megváltóra van szüksége, ki reálisai ja mindazt, ami után szívünk, lelkünk áhítozik. A művészet virágokkal hintheti be az élet nyomorúságának és a halál ijesztő örvényét, de elzárni nem képes. A legszebb ókori szobrok arczán felhőként lebeg az élet nyomorúságának és halálnak melancholiája. Erre tettek figyelmessé Stolberg, Solger, Schnaase és Schelling.

A költők phantaziájában szétfoszlik az élet nyomorúságos képe, de csak addig, amíg a phantazia országában él. A realitás-ban csak a maga borzalmaival és nyomorúságával tűnik föl. És hányan vannak, kik a művészet iránt hajjammal és érzékkel bírnak, a művészetet önmaguknak megszerezhetik. Az emberiség megváltóját még a dicső művészetben is hiába keresi a halandó emberiség.

De talán a politika vált meg minden rosztól. Felizgat, de nem elegit ki. Az állami törvény, bármily üdvös és helyes legyen, bensőleg még senkit sem alakított át. Meg kell elégednie a külső engedelmességgel, nem szabad reflektálnia a lélek belső ellenszégülésére, „de internis non judieat praetor”.

„Én pedig az Úrhoz tekintek fő!, várom az én üdvözítő Istenemet; meghallgat engem Istenem” – mondja Mickeas próféta (7. 7.) s e szózatát visszhangozta az egész világ.

Ha az ember lényegét vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az

örökkévaló vonásán kívül, mely egész lényén látható, mintha két természet kétféle szeretettel lakoznék bensejében; ha egyikkel az égiek felé tör, a másikkal a láthatót, a mulandót öleli föl; az egyik az örökkévalóhoz húzza, a másik a pillanat élvezetébe meríti. „Mily nagy különbség van én közöttem és én közöttem” – kiált fel szent Ágoston, midőn természetének ezen belső diszharmóniájára utal. „Nem a jót, a mit akarok, cselekszem, hanem a rosszat, a mit utálok, teljesítem, mondja szent Pál a rómaiakhoz írt levelében. (7. 19.)

Ki ne ismerné a bennünk lakozó kétféle lelket, ki ne érezne a dúló harcokat, miket egymás ellen folytatunk oly erővel és szenvedélylyel, hogy még bensőnk is megrázkódik, idegeink megremegnek. Ha bensőnkben a szenvedély izzó tüze ég, a dicsvágy csalogat, az érzékiség földi paradicsomot varázsol elő s Ígéretti annak, ki kezét nyújtja feléje, de csak addig, míg a szerencsétlen ember az éremnek másik oldalát nem látja, a hol a szegénység, fájdalom, szenvedés, szűkölködés és halál fenyegető képe látható, akkor azt mondja, hogy e csalogatásnak nem hisz, inkább eltűr mindent, semhogy kötelezettségéhez hűtlen lenne, ez mutatja meg igazában erejét, győzedelmeskedik testi „én”-je fölött. Ebben a rémítő harcban nem segítheti őt sem bölcséleti ismerete, meggyőződése, sem a humanitás, sem az érzékelcs törvénye. Mindezek még támasztéknak is gyöngék ilyenkor, mert összetörnek, amint a szenvedélyekkel megterhelt ember rájuk támaszkodik. „Szép-e” – kérdi Manzoni – „az életet igazságért úgy fölládozni, hogy még tanúid se legyenek hősies önfeláldozásodnak; egyedül annak tudatában, hogy a szenvedélyektől mozgatott nagy tömegnek átka között halsz meg? Ilyen embert megbámul az érzéketlen világ is. De ki bizonyíthatja be nekünk, hogy az illető helyesen, okosan cselekedett. Jó-e, ha egy ember megbocsájt mindenkinek, ki megsérti és bántalmazza? Erre mindenki azt feleli: „Ez dicső és hősies tett.” De hát miért kell az embernek ilyennek lenni, midőn benseje föllázad ez ellen és azt mondja: A ki engem gyűlöl azt gyűlölnöm kell nékem is. A bölcsélet morálja még az erkölcsiségnek alapelvét sem ismeri. Szabályzatai általánosak és határozatlanok. Az ember cselekedeteit

igazgatnia kell egy oly tekintélynek, melynél nagyobbat az emberi elme sem találhat föl. Nagy ostobaság elhinni azt, hogy az ember szenvedélyeit ha zúgó tengerként tornyosulnak és bensőkben zajongnak, emberi törvénnyel, mint eszközzel lecsendesíteni lehessen” – mondja Thukidides. A bölceleti nyugodt elmélkedés megszűnik abban a pillanatban, amidőn az emberre a látható világ borzasztó hatalmával rohan, a kísértés, a legkedvezőbb mezben, az emberi lélek előtt megjelenik és nemcsak a lelket ragadja meg, hanem a szívet legeslegmélyéig megrázkódtatja. A realizmus elől megfutamodik az abstractos bölcelet, amennyiben csupán emberi tekintélyen alapul. Ilyenkor csak az isteni tekintélynek van hatása. Ez szétkergeti az érzékiségnek phantastikus alakjait, megismerteti az emberrel azok reál értékét, lerántja róluk a fénylő fátyolruhát, hogy még a legmíveletlenebb ember-elme is belássa értéktelenségüket és tartalomnélküliségüket. A hol csupán ember-elme annak szava szerepel törvényképen, ott a szív a legügyesebb sophista, ezer meg ezer okot talál a törvény félremagyarázására és kijátszására. Ha egyik vagy másik ember a kísértés hálóját erős akarattal szétszakítja és a bűnt magától eltaszítja, ez az isteni szónak, az Istenbe vetett hitnek cselekvénye, mely még akkor is „visszat” kiált a bűnös szenvedélyességnek, amidőn az emberi elme elsötétül, az akaraterő megbénul és a nagyhangú tudomány erejét veszítette. Az isteni ige előtt megfutamodik a poklok hada s feltáruul az isteni igazság fénykora. A tépelődő emberi lélek előtt megjelenik Krisztus fénylő alakja, egy isteni igazságnak, szeretetnek megtestesülése és megszabadítja a bűn békóitól, a poklok hatalmas karjaitól. Az erősét csak az erősebb győzheti le. Erős ugyan maga az ember, de erősebb az ellene támadó poklok hatalma; le is győzte s a sötétség országába magával hurczoló, ahol addig tartá, amíg e hatalomnál is erősebb nem támada, t. i. Jézus Krisztus az élő Isten egyszülött fia, ki isteni erejével legyőzván a poklot, mint a sötétség országát, kiszabadítja az abban sínylődő embert, hogy öröktől fogva rendelt országát elfoglalhassa, az őt szerető nagy Isten dicsőségének részese legyen.

És ha még most is a kinyilatkoztatás, igazság fénye mellett,

amikor tudjuk, hogy mi az Isten és az örökkévalóság, belátjuk, hogy az emberélet pillanatokig tart és az örökkévalóságnak előkészítője, mégis csak folytonos küzdés között töltjük életünk napjait, mivé lett volna az emberiség, ha semmi egyebe nem lett volna, mint az Isten létéről való homályos fogalma, amint azt az ókor népeinél eléggé tapasztaltuk. Igaz ugyan, hogy még így is az ember erkölcsi lény maradt volna, de a tiszta ész fényével bevilágított emberi élet hasonló lett volna a hold fényéhez, mely az éjsötétjében világít ugyan, de nem melegít.

A kinyilatkoztatás az Istent a szeretet Istenének mutatja be, ki mint ilyen, az ember lelkéhez közel áll, küzdelmében segíti, erősíti, gyámolítja, végre magához vonzza, ha Istenéhez hű marad. Ép azért fogadja szívesen minden ember a keresztről elhangzott szót: hogy az Isten a szeretet maga. A kereszténység az Ég felelete az emberek nagy kérdéseire. Megoldotta a nagy problémákat, melyeken Zoroaster és Plató fejüket hiába törték. Az emberiség háborgó szíve lecsendesült, az ókori népek vágya beteljesült abban a pillanatban, amidőn Jézus Krisztus az élet, világosság, igazság és szeretet e földön mint Megváltó megjelent. Nélküle az emberiség még tovább is sínylődött volna a sötétség országának békóiban s nem ragadhatta volna ki onnét sem műveltsége, sem kulturális haladása. Az emberi értelem gyümölcsei u. m. haladás, tudomány, művészet gyengék arra nézve, hogy az egész embert az igazság fényhónába vezessék s örökre boldogítsák.

Az ókori népeknek az élet nyomorúságáról ápolt nézetét Herodot festi a leghívebben, midőn a Drakusok szokását említi, mondván: „Ez a nép minden újszülöttet jajveszékléssel fogadott és az életnek összes bajait elősorlál, a halottat ellenben örömrivalgás között temeté el, mert megszabadult az emberi életnek minden szerencsétlenségétől.” Socrates apológiájában a nagy Plato a halált is nyereségnek mondja, mivel minden álom fölér a legboldogabb étellel. Euripides az életet a fáradalmak folytonosságának és a szenvedések teljének mondja. Plinius kijelenti: „Minden haldokló vigaszt leljen abban, hogy az összes javai között, melyet a nagy természet a gyarló embernek osztályrészul juttatott, a korai halni

a legbecsesebb. „Sophokles és Plutarch idejében az vala a jelszó: „A ki ifjúságában hal meg, az az istenek kedvencze.” Plautus szerint az istenek úgy játszanak az emberrel, mint a gyermekek a labdával. „Mi az élet?” – kérdi Plato. Esetlegesség, vagy Herodot szerint az istenek játéka. Jól mondja Schlegel: „Amit a régiek rövid mondásaikban az élet nyomorúságáról kifejeznek, az egy megérett világnézetnek visszfénye.

Az ókori népeknek a változhatatlanban kellett megnyugodniuk, mert fölfogásuk szerint egyéb reménységük nem volt, mint hogy a halandónak istenek által szánt sorsban megnyugodjanak. A haláltól megremegtek, mert nem vala erejük hozzá, hogy szemébe nézhessenek. A művészet a szép formák fátyolával takarja be, hogy legalább ekképen szépítse a dicstelen és remény nélküli multat s befödje a lélek szenvedéseit. „Indulge genio; carparnus dulcia nostrum est. Quod vivis. Cinis et manes et fabula fiet.”

Ebben rejlik az ókori népek életphiisophiája.

A keresztény művészet lerántá a halál álarczát s élénkbe állítja a maga realitásában. A keresztény ember szeme, a halál és siron túl, az élet fényhonába tekint, mert Krisztus legyőzve a halált, egy új életnek kezdetévé lön.

„Csak a felületesség s egyoldalúság” – mondja Böckh (Die Staatshaushaltung der Athener II. Ausg. 1851. S. 791.) – „lát eszményeket a dicsőnek hirdetett ókorban; a múltnak dicsőítése a jelennel való megalégedetlenség vagy a kedély lehangoltságában vagy az önzésben bírja alapját, mely a jelent kevésre becsüli és a saját nagysága egyenrangú társainak a régi világ Herosait látja Van azonban az éremnek másik oldala is. Vizsgáljuk a hellén nép életét akár az államban, akár családi körben s észre fogjuk venni a legnemesebb törzseknél, melyekhez Athén kétségkívül sorozandó, az erkölcsi rothadást, a szívnek minden rétegébe behatolt romlottságot. Igaz ugyan, hogy szabad államformáik és a részekre bontott, különálló tömeg élete változatos képet nyújt, de ez is számtalan szenvedélynek, tévelynek és gonoszságnak lett előidézőjévé; eltekintve egyes nagy szellemektől, kik keblükben egy új világot hordoztak s önmagukkal rövid ideig megalégedtek-

a nagy tömeg nem érezte azt a szeretetet és vigaszt, minőt csak a tiszta vallás önthet az ember szívébe. A görögök művészetük fényében és szabadságuk virágzási korában sokkal boldogtalanabbak voltak, mint többen hiszik, mert pusztulásuk csiráját magukban hordozták; s e fát is ki kellett vágni, midőn belseje elkorhadt és megrothadt/

Böckhnek e szavait vonatkoztathatjuk az ókor összes népeire. A tiszta igazságnak éltető ereje nélkül e tölgyfák mind kiszáradtak, s midőn elkorhadtak, ki is vágattak. Egyetlen egy ókori nép sem ismerte az ember czélját, rendeltetését és az Isten igazságát. Az emberi szellem kinyilatkoztatás hiányában tévútra vezeté a leghatalmasabb népeket, míg végre elmerültek a sötétség örvényében annyira, hogy csak a történelem lapjai tesznek róluk említést mint olyanokról, kik hatalmasak voltak s nincsenek többé.

A régi népek nyomdokain halad az újabb kor bölcselete s nem okul az elsülyedt régi népek gyászos sorsán. Ez is mint amaz téves nézeteket terjeszt az ember, Isten és vallásról. Nem mintha valami újat produkálna, csak a régiek eszméit veti újból felszínre, hogy az emberiséget odáig juttassa, ahol a régiek eltűntek.

Fejtegetésünk keretébe tartozónak véljük az ember és Isten fogalmainak tisztázását. Ennélfogva ezen tárgyat is taglalni akarjuk, hogy annál világosabban tűnjék a keresztény vallás tökéletessége és fölénye a világ összes vallásai fölött.

ISTEN ÉS EMBER.*)

A látható világ összes teremtményeinek záróköve és koronája az ember, ki az alsóbbrendű teremtmények összes erőit és képességeit önmagában mintegy gócpontban összpontosítja és ezen anyagi természetével a látható világ keretébe van illesztve; szellemi képességével az anyagin felül emelkedve a szellemek országába hatol, mert lényében hordja az istenség szikráját, mely által Isten képévé lett. De ezzel még nem teljesítette életföladatát. Isten a világenderető és teremtmény között véghetetlen és véges szellem között még mindig betölthetetlen úr tátong. Az Isten nemcsak teremtője a nagy látható világnak, hanem fentartója, kormányzója egyszersmind. A teremtmények természetében fekszik az Istenhez, mint minden létnek kutforrásához való folytonos törekvés. Ezen törekvés képezi alapját az ember és Isten közötti helyes viszonynak, mert az emberi szellem bármily magasan áll az anyagi fölött, nyugodalmát csakis a helyes viszony felismeréséből származó Istennel való egyesülésben találhatja.

Az ember lényegének legtökéletesebbje a szellem gondolata, az akaratnak szabad elhatározása.

Ami lelkét legfőképen megragadja, szívét mozgatja, az az örökkévalónak, végtelennek mielőbbi megragadása utáni vágy és törekvés. „Inest homini naturale desiderium cognoscendi causam cum intuetur effectum.” (Thomas Summa Theolog. I. Qu. XII. Art. I.) „Amily bizonyos, – mondja Jacobi – hogy észszel rendelkezem, ép oly bizonyos, hogy ezen emberi eszemmel még nem bírom magamban az élet tökéletességét, a jó és igaznak teljét és mivel mindezt nem bírom, azért tudom, hogy van egy felsőbb lény, akitől eredek. Belátom, hogy önmagam nem lehetek a legfelsőbb lény. Kívülem van még más valaki, ki hatalmasabb

*) L. Hettnige: „Apologie der Christenthums”. I. II. 495-518. l.

felsőbb, mint én vagyok, aki ha nem volna, én sem lehetnék.” „Egész lényem” – mondja Gratry – „olyas valami után törekszik, ami nagyobb és jobb, mint magam vagyok; de nemcsak ma és holnap törekszik ezután, hanem folyton-folyvást és mindig nagyobb után, ami minden nagyságot fölülmúl. A véghetetlen az, a mi minden nagyság fölött áll, miért is egész életem semmi egyéb, mint a véghetetlennek keresése. Lényegem földi, véges és tökéletlen és mindaz a véghetetlen felé vonzódik. Ez a mérhetlen és véghetetlen képezi lényegem központját, létem életgyökerét.”

Az emberi léleknek ezen Istenhez való vonzódása az erkölcsi világ törvényét képezi; a véghetetlennek, örökkévalónak gondolatát magával hordja, de nem magától bírja; nem az ember szüle magától, mert véges, a gondolat véghetetlen. A földi mulandó nem nemzi. az örökkévalót és véghetlent, és daczára az ember eme tehetetlenségének, mégis a véghetetlennek eszméjét hordja magában. Honnét ez eszme? Talán a nagy természetnek szemléletéből, a világ és emberiség történetéből merítette? Legkevesébe. A történelem idővel kezdődik és idővel végződik; örökkévalóra nem taníthat; a nagy természet a maga csodáival, hatalmával és szépségével, a nagy tenger a maga zúgó hullámaival, az égboltozat millió fénylő csillagával csak azt hangoztatja: végesek vagyunk. A tengernek megvan a maga partja, a csillagok megszámlálvák, a természet határolva van. A végesben sohasem találhatjuk föl a mérhetlen végtelenséget, Ily értelemben igaza van La Place-nak, midőn mondja: „Átkutattam az egész eget és még sem akadtam az Istenre.” Nem találta, mert épen ott nem kereste, ahol keresnie kellett volna, saját lelkének mélyében. Szellemé fényével, mely az örök fénynek visszfényét képezi, nem hatolt be a nagy természet sötétségébe, hogy azt bevilágítsa s e világoosságban az örök istenit föllelhette volna.

„A világ kezdete óta ismeretes lett az ember előtt az örök Isten léte” – mondja Tertullian. – „És hallám az Istent, amint őt a szív csendjében hallani lehet, és inkább kételkedném saját létem fölött, minthogy föltegyem, miszerint nem igaz az, ami a teremtményekből felém sugárzik.”

Az istenség eszméje oly világosan van az ember természetébe vésvé, hogy a belső ember szemének, az emberi lélek lelkének nevezhetnők; e nélkül a lélek csak holt. Honnét ered és ki ültette be oly mélyen az emberiségbe? Erre a kérdésre csak egy feleletet adhatunk, t. i. hogy felülről ered.

Az ember Isten képére és hasonlatosságára van teremtve; e képben rejlik nagysága. Az istenség eszméje, ez az ő bírāja. Minden harag, amit ember Isten ellen indít, az az emberi természet ellen megindított harcz, mert a természetbe kitörülhetlen vonásokkal Isten neve van bevésve. Az ember elszakadhat ugyan Istenétől, de azért nyugalmat nem lelend sehol; az istenség gondolata nyugtalanítandja szívét, aggasztandja lelkét mindaddig, míg magában az Istenben meg nem nyugszik.

De ha oly kitörülhetlenül van az istenség eszméje a mi szívünkbe vésvé, honnét van az, hogy annyi ember tagadja Isten létét. Ezen tény megczáfolja tán előbbi állításunkat? A látszat szerint igen, valóságban ugyanazt bizonyítja, amit mi az istenség eszméjéről állítunk.

Minden mondat értelmünk ítéletét fejezi ki. Az ítélet vagy igenlő vagy tagadó. Pl. Isten létezik. Isten nem létezik. Hogy az emberi ész valami felől akár igenlő, akár tagadó Ítéletet mondhasson, mindenkéül annak az eszmének képzetével és fogalmával tisztában kell lennie, amelyről ítéletét mondja.

A vak nem mondhat ítéletet a fal színéről; nem mondhatja, hogy kék vagy vörös, mert a színekről fogalma nincsen. A hitetlen azt mondja: „Nincs Isten vagy nem létezik”, úgy az emberi észnek fogalmával kell bírnia az isteni létezésről. Ezen fogalmat az ember önmagától nem bírja, tehát bírnia kell azt olyantól, ki a fogalom összetelje, vagyis Istentől; az istenség eszméje nem esetleges s nem is részleges, hanem általános, szükségképi. Ha tehát az embernek csak némi fogalma is van az Istenről, úgy egy Istennek léteznie kell. Az istentagadó hitetlenek szívében szintén lakozik az istenség eszméje s nagy fáradságába kerül létezését tagadásba vonni. Szt. Ágoston az emberiség különös fájának nevezi az Isten-tagadókat, sőt épen ezek bizonyítják legjobban Isten

szükségképi létezését, mert az *igen* mindig előbb vala, mint a *nem*, az igazság előbb, mint annak tagadása. Az istenség eszméjével maga az Ég szállt le a földre, az örökkévaló a mulandóhoz, végtelen a végeshez, s amint a nap sugarai visszatükröződnek a csendes tó vízszíneben, a harmat millió cseppjeiben, ép úgy tükrözik vissza az egy Isten a millió ember-szellemben. Az istenség eszméjében valami mennyeit és örökkévalót, mondhatnók magát a mennyet és az örökkévalóságot hordja a halandó ember szívében. Az istenség eszméje az élet maga, a lélek lelke, s ha ez, akkor nem lehet holt. Él, fejlődik és felfelé tör, amint a csira is fejlődik, míg virággá nem lesz. Az istenség eszméjéből kifejlődő virág a vallás. A vallás szükségképen tör elő, a mint az ember a benne rejlő isteni eszmének tudatára ébred. Az egyszerű fejlődés első pillanataiban már is észreveszszük a vallás bimbóját. Minden gyermek fejlődése kezdetén vallásos; alighogy szája kiejti e szót: isten, kezei önkénytelenül imára kulcsolódnak. A gyermek ezen vallásos érzülete mutatkozik mindenhol és mindenütt, ahol azt a vallástalan környezet meg nem mérgezi, ki nem tépi; ez a hamisítatlan természetnek legmegérthetőbb beszéde. Csak az esztelen mondja szívében, hogy nincs Isten. Ha a család tagjai a vallástalanság levegőjét szívják magukba, akkor a gyermek szívében fejlődésnek induló vallás virága satnyul és hervadoz ép úgy, a mint a jeges éjszaki szél behatása alatt a mező virági hervadoznak és lehullanak. Amint az emberi lélekben fejlődésnek indul az istenség eszméje, rögtön megjelenik a vallás titokteljes virága; úgy rémlik, mintha az istenség szállna le az emberhez és magához hívna őt; hangját halljuk, a fejlődő korról érthetőbb és érthetőbb lesz előttünk, míg végre a magán csendjében a megpróbáltatások fájdalmas óráiban halljuk meg lehangosabban szózatát és hozzánk intézett beszédjét. A csillagok mindig ott ragyognak az égboltozaton, de csak akkor pillantjuk meg, ha a nap leáldozott, az éj sötétje beállt. Ha fájdalom es szenvedés sötét fellege borul reánk, akkor keressük rendesen a magasságban ragyogó fénycsillagot. Az istenségnek az emberhez intézett szózata folytonosan ezt ismétli: „Enyém vagy, teremtményem, gyermekem vagy.” És e szózatra ne

felelne egy emberi szellem? Oh gyarló ember, ha gyermekedet karjaidba veszed, annak mély, titokteljes szemeibe nézve észreveszed, hogy minden vonás a te vonásodat adja vissza, azaz saját magadat e gyermek tükrében látod, akkor önkénytelenül is szorosabbra húzod magadhoz s örömtelten rebesgeted: „Enyém vagy, az én gyermekem, képmásom vagy.” Szavaidra a gyermek hozzád simul és gyöngéden mondja: „Igen apa, tied vagyok. Te vagy az én atyám, vagy az én anyám.” S míg ezt mondja, gyöngéd karjait kitárja es átölel. Egy ideig, amíg a gyerek csak vegetatív, öntudatlan életet élt, megosztod vele mindenedet, amid volt. A gyermek öntudata ébredésével beáll a viszonylagosság; a gyermek is hála fejében megosztja veled azt, amije van, t. i. szellemét, mert apának, anyának ismer; édes szavát, mert immár apának, anyának nevez; szívét, mert hozzád simul, hozzád tapad.

És a természet ölében nyugvó embernek ne legyen felelete az őt teremtő Isten szavára, melylyel folyton hangoztatja: „Gyermekem, képmásom vagy”? Az öntudatra ébredt emberi lélekből kitör e felelet: „Én édes Istenem gyermeked vagyok; te vagy az én atyám, uram, Istenem”. Isten mindenéből, amije van, juttatóit az embereknek; ő adott életet, lelket, mindent, amije van és az ember ne adjon vissza semmit”? iis mit adhat neki? A vagyont ellophatják, a testet békóba verhetik és megölhetik; de három kincse van, melyet senki el nem lophat, mely az ember kizárólagos tulajdonát képezi, t. i. a lélek, a szív és a szó, melyben az előbbi kettő megnyilatkozik. Ezt a hármat oda adhatja Istenének. A szellemet oda nyújtja, midőn Istenét megismeri és benne hisz; a szívét, midőn őt szereti; a szót, midőn őt imádja. A hit, szeretet és imádság, ez minden vallásnak lényege.

A régiek beszélnek titokteljes Memnos-szobrokról, melyek komoran és hallgatagon állanak a csendes egyptomi pusztában: a puszta határán fölkél a nap, sugarai ráesnek a szoborra és íme csodálatos hangok szólalnak meg a szobor belsejében. Ilyen az emberi szív is. A nagy természet titokzatos hallgatag pusztának tűnik fel előtte; de íme az istenség fénytengeréből előtörnek a fénysugarak; az örökkévalóság napjának sugarai belsejébe hatolnak,

mire a szív megszólal, mondván: „Miatyánk ki vagy a menyekben” ... Az ember imádkozik. Ez imában rejlik az emberiség törekvése istenéhez, teremtőjéhez. Érzi, hogy végcélja csakis Istene lehet. Máskülönb minnek is volna az ember a világon. Az időhöz lán-
czolva csak rövid életet él, aztán elmerül az idők nagy folyamában s ezzel együtt az örökkévalóságban, hogy az idők teremtőjét színről-
szinre láthassa. Ez minden imának ez élj a. Isten meghallgatja a
könyörgőt és magához vonzza, mert íme szívből fakadó szóval nyilvánítja szeretetét a teremtő iránt.

Ami az egyes emberre vonatkozik, az az egész emberiségnek is szólt, mert az egyedben a nagy emberiséget látjuk. A romlatlan szív mindenekelőtt Istenéhez vonzódik s e vonzódásával vallását bizonyítja. Az őssz népek kultúrája a valláson épült fel. Hiszen e szó kultúra a kultusból származik; amilyen a népek vallása, olyan kultúrája is. Vallás nélkül ember nem élhetett s így nem is élt. Ezt bizonyítja a népek története. Az ember teste éhezik, eledelre van szüksége, mert ebből él, ebből táplálkozik. A nagy emberiség is éhezik Istene után; erre a táplálékra szüksége van, mert e nélkül sem nem fejlődhetik, sem nem élhet. A táplálék az isteni igazság, mert az ember nemcsak kenyérből él, hanem igéből is, mely Isten szájából jó. Amily szellemi táplálékot vesz be, olyan lesz fejlődése, élete. Ha az igazságot fel nem találja, a hamisságot veszi be s bár megmérgezve fejlődik addig, amíg a hamisság mérge fel nem emészti. Ha az igaz Istent nem ismeri, hamis isteneket alkot magának, ezeknek áldozza föl hármias kizárólagos tulajdonát: szellemét, szívét, szavát, vagyis hitét, szeretetét és imakultuszát.

Az istenség eszméjétől vala eltelve a vázolt ókor, melynek csak romjait csodáljuk, mert nem ismerve az igaz Istent, a hamisság isteneinek hódolt. Bármily nagy volt tévedése, ezzel is csak azt mutatta ki, hogy az istenség eszméjét keblében hordozá.

Este vala. Az alkonyodó nap végsugarai csókolák a földet és a tenger habjait. A tenger partján egy komoly ember halad. Szent Ágoston vala, ki sóvárogva tekintett a csendes tengerre s annak tovaömpölygő lágy hullámaira. „Oh tenger – kiált föl –

oh természet! Te vagy-e az én Istenem, megadhatod-e szívem nyugalját?” E szavakban rejlik a természet vallása, az anyag istenítése, a természet-erők kultusa, amint az a régi polytheismusban megnyilatkozott és az újkori materialisztikus tudományban, mely az érzéki élvezetnél magasabbat nem ismer, nap nap mellett jelentkezik. Az élv s ennek alapföltétele a pénz, ez a mai kor materialisztikus tudósainak és követőinek tulajdonképeni istene. „A hullámok zúgva hömpölyögtek tova s azt kiálták vissza: Quare, super nos.” Non sumus Deus tuus. Nem vagyunk a te istened. Gyarló az egész természet, csak Isten teremtő kezének alkotása; háborgó szívednek mi nem adhatjuk meg a szükséges békét és nyugalmat, keresd magasabban Istenedet. A nap lealkonyodik, a sötétség terjed, az égboltozaton fénylő csillagok mutatkoznak. Ágoston a fénylő szépséghez emelé fel szemeit, mondván: „Ti fénylő csillagok, ti vagytok az én Istenem. Megadhatjátok-e szívem nyugalját?” Ez az esztétika vallása, a szépnek, a költészet és művészetnek kultusa, a külső formának istenítése, mely mint sokan mondják, egyes-egyedül képes életünk összes sebeit behegeszteni, fájdalmait enyhíteni. És íme úgy tetszett neki, mintha a csillagok tengeréből egy hang szólalt volna meg, mondván: „Nem vagyunk a te Istened. Mi a nagy istennek teremtményei vagyunk; teremtett lények-szépsége nem adja meg szívednek a várva-várt nyugalmat; quare super nos, keresd Istenedet magasabban fölöttünk”. Ágoston tekintetével az Isten trónja előtt álló szellemekig hatolt s kiáltá: „Oh nagy szellemek, ti vagytok az én Isteneim? Megadhatjátok-e szívem nyugalját? Ez a szellemek kultusa, melyet a Strauss féle iskola a jövő vallásának jelez, mintha ezen a régi kor nem ment volna keresztül”. De még onnét is e feleletet hallá: „Mi nem vagyunk a te istened; mi csak az ő teremtményei vagyunk. Minden szellemi nagyság csak a hatalmas Isten műve. Mi nem adhatjuk meg szívednek a várva-várt nyugalmat és békét; quare super nos, keresd feljebb és feljebb.” És íme lelke szárnyain föl száll a természet és minden alkotott szellemi lények fölé, magához az istenség trónjához. De most már nem kérdi többé: „Te vagy-e az én Istenem?” Leborulva imádja alkotóját, csend, béke lön

szívében; mit midőn érez, fölkiált: „Nyugtalan volt az én szívem mindaddig, míg benned meg nem nyugodott. Te magad adtad meg szívemnek a szükséges békét, azért vagy Istenem, benned van bizodalمام és nyugodalمام”. „Quoque versum se verterit anima hominis, ad dolores figitur alibi praeterquam in te, tametsi figitur in pulchris extra te et extrásé. Quae tamen nulla essent, nisi essent abste quae oriuntur et occidunt, et oriundo quasi esse incipiunt et crescunt, út perficiantur, et perfecta senescunt et intereunt; et enim omnia senescunt et omnia intereunt. Ergo cum oriuntur et tendunt esse, quo magis celeriter crescunt, út sint eo magis festinant, út non sint. Laudet te ex illis anima mea, sed non in eis infigatur glutine amoris. Eunt enim quo ibant, út non sint, et conscindunt eam desideriis pestilentiosis; quoniam ipsa esse vult, et requiescere amat in eis, quae amat. In illis autem non est ubi, quia non stant, fugiunt. Ecce ilia discedunt, út alia succédant. Num quidego aliquo discedo? ait Verbum Dei. (Augustinus. Conf. IV. G. 10. 11.)

A békét és nyugodalmat keresték az ó-kor népei. Nem találhatták meg, daczára a nagy természettől, művészettől és bölcsellettől kölcsönzött sok istenségüknek. Az idők telje csak Krisztus Urunk megjelenésével érkezett e földre. Az ő tanítása révén emelkedett az emberi szellem a természet határait áthatolva az egy igaz Isten fénylő trónjához, hol leborulva monda: „Csak Te vagy az én Istenem, benned hiszek, reménylek, téged szeretlek és imádlak”. Más szóval, Krisztus tanítása révén emelkedett a szellem az őt joggal megillető magasságba s ledönté a polytheismus oltárait e földön; hogy csak Egyet szeressen és imádjon az egy igaz Üdvözítő Krisztusi vallásban, az igaz kereszténységben.

A KERESZTÉNYSÉG FÖLÉNYE AZ ÓKORI VALLÁSOK FÖLÖTT.

Az igaz vallás elnevezésére csak az tarthat számot, mely az ember összes tehetségét és képességeit kielégíti. A mely vallás csak az érzékiséget becézgeti, vagy az értelmi képességet egyoldalúlag fejleszti, az nem vallás, hanem csak egyes emberek bölcséleti rendszere, mely mint ilyen ideig-óráig egyeseket kielégíthet, de állandó biztosítékot, a háborgó szívnek nyugodalmat nem szerzhet soha. Ép ennélfogva a vallás elnevezésére nem is tarthat igényt.

Az emberi szív és érzékeinek minden tekintetben tökéletesen megfelelő s ép ennélfogva legtermészetesebb vallás a kereszténység, melyben az összes pogány vallások igazság sejtelmeit megvalósítva látjuk. Bármennyire különbözzék is a kereszténység, mint az igazság vallása a pogány tévelyen nyugvó vallásoktól, mégis tekintetbe véve a pogányok vallásában bár homályosan megnyilatkozó vallástudatot, azt kell kijelentenünk, hogy a régiek vallása sok tekintetben tökélesbülését nyerte el a kereszténység vallási fölfogásában. A keresztény vallás ébreszté igaz tudatra az ókori pogány világot, csak ennek fényénél ismeré fel önönmagát, megfejtését találá annak? rejtvénynek, mely sok évezreden át gondolatát és érzését foglalkoztatá s melynek megoldását, bármerre fordult is, sehol sem találá. No de nemcsak sejtelmét és homályos reménységét valósítá meg a kereszténység, hanem tévelyei alapokát és nagyságát mutatá ki, hogy mindenki, még a legműveltebb görög vagy római elme is belássa a keresztény hit igazságát. A kereszténység úgy jelenik meg a föld kerekiségén, mint a fénylő nap az égboltozaton; igazsága fénysugarai behatolnak az elsötétült pogány lelkébe s eloszlatva ott a tévelyek ködös sötétjét, annak be-

vallására bírják: valóban az Isten igazsága jelent meg a földön, látom fényt, érzem boldogító melegségét. A mire a pogány kor sohasem vala képes, azt a kereszténység egyszerű tana viszi keresztül; önmagának vindikálva az egész embert, azt kielégíti és boldogítja. A szellemet megtisztítja a tévelyek salakjától; a szívből kirtja az önző szenvedélyek hajtásait; a lelket sphaerájába emeli, szóval az igaz üdvösség útján oda vezeti a küzdő embert, ahol küzdése díját, az örökké tartó boldogságot alkotójától elnyerheti. A kereszténység fönségesebb valami a pogányság igazságsejtelmeinek megvalósításánál; az az emberi nem ősvallásának tökéletesítése s ép e tulajdonságánál fogva ragadja meg mindazok figyelmét, kiknek lelkében az ősvallás eszméjének csak megnyomított képe él. Az emberiség ősvallása két részre osztható, u. m. az eredeti vagyis amíg bűnbe nem esett, el nem bukott és a bukott ember vallására; az eredeti ősvallásnak mindkét nemét veszi föl magába a kereszténység, de úgy, hogy a keresztény vallástudat a kettő közötti különbözetet is feltünteti. A bűn nélküli állapotban létező ember vallásában meg vala mind az, a mi a keresztény vallástudatnak specifikus tartalmát képezi; a bukott ember valláseszméjében benn rejlik a bűnösség tudata, a kiengesztelő - dés szükségessége; a keresztény vallás azt is felöleli s oly magasztosságra emeli, melynél magasabbra emberi szellem nem emelkedhetik. A bukott ember lelkéből eltávozott az égi igazság fénye s ami maradt, az csak az isteni őseredeti, kinyilatkoztatásnak fény sugara s a régi boldogságnak emléke vala. A tévelyek e fényt is elhomályosíták annyira, hogy a bukott embernek bűnösségének és elvesztett boldogságának tudatán kívül csak az isteni kinyilatkoztatás révén a messze jövődöbe való megváltásnak reménysége marad fönn. A domináló szerepet a bűnösség tudata, a kiengesztelődés szükségessége vitte. Ezek képezték a bukott ember vallástudatának központját. A bűn következtében elhomályosult emberelmét csakhamar kosmogonikus gondolatok foglalkoztatják, hogy így a természet segélyül hívásával a megbénított istenséget mielőbb kiengesztelhesse. Ez képezi a pogány világ természetisteni-

tésnek kiindulási pontját, ahol az emberi elme a természetet választja közvetítőnek közötté és a megbántott istenség között.

A keresztény vallás a bukott ember e kozmikus felfogását is respektálja, midőn a bukott ember és Isten közé az Isten emberré lelt fiát állítja, ki megjelenésével e földön nemcsak az embert békíti ki Istenével, hanem az emberrel együtt elbukott ösztermészetnek is meghozza a megváltás tanát. Az igaz Isten Krisztus személyében való megjelenése a földön, megnyitása az égnek, az igazság és isteni kegyelem forrásainak, amelyeknél a szomjúhozó emberi lélek isteni igazság utáni szomját lecsillapíthatja, a nyugtalan emberi szív nyugalmát feltalálhatja. Maga a nagy természet, melynek imádásába a tévútra vezetett emberiség elmerült, megdicsőül, hogy a hívő emberrel boldogságra jusson mindaz, ami az emberért Isten által teremtve lön.

Krisztus Urunk ezen tanának meghallgatásakor a hívő lélek tekintete az égi boldogság hona felé irányult, ahol a dolgok oly csodálatos rendjét veszi észre, amilyennek megalkotására csak a véghetetlen, örök és teljhatalmú Isten képes. És mivel az igazság fényvilágánál érzi és tudja, hogy az egész világ így lesz megdicsőülve, jóllehet csak az ő számára lett teremtve, ő maga is lelke szárnyain fölfelé emelkedik és dicsőíti az Isten egyszülött fiát. ki háborgó szívét megnyugtatta, lelkét pedig alkotójához, szerető atyjához felemelte. A keresztény igazság fénye mellett a keresztény ember lelki szemei előtt a tökéletességnek mennyei országa tárul fel; oda törekszik, a földet szegény csak lépcsőzetnek tekinti s erősen bízik abban, hogy ezen a lépcsőzeten boldogsága kútforrásához jutand, ahol Isten lesz mindene. Ezen kútból táplálkozik, ez éltető eleme minden igaz hitű kereszténynek. Amennyiben a keresztény hit a jövő élet boldogságának föltevésében rejlik. annyiban különbözik az eredeti vallás tudatától, melynek hatása alatt a még nem bukott ember csakis a jelen dicsőségét szemlélte. de a realitást természet fölötti, fényében meg nem pillantotta. Isten malasztteljes jelenlététől boldogítva az első ember a közvetlen érzéki, földi élvezetek között boldognak érezte magát; a bűnbeeséssel vége szakadt e boldogságnak; a földi boldogság he-

lyett a keresztény ember felé a földöntúli természetfölötti boldogságnak örömsugarai sugároznak, melyeket a legelőbb hittel s Isten által megerősített erkölcsi akarattal keli felfognia, a támadások ellen megvédelmeznie. Az Isten által alapított ez új életrendben alakul már e földön az isteni dicsőségnek és mennyei boldogságnak ámbár még tökéletlen országa, a mennyei Isten-országunk halvány visszfénye *az egyház*, mely az Isten földi országának címére azért méltó, mert hívő lelkei szívében az igaz Isten lakozik, az emberi szellem az égiek felé irányíttatik. Az Istennek ezen földi országában van letéve az üdvösség kincse, melylyel minden egyes lélek Isten számára megmenthető, az örökkévaló boldogság elnyerésére képesíthető; ez a szentségek drága malasztkincse; ezzel szenteltetnek meg a lelkek, ennek révén emelkedik fel a halandó ember a számára rendelt örökkétartó Isten országába.

A kereszténység a Krisztus által alapított egyházban valósul meg. Ez egyház, mint a hívők közössége az Istenhez felemelkedő lelkek országát jelképezi. A hitvallók erényei a kiváló szellemek gyöngyeit reprezentálják, melyek értékével a bukott emberi szív megváltatik, Istenben való életre képesíttetik. A kereszténység nemcsak a szívet, hanem a szellemet is megragadja, nemesíti, fejleszti, igaz hazájába vezeti. Mint a szellem vallása a kereszténység fölötté áll az ókori népek minden vallásának. Ez az igazi tökéletes vallás, melyhez még a kinyilatkoztatáson alapuló zsidó monotheismus is csak úgy viszonyul, mint tökéletlen a tökéleteshez. A pogány népek a naturalismusba süllyedve az istenség eredeti eszméjétől eltértek, miért is vallásuk a szó szoros értelmében véve s a keresztény valláshoz viszonyítva, a vallás elnevezésére igényt sem tarthat. A pogány vallás naturalismusának tulajdonképeni lényege abban áll, hogy a földi ember létkörét normális és igaz valóságnak veszi s az ember összes gondolkodását és törekvését csakis a földiekre irányítja s ezen eljárásával az Isten képét az emberben elhomályosítja, minek következtében a bukott ember a magasztos eszményit és istenit magához rántja és csak annyiban ismeri el, amennyiben földi életére, esetleg túlvilági tartózkodására befolyással bír. Az istenséget tetszése szerint alkotja, mert elmosódott

benne az örökkévalónak kinyilatkoztatás! tana. Ami szívét háborgatja, az annak homályos sejtelve, hogy belső ember átalakulása okvetlenül szükséges; az átalakulás módját azonban nem ismeri, mert hiányzik nála az isteninek, szentnek igaz fölfogása, más szóval a lényegében jelentkező Isten hasonmásának a felismerése.

Az Istenben tökéletesen megszentelt igaz emberéletnek eszménye Jézus Krisztus, akinek hatalma és tanítása az összerberséget átalakítja, Isten országát e földön megalapítja, vagyis realizálta az Istent szolgáló emberiség körében a szellemnek tiszta igaz vallását.

A keresztyén megszentelésnek tulajdonképeni célja a természetfölötti realitásnak megalapítása az ember földi ideiglenes életében, mit a katolikus egyházban letett kegyszerek segítségével ér el. Az ember ideiglenes földi életének összrendjét természetfölötti életrendbe illeszti bele, amidőn az emberi lelket természetfölöttiek, földöntúliak országába átülteti és az egész erkölcsi életrendet az isteni rendnek veti alá. A keresztyén katolikus egyház kebelében az ember újjászületik, megszenteltetik s ezáltal fiává válik magának az Isten által alapított egyháznak, ennek a földi menyországnak. Közvetlenül valláserkölcsi szempontból az ember az egyház szabványainak van alávetve, mint külső ember a jogállam kötelékébe tartozik, annyiban, amennyiben a polgári jog eszméje az örökké igaz Isten, mint minden jognak tiszta Forrásából ered. A természetfölötti nem semmisíti meg a földi természetet, csak megtisztítja salakjától és a magasabb tökéletesség fokára emeli. Az egyház sem absorbeálhatja az államot annyira, hogy ez szolgálja lenne az egyháznak; a tökéletes erkölcsi rendben nem létezik akaratlan, szabadságellenes szolgálás; az egyház sem minősíthető az összes etikai tehetségeket absorbeáló hatalmi államnak; az állampolgári rendet nemcsak hogy nem semmisíti meg, hanem a saját országának rendjétől, melyben élettörvényét bírja, különállónak tünteti föl. Az egyház mint ilyen, a keresztyén lelkiismeret fölött gyakorolja uralmát, melynek befolyása alól az ember ideiglenes földi létnek semminemű etikai funkciója sem emanczipálható. Ennek daczára az Isten igazsága által megvilágított keresz-

tény lelkiismeret még sem lép föl zsarnoki kényszerhatalommal, hanem csak az erkölcsi tökéletesedés hatalmát veszi igénybe, melyel az emberiség magasztosabb etikai és eszményi érdekeit összhangzásba hozza a legfelsőbb életrenddel. Csak ebben az értelemben vonható az állam a keresztény életrend körébe. A pogány vallás megteremte a pogány államot, pogány jogot és erkölcsöket, befolyásolja a tudományt és művészetet; a kereszténység fölléptével az emberiség fejlődése és tökéletesedése a keresztény eszmének, erejének és hatalmának van alávetve.

Valláserkölcsi szempontból a kereszténység, a tisztulás, tökéletesedés és felvilágosodás megteremtője. Az egyház kebelében megszentelt, etikailag tökéletesedett és megteremtett ember Krisztushoz, a tökéletesség eszményéhez közeledik, hogy örökösé legyen a természetfölötti boldogságnak. Krisztus jelképe az Istenben tökéletesített világ, teremtés és megdicsőült emberiségnek; a világegyetem újjászületésének és tökélesedésének isteni erői összpontosulnak benne, melyekkel a föld országát a mennyek orszá-gával egyesíti. Valamint a teremtett menyország csak az Istenben megdicsőült emberiségnek bevonulásával nyeri befejezését, amikor is mindazt fogadja magába, ami számára van teremtve, ép úgy kell a látható világnak és teremtésnek Krisztus fényében és erejében megdicsőülnie úgy, ahogy az természetének legjobban megfelel. Ebben rejlik Krisztus megváltása az emberre és a természetre nézve. A Krisztusban és Krisztus által boldogított lelkek Istenükben látják majd a világ befejezését és az örök istenségnek a természetre gyakorolt utolsó aktusát,

Mindezzel megismertet bennünket a kereszténység, midőn a szellemet az igazság fényével betölti, rendeltetésének útjára vezeti, a lelket malaszteszközeivel megszenteli és az össztermészetet az örökkévaló Isten templomává átalakítja, melyben minden teremtmény a nagyhatalmú Istennek dicsőségét zengi.

A kereszténység a zsidóságból nőit ki. Az új-szövetségi isteni kinyilatkoztatás tökéletesítése és befejezése az ószövetségben mint csirában foglalt vallástannak. Csakis ebben az értelemben Mondhatjuk, hogy az üdv Júdeából ered. Az isteni örök igazság

szelleme az örökkévalónak elsőszülött leánya, az igazi vallásbölcseesség, a mennyei sophia az, mely a legfölségesnek szájából származott és mint elsőszülöttje, minden teremtmény előtt az Úrral vala, mielőtt valamit teremtett volna. „Még nem voltak a mélységek s Én már fogantattam vala, még a vizek forrásai ki sem fakadtak; még a hegyek nagy tömegben meg nem állapodtak; a halmok előtt születtem én; még a földet nem teremtette és a folyóvizeket és a földkerekség sarkait. Mikor az egeket készíté. jelen voltam; mikor bizonyos törvénnyel kerítést vont a mélységek körül, mikor az egeket ott fenn megerősíté és megmérte a vizek kutait, mikor a tengernek kimérte határait és törvényt adott a vizeknek, hogy át ne menjenek határaikon mikor a földnek alapokat vetett, ő vele voltam, mindeneket elrendezvén és gyönyörködtem naponkint, mulatván előtte minden időben, mulatván a föld kerekéségén; és gyönyörűségem az emberek fiaival lenni. (Példabeszédek könyve. 8. 21-32.) Ezen isteni bölcsesség kifolyása a kiválasztott nép, melynek kebelében a kegyelem és világoosság szelleme gyökeret vert és a gyökérből a hitnek mindig szebb és szebb virágait hozá elő, e kiválasztott nép szent reményiségének törzsén profetikus látomásokban mindig feljebb és feljebb kúszott és az örökkévalóságnak fényét a földi ember sötétségébe időközönként szórta. A világot rendező isteni szellem vala az örökkévalónak ígéje, mely már a hívő Izrael fiainak lelkében, szívében és lelkiismeretében működve, lassan-lassan előkészíti az utat annak fölismerésére, ki mint az örökkévaló bölcsesség testben e világon megjelenendő vala. Az Isten ígéjének testben val-» megjelenése e földön képezi zárókövét az isteni kinyilatkoztatások összegének. Amit a kiválasztott nép törvényében tipikus formában vala előre jelezve, a profetiákban megjövendölve, az Krisztus megjelenésével e földön mind realizálva lett. Az ember magasztos rendeltetésének tudatára ébredve egy új irányba tereltetik, hogy fejlődésének legmagasabb fokát mielőbb elérhesse.

A zsidóságban a benne működő isteni elemnél fogva megtaláltuk a megváltás fő alkatelemeit, melyeknél fogva a zsidó vallás a többi népvallások tanítójává lön. A pogányság nem rendelkezett

ilyen a természet határain felülemelkedő isteni erővel, miért is fejlődésében, haladásában csakis azt tükröztette vissza, ami lényegében feküdt s midőn ezt kimerítette, fejlődése véghatáráig jutó Li, aztán eltűnt, hogy a természetet a természetfölötti világnézet váltsa föl. A pogányság, mint ilyen, naturalistikus alapon áll, ép ezért dicsőíti, isteníti a földit s végre a teremtmények koronájára, az emberre nyomja az isteni hatalom signaturáját. Ez vallási fejlődésének utolsó stádiuma. Az ember apotheosisával megszűnt létezni. A földi hatalomnak és fénynek dicsőítése, az embernek istenítése elárulja a pogányság erkölcsi elfajulását, szellemi elerőtlenedését. Ezen ember-istenítés kezdete a macedoni korszakba esik. Már Nagy Sándort, ennek a korszaknak megalapítóját Zeus fiának üdvözli Jupiter Amonius jóslata. A lakydák, seleucizidák, Pergamen királyai Eumenos, Attalus, Antigonus, Denetrius, Polyokretes örömmel fogadták a nekik bemutatott istentiszteletet. Tytus Quintus Flaminius, Soter (megváltó) címmel lett megtisztelve; Antonius és Kleopátrája mint Osiris és Isis tiszteltetnek Alexandriában. A görögök Dionysos és Seléne hódolatát mutatathatják be nekik. Julius Caesar istenítése Rómából indul ki, ahol tiszteletére oltárt emeltek, nyilvános körmenetek alkalmával képét körülhordták. Octaviánus mint egyeduralkodó Augustusnak (fölségesnek) címezteti magát s nevét a szertartás könyvében az istenek névsorába jegyezteti. Példáját a többi császárok is követik; mindegyik isteni kai tust követel magának.

Az emberi szellem ezen aberrációja csakhamar tért hódít a többi nemzeteknél s általánossá válik.

A népek érintkezését nagyban elősegítik a kereskedelmi forgalom, hadjáratok és hódítások, melyek mind a vallási eszméknek kicserélésével s egybeolvadásával jártak. Már a macedoni uralom megalapításakor általános theokrasiát veszünk észre, A görög istenfogalmak egybeolvadnak a kelet istenfogalmával, míg végre a nyugati valláséletbe behatolva, annak is a görögkeleti jelleget kölcsönzi. Ezen theokrasia következtében fölszaporodott istenségek arra bírták a gondolkodó főket, hogy a pogány-istentant egyszerűsítsék s annak tartalmát a műveit emberi elme kívánalmái

szerint átformálják. A vallásbölcseleti tanulmány természete már magával hozá, hogy a bölcselet a vallás érdekének legyen alárendelve, mert hiszen maga a bölcselet is a valláselemek alapján nyugodott. A bölcselet művelői mindenekelőtt a pogány népek naturalizmusát támadták, de oly szerencsétlenül, hogy a másik szélsőségbe estek s a pantheismust állapíták meg. A polytheismust a pantheismus váltá föl. A pantheismusnak kifolyása, az emanacionismus, mely nemcsak hogy nem győzte le az ókori pogányság naturalizmusát, hanem újabb bonyodalmaknak előidézőjévé lőn és a dualistikus elemet újból előtérbe toltá.

A vallásbölcseleti iskolák egymás után keletkeznek, de az igazságot egy sem tudja föltalálni. Ez a régi kor átka, melytől csak Krisztus megjelenése e földön oldá föl.

Igaz ugyan, hogy a keresztény előtti zsidóságnak nincs philosophiája s erre tán nem is volt szüksége, mert az igaz ismeretnek teljes birtokában nem helyezkedhetett a pogány bölcselek vallásbölcseleti álláspontjára. A zsidóságnak csak theológiája volt, mely a szent könyvek magyarázatára szorítkozott s azokból mérité minden tudományát. Hogy milyen álláspontra helyezkedett egyik másik írástudó, annak megítélése még most is a legnehezebb feladatokegyike. Annyi bizonyos, hogy sokan inkább a zsidó hagyományra fektették a fősúlyt s elhanyagolták a szentírás pregnáns részleteit.

Az ókori világ összes vallás-iskoláinak Jézus Krisztus vetett véget. Egy új iskolát alapított, melynek termeiben az öröktől fogva létező bölcsesség lesz előadva. Az ő megjelenésével e földön egy újabb kor kezdődik: a kereszténység korszaka, mely halomra dönti az ókori paganismust, tökéletesíti a judaismust, eddig ismeretlen alapokra fekteti a társadalmat, újabb irányba tereli a nemzetek kultúráját, fejlődését, kibékíti az embert Istenével s az örökkévaló bölcsességet teszi uralkodóvá az emberek szívében s elméjében. A sötétség dámonjai futva menekülnek az ég angyalainak fényalakjai elől s átengedik területüket a világosság terjesztőinek, hogy a régóta várva-várt földi menyország megállapittassék. A földkerekségnek átalakítását csakis Isten eszközölhette, ez pedig Jézus Krisztus. Az ő tana fölötté áll minden emberi tannak. Az

ő vallása az igazság és szeretet vallása, a kereszténység, mint világvallás a nagy emberiség boldogítója, koronája. Négyezer évi törekvés után az ember odáig jutott, hogy szívében kimondhatatlan üresség, mély és általános kétségbeesés uralkodik. A szívnek nyugalmat, a szellemnek pedig megállapodást csakis Krisztus vallása nyújt,

Jézus Krisztus, ki Isten s ember egyszersmind, kit az Atya századok előtt nemz Ádám törzséből, Juda nemzetiségéből, testet egy szűznek méhében ölt, kinél az eredeti romlottság hullámai tisztelettel megállanak, kinek homloka körül kiváló gyöngédségből az anyaság fönséges valóságát a szüzesség eszményi szépségével fonja össze, megjelen e földön s az ó-világ ezennel véget ér.

A várakozás megszűnik, mert az ókori kinyilatkoztatás teljesült. Az áldozatok megszűnnek, mert az igazi áldozat oltárra szállt. A jeruzsálemi templom megszűnik, mert eljött az óra, midőn Istent többé nem Jeruzsálemben, nem Garitiv hegyen, hanem mindenütt imádják lélekben és igazságban.

Maga Róma is szünőfélben van; megszűnik iszonyatával, gyarázataival, melyeket nem lát többé a világ sehhol, ahol az evangélium fénye fölragyog. Jól mondja Bougaud:*)

„Krisztus születésekor magasztosabb módon ment végbe az, mit Ádám születésénél látunk. Az első ember alig jelent meg, a heves forradalmak, melyek addig zaklatták és megrázták e földtekét, fokonkint csendesülnek; mintha csak a felsőbb lény megjelenésére meghunyászkodnék a föld, melynek királyává lenni készült. Néhány múló rázkódás, mint a vulkánok kitörései, földrengések és egy rendkívüli válság, a vízözön, emlékeztetnek ama korszakok katasztrófáira, melyek az ember jöttét megelőzték. Királyi lábának érintése alatt a föld lecsendesül; kezei alatt megszépül és megtermékenyül; lelke pedig új életet hoz be; az értelem, szabadság és szeretet életét.

Íme Krisztus megérkeztének képe. Egy részről bezárja az ó-világot; bevégzi, megkoronázza azt; másrészről megnyitja az új-világot. Általa magasabb élet lőn az emberiség ereibe oltva;

*) L. Bougaud Emil: „A kereszténység és korunk” III kötet 507 l.

oly természetű élet, hogy Ádám élete közelebb áll az őt megelőző alsóbb lények, a növények s állatok életéhez, mint az első ember által behozott élet amaz új élethez, melyet Krisztus hoz magával, mert az magának Istennek élete.

Úgy van. Azt az életet, mely kezdettől Istenben van, mely Istennek tulajdon élete, melynek merőben kimondhatatlan és megfoghatatlan nagy működései megsejtetik velünk némi árnyékukat abban, amit egy emberben értelem és szeretetnek nevezünk; azt az életet, melyet Isten az örök nemzés által az Ige személyébe szünet nélkül átönt, az Ige viszont a megtestesülés által örömmel önti az emberiségbe, melylyel egyesülve van. Krisztus mint ember kétségkívül emberi életet él. Születik, növekedik, imádkozik, szenved, meghal; s azt még nem elég mondanunk, hogy mindeme működéseket oly emelkedettséggel, nagysággal, lelki erővel, tisztasággal, fönséggel viszi véghez, mely minden képzeletet meghalad. Ez csak a külső. Valóságos és sértetlen emberi lényegével, teljesen ember maradván, egy más magasabb életet él. Az Igével való egyesülése által az emberi értelem minden fogalmán túl emelt természete magának Istennek életében részesül. Ott lakozik ő, a szellem és szív bizonyos állandó felmagasztosultsága, csöndes elragadtatása által, melyről még a legvilágosabb emberi szó sem adhat fogalmat.

Összehasonlítást is alig merünk kockáztatni itt. Miként az ember teste lelkével egy személyben való egyesülése által önmaga fölé lón emelve, s bármennyire anyagi is különben, arra lón hivatva, hogy az értelem és szeretet életében kimondhatatlan módon részesüljön; úgy és pedig mert értelmes és szerető lényről van szó, hasonlíthatatlanul magasabb módon Jézus Krisztusban az emberi természet arra lón hivatva, hogy Istennek magának életében részesüljön.

S míg az Ige az emberi természetet ekként magához emeli, egyúttal legkisebb emberi működésének is végtelen érdemet kölcsönözvén, megszenteli, meg is erősíti azt. Krisztusnak minden egyes tette mint egy szentség végtelen életet áraszt s képes fölemelni, megtisztítani, megdicsőíteni minden hasonlatos műkö-

dést minden emberben, aki vele egyesülni akar az idők végezetéig.

Látjátok most tehát az új Ádámot, kiről Szt. Pál beszél, e második teljesen mennyei embert, ki magának Istennek életét éli s ki azt az emberiségbe öntve, behozza a világ új korszakát, a dolgok magasabb rendjét, melyet a költő sejtett:

Páratlan fényvel nagy századok új sora támadt. . .

A századok milliárdjai alatt a phisikai élet egészen egyedül fejlődött a természet *méhében* és az *első* Ádám, Primus Ádám által át lón hidalva az örvény, a lét eme külső alakja és az értelmes szabad lélek létének magasabb alakja közt. E fensőbb alak teljes kifejlődésére 40 század lón adva és akkor megjelen a második Ádám vagy szabatosabban szólva az utolsó novissimus Ádám, a ki után nem jön más; aki átmenetet eszközöl az emberi élettől a végleges, a legmagasabb életre; Istennek magának életére, az emberi nem kebelére.

Ettől kezdve az isteni élet lángja ott lobog a világban, terjedve mindenütt, hol kellő tápot talál és megújulva szüntelen Jézus Krisztusban. Belőle árad az ki, mint az emberi élet árad Ádámából? „Ha ki újonnan nem születik vízből és szentlélekből, nem lesz élet abban”. (János 3. 5.) „A ki eszi az én testemet és issza az én véretem, örök élete vagyon” (János ti. 55.) Itt nincs mit csodálkozni, nincs mit akadékoskodni. Ha nem születünk Ádámtól, nincs emberi életünk; ha nem születünk Krisztustól, nincs isteni életünk. Hol láttok itt nehézséget és hogy nem lógjátok föl ez összhangzatot?

E teljesen szellemi életet ugyancsak szellemi eszközök terjesztik. A keresztség megadja; a bérálás öregbíti; a legméltóságosabb oltáriszentség ápolja és tökéletesíti. Hét csatorna önti szét e világra; az élet, világosság, szeretet, kegyelem hét folyója árasztja minden lélekbe. A ki szomjas, jöjjön és igyék. Ádámtól végzetesen, Krisztustól szabadon születtünk. Hanem itt is – ott is, ki ez életadó kútforrásból nem merít, nincs élete.

Ki ellenben onnét merít életet, magának Istennek életét nyeri. Ha még oly igénytelen is, oly magasra emelkedik, hogy

Szt. Péter szerint az isteni természet részese lesz. íme ezt adja Jézus Krisztus neki. Nem oly magot ad, mely emberré, hanem oly magot, mely istenné tesz bennünket. Magának Istennek lényege világosít, éltet, boldogít bennünket. Oh mily szép gondolatok ezek! Nem is várom az örökkévalóságot, hogy benned éljek oh Istenem. Már benned élek; s a menny és föld csak abban különböznek egymástól, hogy itt a szeretet éjében élek, ott fönnpedig világosság ragyogásában fogok élni majd. Az érzés boldogságával egyesítem majd a színről-színre látás boldogságát, Hanem itt is, ott is belvilágom, életem kútfeje: magának Istennek lényege; divinae consortes naturae.

És ez az élet hogyan száll belém, mily módon? Halljuk Krisztus Urunkat: „Maradjatok én bennem, én vagyok a szőlő-tő, ti a szőlővesszők”. (János 15. 5.)

Ez hát a mód: összeforrni Jézus Krisztussal; egyesülni vele a keresztség, a legméltóságosabb oltáriszentség, az ima, a szeretet által; benne maradni; ha szabad mondanom, bele menni oly módon, hogy az apostollal elmondhassuk: „Élek én, de már én, hanem él bennem Krisztus.” Ekkor aztán, mert egyrészt Jézus Krisztus egészen Istenben, másrészt egészen bennünk van: megkezdődik az a benső, újjáteremtő egyesülés, mely szerint mi Istenben élünk, Istenben vagyunk, részesei leszünk Isten életének, magunkba zárván Jézus Krisztust, kiben az az isteni élet egész teljében vagyon.

Ez isteni élet csodáinak kifejezésére nem találok szavakat. Elég mondanom, hogy ez egy neme Krisztus megtestesülésének bennünk, mintegy az Igének az emberi természettel egy személyben való egyesülésének kiterjesztése, folytatása bennünk, Krisztus valósággal megszületik a lelkekben, kik benne hisznek; növekedik, fejlődik ott. A lélekkel annyira azonosul, hogy gondolatunk, érzelmeink, életünk, magának Jézus Krisztusnak gondolatai, érzelmei? élete. Jézus Krisztusban élünk vagy inkább Jézus Krisztus él bennünk, ő most magának Istennek életét éli, vele és benne mi is e magasztos életet éljük. „Az azonosítás oly mély, hogy mi már nem csupán keresztények vagyunk” – úgymond Szt. Ágoston – „hanem

második Krisztussá leszünk. Csodálkozatok és örvendjeteK – kiált fel a szent tudós a lelkesedés egy nemével – íme Krisztussá levénk.” (Szt. Ágoston Jn Joan XXI. n. 8)

Ilyen élet következményeinek már most ki a megmondhatója? Tegyük fel, hogy egy állat emberre lesz; mennyire irtózik állatként töltött életétől. Tegyük föl, hogy egy ember második Krisztussá lesz; mily megvetést érez az emberi élet, a tisztán emberi gyönyörök, méltóságok, hiu dicsőség, gazdagság» javak iránt! Egyszermind mily buzgalom kél benne, hogy az isteni életet öregbítse, mindenél többre becsülje, tőkélyre emelje! Mennyi önfeláldozást, mennyi áldozatot hoz, hogy valóban második Krisztus legyen! Mint csüngnek rajta szemei, hogy jobban fölértse őt s teljesen átalakuljon általa! Élete nem egyéb, mint a szemlélődő hit ihlettségének egy neme. Mily örömet lemond az emberi villágosságról, hogy Jézus Krisztus világosságát kövesse. Úrt váj magában, hogy az isteni élet ömöljön belé s egész teljével betöltse őt.

Ilyen a keresztyények élete, ilyen a szentek élete. Tanulmányozátok azt s vajjon hát nem látjátok ott mindama vonásokat oly szépségben, mely elragad? Vajjon hát emberek-e még? Vajjon hát Krisztusban nincsenek-e a földön túl emelve? Halandó testükben a földön nem angyali, hanem teljesen isteni életet élven.

És mert ennek az életnek gyúpontja Jézus Krisztus; mert csak oly mértékben lesznek részeseivé, amely mértékben Jézus Krisztussal egyesülnek, mert csak azon föltétel alatt nyerik meg azt, ha Jézus Krisztus, az élet egyedüli kútfeje bennök él; csodáljátok-e, ha Jézus Krisztust az örületig szeretik? Ha megvetnek mindent, hogy csak vele foglalkozhassanak; ha mindenütt csak őt keresik, szüntelen csak róla beszélnek, ha csak egy gondolatuk van: elmerülni benne, egész lényüket átadni neki s végre oly magas fokban egyesülni vele, hogy minden gondolatukkal, minden érzelmükkel, minden vágyukkal, egész kül- és belvilágokkal beletemetkezzenek teljesen. Páratlan csoda ez, melynek magasztos kezdete már itt a földön vagon, de teljes valóságát csak a mennyei dicsőségben érzük el.

Íme az isteni terv, melyet szt. Pál ama gyönyörű szavakba

szorított, melyekben ott látjuk az Isten felé törő dolgok fokozatát: „Primus homo de terra, terrenus, secundus, homo de celo, coelestis.” Az első ember földből való földi, a második ember mennyből való mennyei.

Nem feledve a gyönyörű következtetést: „Igitur, sicut portavimus imaginem terreni, portemus et imaginem coelestis.* Azért valamint a földinek ábrázatát viseltük, úgy viseljük a mennyeknek ábrázatát is.

Ha Krisztus és az ókori gondolkodó fők tanítása között párhuzamot vonunk, ezekben csak meglepő ingadozást, a hatalmas szemléletek mellett megfjejthetetlen fogyatkozást látunk. A bölcsészeti művek általános alapja az ókorban határozottan zavart, olyan mint a borús ég, melyen nagyszerű villámok cikáznak át; de e villámok csak erősebb világot vetnek a lábak alatt tátongó iszonyú örvényekre. Sehol teljes világosság, állandó tiszta derű, mely betölti, de nem fárasztja a szemet. Aztán hány emberben láthatók e gyönyörű szemléletek, e nagyszerű villámok? Ha megneveztük Platót, Arisztotelest, az ő mesterüket Socratest, Cicerót, aki másolja őket, elmondtuk mind. Míg ellenben Jézus Krisztus óta a bölcsészek, hittudósok, szemlélődők és gondolkodók szakadatlan sorban követik, úgyszólván tolják egymást s oly tündöklő lánczolatot képeznek, melyben minden egyes lánczszem fényt kap elődjétől és fényt szór utódjára. S minő teljesség mindannyiban! Itt is vannak ragyogó villámok, de világos alapon; és fogyatkozások sehol. Akarjátok látni az emberi szellem emelkedettségét egész fényben Origenestől szt. Ágostonig, aranyszájú szt. Jánostól szt. Tamásig; szt. Anselmtől és szt. Bernáttól Bossuetig, e 18 százados lánczolatban nézzétek azt az új, csodás értelmi jelleget, azt a biztos állást az igaz terén, azt a nyugodt igazságot, azt a mérész és alázatos, szűzies és tisztánlátó, gögtől, ábrándoktól ment, teljesen egészséges emberi szellemet, végre az igazságban véglegesen megállapodott s általa fölemelt lángelme minden vonását.

És megjegyzendő, hogy itt nem épen a lángelme kérdése forog szóban. E tekintetben alig helyezhetnők magát szt. Tamást is Aristoteles fölé, Plato és szt. Ágoston pedig két testvér, egyenlő

értelmi tehetséggel. Hanem szt. Ágoston teljes fényben irt, míg Plato amaz odú mélyén lakolt, melyet oly csodásan irt le, hová csak egy-egy napsugár téved s melynek falain a valóságnak csak sápadt árnyai láthatók. Plato és szt. Ágoston az emberi szellem leghatalmasabb képviselői, minőket látott valaha a föld. És a csodálat habozna a kettő között, ha egy korban élnek vala. Hanem az a légkör, melyben Plató hatalma szárnyait kibontani erőlködött, romlott és ritka volt, merész szárnyalásában nem bírta el őt.

Lebukott tehát, és pedig gyakran és súlyosan; bár még bukásában is megtartá s megérdemlé az isteni melléknevet, mint Aristoteles még Krisztus birodalmában is megtartá a mester nevét.

Tegyük hozzá, hogy Plato és Aristoteles ép ama pillanatban jelentek meg, midőn a művészet, költészet, nyelv, ízlés, az emberi szellemnek minden támogatást megadtak, míg szt. Ágoston és valamennyi egyházatya, szt. Tamás és valamennyi nagy hittudós a hanyatlás korszaka volt s mégis mily különbség. Amazok egész fensőbbsege az alakok tekintetében csak jobban kidomborítja emezek fensőbbségét a tanok terén.

Az ember tehetségeinek a bölcsészeti tanulmányokban már oly szembeszökő emelkedése még szembeszökőbb a tudományos bűvárlatokban. 4000 év alatt mit fedezett fel az ókor, a csillagászat, természet, végy- és földtan birodalmában? Még Archimedes, Euclides, Pythagoras, Aristoteles, Hyppokrates, Galienus, igen mély és nagy emberek után sem ismerték a földtekének még csak alakját sem. Az emberi test egész belsejét, melyet ma már a legkisebb szálig leírnak, fátyol borítá. Ki sejté a világosság, villamosság csodáit, kinek jutott eszébe, hogy megkérdezze a föld gyomrát?

E tudományokat mind a katolikus szellem, a kereszténység hatalmas szelleme teremte. Kopernik, Kepler, Newton, kik bűvárták a csillagászatot; Descartes, Leibnitz, kik a betűszámtnak a mértanra alkalmazása és végtelen kis mennyiségig terjedő számítás által a számtudósok kezébe oly hatalmas emeltyűt adának; Cuvier, Apere, Beaumont, kik megalkották a földtant és számtalan más híres ember. A vége az, hogy az ókor szellemét a keresztény

szellemmel a tudományok terén meg csak össze sem lehet hasonlítani. Az emberi szellem emelkedése tehát világos.

Szabad-e a végtelenig mennem? Szabad-e kimondanom, hogy ama felületesebb dolgokban is, melyek egy társadalom komoly alapja körül csak ragyogó tiszteletként szerepelnek; az értelmi világ ama részében, melyből Isten az ókornak oly bőkezűen juttatott, s mely a kereszténységben csak másodrendű kérdés lehetett: az irodalomban, művészetben, festészetben, zenében is új fénysugár lövelt az emberi szellemre! Oh bizonyára nincs sem Homérünk, sem Virgilünk; de van Dantenk, Tassónk, Miltonunk. És ha e téren le vagyunk is győzve, hány más téren győztünk? Szerintünk Aeschylus, Sophokles és Euripides nem érnek föl az egy Gorneille-el, ki megteremté az új patheticát, melyet az ókor nem ismer. Mi több: ott Racine, ott halhatatlan remek művei Eszther és Athália, Nem is említem Shakespeare-t, ki a drámai szellem gazdag forrását tekintve még Corneille-et is meghaladja. A kereszténység szelleme harmadik részében, mely a legeredetibb s a maga nemében igazán új, Chateaubriand finom szépségek és kitűnő észrevételekben gazdag fejezeteken keresztül mesteri kézzel vont párhuzamot az ókor által teremtett és a keresztény szellem által újjáalkotott typosok között; és anélkül, hogy erősen bizonyítgatnók azt, mi a vallást oly kevésbé érdekli: napnál világosabb, hogy a kereszténység fölemelé, megtisztítá, magasítá az erkölcsi világot és a költészetnek új szárnyakat adott.

E következtetésre jutunk a festészet kérdésében is. Még a Ostiában, Pompejiben ötven év óta csodás fölfedezések után is mit állithat szembe az ókor a keresztény festészettel, a teremtő lángszellemnek ama csoportjával, melynek élén Fra Angelico, Perugin, Leonardo da Vinci, Rubens, Rembrandt s mindenek fölött Raphael áll, s mely Olasz-, Spanyol-, Franciaországot, Belgiumot, Hollandot egy roppant műcsarnokká varázsolta át, kimeríthetlen gyönyörül azoknak, kik utazni tudnak? Ama gyönyörű és mély látkör által, melyet a látható és láthatatlan világ fölött nyit; a lélek átlátszósága által, melyet a testen keresztül mind érezhetőbbé tesz, melyből a festészet igazi varázsa, az ókor előtt

oly kevésbé ismert kifejezés születik; szüzeket, vértanúkat ábrázoló s más eszményi és megdicsőült alakjai által; főleg pedig Krisztus imádató és kifejezhetetlen szépsége által, melyet a keresztény szellem tizenhatszázad óta erőlködik ábrázolni anélkül, hogy az előtte lebegő eszményt elérni sikerülne, de mely által e küzdelemben önmaga fölé emelkedett; a kereszténység a festészetet oly magasra emelte, melyről az ó-kornak fogalma sem volt. Vigasztalásul hagyjuk meg neki a szobrászat világát, és csodálatunkban kalapot emelve Phidias, Praxiteles művei, a Görögön isteni lángszelleme által átlengett legkisebb márványdarabok előtt: valljuk be, hogy még egy Michel Angelo, egy Jean Goujon mellett is ie vagyunk győzve.

De siessünk kárpoztást keresni szolván a zenéről. A kereszténység hogy ne alakította volna át e lényegesen szellemies és vallásos művészetet, mely annál szebb, minél több a lélek benne, s mely a végtelen érzékét jobban felkölti mint bármi más? A vallás és zene égből alászállt elválhatlan nővérek. Mi lenne a vallásból, ha indulatai, fájdalmai, örömei, lelkesedése, ihlettsége kifejezésére ott nem volna a zene? És mi lenne a zenéből, ha Isten a lélektől, imától, szeretettől, végtelentől megfosztaná? Minden, még a hit, még a remény is megszűnik egykoron; csak a szeretet marad meg; és a szeretetnek csak egy nyelve lesz: a zene. Boldog ember, ki a menyéi zenének mintegy előízét Mozart, Beethoven, Rossini, Auber, Gounod isteni összhangzataiban már élvezé! Boldog ember, ki Rómában, a Vaticánban, a katolikus szertartás ünnepélyein Leo, Durante, Pergolése dallamait hallhatá. Pillanatokra az angyalok karéneket hallotta az!

Hanem főleg az erkölcsi és társadalmi világ szüntelen izgatott mélyére szállva látjuk igazán, hogy az isteni élet föláradása mint emelé, tisztítá, magasítá az emberi életet. Ezt még csak tagadni sem lehet. Jézus Krisztus alig jelent meg, a természetes erények megerősödtek, az erkölcsök megszélidültek, a törvények átalakultak, és szemben a korról és az emberi szenvedélyekkel mindenütt egy csendes és békés, de nagy, egyetemes, haladó újjászületés első csirái mutatkoztak. A mai polgárosodás fárad-

ságos és nagyszerű kifejlődéséről köteteket írhatnánk. Hanem lehetetlen a tanult olvasókat annak legalább főbb mozzanataira nem emlékeztetnünk. Ki ne tanulmányozta volna néha egy emberi nem csodás újjászervezését a jog terén; az egyház ama mélyreható munkáját, melylyel a rabszolga után, kinek sem neve, sem joga, sem szabadsága, s jóformán lelke, legalább saját és ura szemében lelke sem volt, benyúl a sárba, először, hogy emberré tegye, kereszténynyé teszi; aztán lassankint a rabszolgát jobbágygyá, a jobbágyot szabad emberré, közpolgárrá emeli; végre a szabadság áldását az egyenlőség áldásával koronázza, lassankint minden nyilvános működésre képessé teszi. És mindezt oly bőséges jótéteményekkel, hogy szerencsétlenségeinket részben e szakadatlan bőkezűség okozza; nem a kereszténység, hanem azok hibája miatt, kik egykor azt képzék, hogy ki lehet vágni a fát s gyümölcseit megtartania.

És az emberiség ez újjászervezésében a jog terén hogyan feledhetnők el azt a gyöngéd, figyelmes, állandó szeretetet azok iránt, kik minden intézmény, minden törvény mellett is bizony csak kicsinyek, szegények, elhagyottak, szenvedők maradnak? Hogyan feledhetnők el „a szegény jeles méltóságát” hirdető csodás, meglepő tant, mely a hit szemeiben oly tiszteletreméltókká, oly nagyokká tette őket, hogy ezer meg ezer szűz lemondott mindenről, hogy szolgálja őket; és a királyok, nagy urak, gazdagok mindig tisztességesnek tartották és tartják, ha lábaikat csókolhatják.

Továbbá mit szóljunk a család újjáteremtéséről az egységben, felbonthatatlanságban, szentségben, tisztességben vagyis a szeretetben? Itt merült föl az a csoda, az a látható kútfeje a mai nemzedék fensőbbiségének az ókor nemzedékei fölött: értem a keresztény hitves és anya. A hitves: a nemes erény, a gyöngéd büszkeség, a kiváló gyöngédség, a szabad tisztaság, a törhetetlen odaadás magasztos példaképe; a legmagasabb áldások egyike, melyet megérdemelhet s megnyerhet az a férfi, ki szolgálja Istenét! Az anya, kiről mit mondhatna az ember egyebet, mint hogy saját anyjáról a hálás szív könyeivel, elfogódva ismétli de Maistre szavait: Az én fölséges anyám.

Neki, a keresztény anyának, a föld savának köszönheti Európa szebb, nemesebb, tisztább, gyöngédebb, büszkébb, nagyobb gyermekeit, mint a minóket az ókor nevelt. És mindez nem von homályt a szüzi tisztaságra, mely ott virul az anyaság mellett, mint liliommező s mint valami illatszervegyíték beillatozza a világot

És végre a társadalomnál, a családnál magasabbra szállva, mit szóljunk ama csodáról, mely mindent magában foglal s melyet keresztény polgárosodásnak neveznek? Képtelenek lévén e nagy mozzanatot méltóan rajzolni, elégedjünk meg ama nagyszerű képpel, melyet egy nagy író annak főbb jellegeiről ad: „Magasztos erkölcsi elvekben, a jog és méltányosság szabályaiban, a tisztességes méltóság érzelmeiben gazdag, csodás közérzet, lelkület, mely az egyes erkölcsi hajótöréseket túléli és nem engedi, hogy a romlottság arczátlansága oly végletekbe menjen, minóket az ókor látott; az erkölcsök bizonyos általános szelidsége, mely háborúkban a nagy katastróphának elejét veszi s békében kedvesebbé teszi az életet; mély tisztelet az ember és jogai iránt, mely az egyesek erőszakoskodásainak útját vágja és minden politikai uralom alatt a kormányok korlátozó fékéül szolgál; a tökéletesedés hő vágya minden osztályban; feltartóztatlan, néha rossz irányba terelt, de mindig élénk törekvés a szerencsétlen osztályok állapotának javítására; a gyöngék védelmére, a szerencsétlenek segélyére irányuló titkos ösztön; ösztön, melynek szabad folyás kell, mely elnyomva, elfojtva, a társadalomban lelkifurdaláshoz hasonló beteges, nyugtalan állapotot idéz elő; az egyetemesség; terjeszkedés szelleme; a segédeszközök kimeríthetetlen kútfeje, hogy elzüllés nélkül megifjuljon és a legnagyobb válságokat túlélje; nemes türelmetlenség, mely a jövőnek elébe szeretne vágni s melyből folytonos izgatottság, mozgalom származik, mely veszélyek, de közönségesebben nagy áldások forrása s egészséges élet jele: ezek az európai polgárosodás főbb, megkülönböztető jellegei; ezek ama vonások, melyek végtelen magasra emelik minden más, régi és újabb polgárosodás fölött.

Már pedig honnét ered az európai polgárosodás e szembeszökő

fensőbbsege? Honnét állt elő olyan büszkén, oly gazdagon, oly változatosan, oly termékenyen, a méltóság, nemesség és emelkedettség bélyegével? Kasztok, rabszolgák, heréltek nélkül, nem ismerve ama nyomorokat, melyek az ókor népein rágódtak? Ki eszközölte ezt? Csak egy a felelet: Jézus Krisztus!

Azonban már mindegy igen szép és megbecsülhetetlen értékű dolog, sietek kimondani, hogy Jézus Krisztus nem azért szállt a földre. Mindez csak kifogásolt balszam, mely szakálla hosszában megcsordult s beillatozta öltönyének legalsó redőit is. (CXXXII. Zs. 2.) Jézus Krisztus mindenk fölött azért jött, hogy meghozza az isteni életet a világnak. Lelkeket, csakis lelkeket keres; lelkeket, kik vele egyesüljenek, kiket ama magaslatra emeljen, hogy mint ő maga, Istennek magának életét éljék a földön. E lelkeket keresi, Összegyűjti, megtisztítja s átalakít mindent, hogy megszabadítsa őket. „Ilyen áron szerzi meg a lelkeket. Megmozdít földet-egyet, hogy megszüljön választottait; s mert előtte mi sem kedves, csak Örök szeretetének gyermekei, szeretett fiának elválhatatlan tagjai, mindent megtesz, csakhogy megmentsen őket.” A népek hiszik, hogy küldetésük van; van egy: Istennek szenteket adni. Csak addig élnek, míg keblük szenteket adhatnak. „Constituit terminos populorum, juxta numerum filiorum Israel. Megállapítja a népek határait Israel fiainak száma szerint.” (Deut. XXXII. 8.) Ha egy nemzet választottakat már nem adhat, mire való volna még?

Ha a bányának kiaknáztátok minden aranyát, mit tesztek vele? Ott hagyjátok üresen, tűz által elpusztítva, széthányva, füstösen. Mire való volna már? Nincs benne több arany?

Ha a narancsnak kifacsartátok minden levét, mit tesztek héjával? Eldobjátok.

Ezt teszi Isten egy világgal, egy néppel. Kivesz belőle mindent, amiben isteni élet van, aztán eldobja.

Nézzétek a római világot. Mint sajtolta, aknáztá négy századon át! A szüzek, apostolok, vértanúk mily szép lelkeit nyerte belőle. Aztán mikor mindennek vége volt, az üres héjat a barbárok lábaihoz dobta.

Nézzétek a keresztény Afrikát Origenes és Szt. Ágoston

korában. Bizonyos ideig mily szép, mily termékeny vala! Jézus Krisztus mint valami bányász dolgozott. Aranyat, világosságot, grényt aratott; aztán, mikor a bánya ki volt merítve, jött a pusztulás; a néphullára ráteríté sápadt szemfedelét; és tizenkét századdal később, midőn Franciaország az eltemetett romokat kardjával megbolygatá, alig talált ama helyre, hol annyi termékeny dicsőség hevert a porban.

Így érnek véget a népek; így tűnnek el a családok, midőn már Istennek szenteket nem adnak. így ér véget a világ, így alusznak ki majd a csillagok. Már ki is alusznak. Ha Jézus Krisztus már nincs ott, Isten kioltja azokat.

Ah! ti száműzni akarjátok Jézus Krisztust a világból, s azt hiszitek, hogy a világ folytatja majd járását! Ti le akarjátok rombolni az ő hajlékát s azt hiszitek, hogy a ti házaitok fennmaradvák? Hogyan! Annak, ki az eget és földet alkotá, ne volna többé egyetlen temploma, egyetlen oltára, s nektek volnának házaitok! Laktanyák, jó! börtönök, legyen! ha úgy tetszik, fegyházak! pompás és piszkos bünbarlangok! De házatok, tűzhelyetek, olyan fönséges helyetek, hol az ember tiszta nászágygyal bírjon, hova egy bölcsőt ellengessen! Nem, nem, soha! És bünbarlangjaitokat is, ha még oly pompásak is, fölperzseli majd az isteni boszú tüze!

Különben mindezekkel nem mentek semmire! Jézus Krisztus fölséges munkás. Ott dolgozik a katakombákban, a börtönök mélyén ép úgy, mint a ragyogó templomokban és a szabad köztereken. És ki tudja, ha vajjon a viharok és katastrophak nem segíték-e munkáját elő?

Én legkisebb hajós lévén,
Nem tudhatom, nem sejthetem:
A vad vihar zord éjjelén
Mit tesz az Úr, a végtelen.

Ki tudja mit művel az Úr?
Vajjon a vész, mely zúgva dúl,
A tomboló hullám-hegyek,
A csattogó, bőszerű fergeteg,
Mely végighajt a tengeren,
Végzet szerint . . . nem kell-e mind
A gyönyögház, mely mélyén terem?!

A KRISZTUSI VALLÁS ÉS ELLENSÉGEI.

Az összes vallások történetében nem akadunk annyi ellenséges elemre, mint épen az isteni kereszténységben. A Krisztus alapította egyház túlélte a 300 éves üldözést, legyőzte a külellenségeket, elnémította belellenségeit is, melyek jobban szaggatták az ő szent testét, mint a Nerok és Domitiánok. Nincs az a tétele, melyet egyik vagy másik tagja ördögi gonoszsággal meg nem támadott volna, A gonoszság, a hamisság kudarczot vallott, elmerült a sötétség országába, a honnét kikerült. Krisztus igaz egyháza fönnáll és szórja az isteni igazság fényét. Nem ijed meg egyetlen ellenségétől sem, legyen az külső, vagy belső; szembeszáll a legújabb kor atheisticomaterialisztikus bölcselőivel s azok követőivel is, nevezzék bár magukat socialistáknak vagy liberálisoknak. Isteni erő lakozik benne, s ezzel legyőz minden gyarló emberi támadást. Mint az ember egyedüli vallása, megfejt minden talányt, odavezeti magát az embert, ahol Isten végtelen jóságában örök lakhelyet épített számára.

A kereszténység kebelében támadt különféle vallások a vallás elnevezésére még jogot sem formálhatnak. Vallást csak Isten alapíthat: ami embertől ered, az az egyszer kinyilatkoztatott isteni igazság elleni erőtlén tusakodás és harc, mely rendesen a gyarló ember intézményének teljes megsemmisülésével végződik. A keresztény katolikus egyház siratja hűtlen fiait szakadását, de nem ijed meg az általuk alapított felekezeti vallás támadásától és büszkeségétől. Ő az isteni igazságnak földi letéteményese, az Isten fiának, ki az igazság maga, földi országa. Ebben rejlik állandósága, mondhatjuk végtelensége, mert az igazság örök, véghetetlen; s amint az igazság csak egy lehet, úgy az igazságon nyugvó s egyedül üdvözítő vallás és egyháza csak egy.

Csodálatos jelensége az emberiségnek, hogy legkivált a mai korban minden egyes ember azt a vallást tartja igaznak, isteninnek, melyhez ő tartozik.

Igaz ugyan, hogy vallása tételeit sokszor nem is ismeri, de a felekezet tévelyéhez szorosan ragaszkodva eltaszít magától minden fénysugárt, elmenekül minden igaz apostol elől. Bizonyos megrögzött ség uralkodik fölötte, melynek befolyása alatt erősen rugdalózik a felvilágosító szó ellen. Az ész fegyverére támaszkodik és ha épen az észszerű gondolkodás alapjain kényszerül tévedése belátására, akkor azt is elveti magától és a dacz fegyverét villogtatja képzelt vallásellenségei fölött. A harczmodorban felhasználja az önteltség és önhittség, vagyis jobban mondvá a megátalkodott büszkeség már rég eltompult fegyverét. Büszkélkedik ősei nevével s appellál az újabb korban feltálat emberi önérzetre, melynek jelszava: becsületes ember abban a hitben él, még ha semmit sem ért belőle, melyben született. A vallási tételek őt nem is feszélyezik, nem is kíváncsi rájuk; a vallásnak csak nevével büszkélkedik, tartalmával nem is törődik, sőt néha annyira közömbössé válik, hogy minden vallásnak egyforma jogosultságot ítél oda, mondván: „A vallás nem határoz, mindegy, akármily vallást követ az ember, csak becsületes legyen” s ezen kijelentésével kimutatja az igazság iránti gyűlöletét, éretlen gondolkodása szülöttjét, a vak büszkeséget. Az ész hatalmát és erejét csak addig becsüli meg, míg vallása tévelyét sophismákkal támogatja, de amint az ész, a logika helyes törvényei alapján tévelyét bizonyítgatja, a bölcséletet is sutba dobja és daczosan gyarló emberi vallásalapítójának nevével büszkélkedik, átkot szór mindenkire, ki az illető vallásalapítónak tévelyét kimutatja s követőinek bárgyúságot feszegeti. Nincs az a vallásalapító, ki a kereszténység korában az igaz egyháztól elszakadva a saját fenhéjazó szellemét és jellemét magára az általa alapított felekezetre nem sütötte volna. A milyen a felekezetetalapító ember magánjelleme, olyan jellegű a vallása is. Egyes vallásfelekezetek alapítóinál belső meghasonlottságot, lelki merevséget, kiállhatlan durczásságot, büszkeséget, szenvedélyességét veszünk észre s ugyan ilyen vallásuk is. Kezdet-

ben a Krisztus alapította egyháznak csak egyes kinyilatkoztatott tételei ellen kelnek ki és ha állításuk megczáfoltatik, tovább mennek; mintha az igazság ellensége, az ördög üzné őket és lassan-lassan a Krisztusi tanok Összegével mérköznék meg, hogy büszkeségüket kielégíthessék s követőik szemrehányását kikerülhessék. Rendesen a félrevezetett, a katolikus egyházzal szemben ellenséges állást elfoglaló nagyok palástjába kapaszkodnak, hogy ezek anyagi, fegyveres támogatásával, melyre az illetőket rendesen csak a kilátásba helyezett anyagi érdek és haszon ösztönzi, a saját profétai (?) méltóságukat fennen hangoztathassák, a nem gondolkodó nagy tömeg előtt nyilváníthassák. Az őket támogató nagyoknak megengednek az ilyen katolikus egyháztói elszakadt új vallásalapítók mindent; nincsen szavuk legnagyobb nyilvános vétkeik ellen. Csak egyre ügyelnek; egyéniségükre és egyéni ambíciójuk mielőbb kielégíthetésére. A gyengébbekkel szemben a zsarnoki hatalmat gyakorolják s jaj annak, ki nézetüknek ellenmondani mer: a vallásalapító büszkeség nem tűr meg maga mellett senkit s csak azokat beczezi, kedves fiainak nevezi, kik meghunyászkodva hallgatják igéit s ha meg sem értették, azok igazságáért küzdeni készek.

A keresztény katolikus egyháztól elszakadt vallástanítók javarészből annak az országnak politikai fölfogását, állását, nézetét, hangulatát, jellegét veszik föl első sorban vallási programjukba, amelynek határain belül vallási nézeteiknek kifejezést adni törekednek. Mindenekelőtt kiszimatolják az ország népének hangulatát az őt uraló fejedelem vagy koronás fő iránt. Ha a népretegnek forrongását veszik észre, erre építik rendszerüket; kedveznek a nép vágyainak, hangulatának, gondolkodásának, de csak addig, míg a nép erejét nagyobbnak tartják az uralkodók sereg hatalmánál. Ellen esetben vallási Ígéretésekkel, kedvezményekkel magára az uralkodóra iparkodnak hatni, hogy támogatását a maga részére a gyűlölt Róma ellen biztosítsák.

Ez utolsó manőverrel csak akkor állanak elő, ha egynehány buzgó követőjük révén az uralkodó személy Róma iránt táplált érzületéről és hangulatáról alapos meggyőződést szereztek maguk-

mik. Ilyenkor nyíltan lépnek föl, ellenesetben titokban szórják nézeteik megmérgezett nyilait.

Az egyes osztályok hazafias érzületét annyira általánosítják, hogy bármely országban lévő követőjének beválják. A vallásalapító, ha hazájából menekülni kényszerül, első sorban annak az országnak a hangulatára, politikai meggyőződésére appellál, amely őt vendégül fogadja. Keblében rendszeren a düh uralkodik azok ellenében, kik nézeteinek ellenszegülni bátorkodtak. E dühtől indítatva, hazája elégedetlenjeihez intézi első sorban szózatát, majd féktelen gögijében általánosít mindent, hogy szenvedélye kitöréseit más országok népei is hallják s ha netán hason helyzetben lennének, vallási nézeteit az általa kiküldött követek szájából fogadják. Csak így sikerült az elégedetlen elemeket maguknak meghódítaniok, vallásos nézeteiknek akár a megnyert uralkodók, akár az uralkodóval, a népréteg révén tért biztosítaniok. Minél ridegebb s magába zárkozóbb a vallásalapító, annál inkább keresi fel a rideg vidék lakóit, hogy a hegyvidék ridegségével is hatást gyakoroljon a népre, mely természeti környezetének ridegségét magába szíva, a ridegebb vallást a saját kedélyének megfelelőbbnek tartja, mint a szenvedély tüzeiben égőt. Ahol a nép szenvedélyes, a nap perzelő sugarának mintegy visszahatása, ott a szenvedélyek lángját táplálja, hogy ezzel megnyerje mindazokat, kiket inkább a gyűlölet izzó tűzoszlopa, mint a keresztény szeretet fényoszlopa vezet.

A nép elégtelenségére fektetve a fősúlyt, azt vallási tételeivel is szítja, megenged mindent, csakhogy több hívőre tehessen szert. Az idegen nemzetiségű uralkodók ellen, ha hívő katolikusok, harcot proklamál s e harci kedvet addig szítja, míg követői részével valami eredményt nem ér el; ezzel aztán kérédik, ezt az új vallásnak tulajdonítja s a hazafiasság erényét a maga részére lefoglalja. Kimondja bátran, hogy csak az ehhez a valláshoz tartozó nevezhető igaz hazafinak, ellenben a már úgy is elavult hazát alapító, száz meg száz esztendőn fentartó katolikus hazafiatlan, mert Róma rabszolgája.

Sokat, nagyon sokat írhatnánk e thémáról s ha még sem teszszük, annak oka nem az, hogy talán megjednénk az ellen-

tábor gúnyolódásától, esetleges kiáltásától, hanem mert ismerve az általános katolikusellenes hangulatot, a katolikus vallás gyöngyeit nem adjuk oda azoknak, kik azokat lenyelve, adójuk ellen felröffenének.

A katolikus egyház Krisztus példáját követve, megbocsát még azoknak is, kik a gúny, megvetés keresztiére szegeznek. Tudja, még pedig Krisztus szájából, hogy az igazságnak még a sírból is ki kell kelnie és hogy maga az igazság Istene van és lesz vele a világ végezetéig. Nem ijed meg a pöffeszkedő tévtanítóktól sem: egy az Isten, egy az igazság, egy a keresztség, egy az egyház.

Ha mint idegen ember, a nagy tengernek valami távol eső szigetéről, a hol Jézus, az igazság neve még sohasem hangzott el, az emberlakta földre lépnék és az azon létező összes népek vallását tanulmányoznám, okvetlenül annak a gondolatnak kellene kifejezést adnom: melyik hát az igaz vallás, melyikhez szegődjem. Az ember vallás nélkül nem létezhetik, ezt már elszigeteltségemben kellett tapasztalnom. Egyszerre emberek közé kerülve, látom a sok mindenféle vallást; melyiket fogadjam el igaznak? Melyik üdvözít? Ez lenne első gondolatom. Eszem egyebet nem mondhatna, minthogy ahhoz a valláshoz szegődjem, mely az embert a tökély legmagasabb fokára vagyis magához az emberi természetben lévő Istenhez emeli. Kezdetben haboznék, letérdepeljek-e a pogány embernek bálványa előtt, hogy ezt imádjam, vagy bemenjek-e a keresztények templomába? Tiszteljem és imádjam-e a gazdagságot szerető zsidóság Jehováját, megtartsam-e Mózes törvényét vagy gyűlöljem-e Mohamed követőjével a föld összes népeit, ragadjak-e fegyvert kezembe s forgassam-e azok ellen, kik Mohamed hatalmas Allahját tisztelni, imádni nem akarják. Hogyan ismerjem föl az igazság istenségét? mikor annyi a mindenféle vallás és felekezet, hogy első tekintetre eligazodni sem tudok bennük. Mindegyik azt mondja magáról, hogy ő az igazság hordozója és letéteményezője. A keresztények bármely felekezete azt mondja magáról, hogy ő nála van az igazság letéve; a zsidó kiáltja, hogy maga Isten írta saját kezével a Mózes által kihirdetett parancsolatot; Mohamed

Arábia pusztáin hirdeti, hogy magától a legfőbb Istentől nyerte kinyilatkoztatását, melynek értelmében nincs más Isten Allahn kívül és ő már mint Mohamed az ő legfőbb prófétája; a pogányság büszkén mondja, hogy az istenek ő hozzá szálltak le, hogy őt az égiekről, az örök igazságról fölvilágosítsák.

Már most, hogy ismerjem föl az igazságot, mikor minden egyes vallásfelekezet azt mondja magáról: „csak nálam van az igazság. Csak nálam található a várva várt üdv és boldogság. Szerencsétlen, boldogtalan mindaz, ki vallásomat el nem fogadja, vagy attól eltér. Egyik karddal védi vallása és prófétájának zászlóját; másik a gúny, élczelődés, lenézés fegyverével küzd vallása mellett; a harmadik a szenvedélyesség éles kardját villogtatja, minden ellenvéleményen lévő fölött; a negyedik boszantó lenézéssel tekint a más hitűre s inkább azt mondja, hogy bolond, semhogy szóba állana vele; az ötödik, a melynek seregéhez a mindennel meghasonlott bölcselők javarészben tartoznak, a semmiséget tüntetik föl boldogító vallásnak, melyben maguk sem hisznek. Ilyen viszonyok között hová szegődjem? Melyik vallásnak tételeit fogadjam el természetes eszemnek legmegfelelőbbeknek. Nem lévén egyéb támpontom, természetes eszemre kell támaszkodnom. Ez meg azt súgná, fogadd el azon vallást igazinak, isteninek, mely magát az embert a földi lét nyomorúságából, a váltakozó szeszélyes sors kezeiből kiemeli, a boldogság hónába vezérli, a viszontagságoknak alávetett gyarló embert a boldogító Istenhez legközelebb hozza, esetleg az isteni boldogság részesévé teszi; s az emberi szellemet arról is fölvilágosítja, hogy ő tulajdonképen magasabb természetű, mint az az állat, esetleg nap vagy csillag, melyet a pogány tisztel és imád. Hogy magasabbra van hivatva, mint a földön létező állattal egyformán érezni és aztán ha pályáját befutotta, örökre elmúlni. A szellem, melynek megnyilatkozását mindenütt észreveszem, azt súgná vissza: „Csak ahhoz a valláshoz szegődöm, mely a világ gyarlóságain túl a tökéletesség, az igazság forrásához magához a legfőbb lényhez emel, mert Istennél magasabb lény nem létezhetik.” A szellemnek pedig végpontja csak ő lehet.

Már most azt kutatnám mindenekelőtt, melyik vallás emel

fel Istenhez, melyik tesz engem az ő országának részesévé. Az Istentől eredő tiszta igaz vallásnak istenivé kell tennie az embert; fel kell őt emelnie a föld porából s Istenhez vezetnie, mert az Isten fölségesebb az embernél.

Így vizsgálva a különféle vallásokat, halomra dől előttem a pogányság vallásrendszere, mert az emberiségnek öncsalódásából indulva ki, ámitásnál egyebet nem tartalmazott. Hogy is imádjам azon istenséget, melyet kezeim kőből vagy fából faragtak ki! Hogyan imádjам tovább a napot, holdat, vagy a csillagokat, melyek csakis megszabott pályájukon mozognak s még olyan szabadsággal sem, milyennel én büszkélkedem? S ámbár befolyást gyakorolnak a földi természet fejlődésére, e befolyásuk még sem kizárólagos, mert még más tényezők közreműködésére van szükségük. Vagy az állatokat tiszteljem? Hasznosak ugyan az emberiségre, de már az ember tekintete előtt is megremegnek. Az emberi ész hatalma által korlátok közé szoríttatnak, megszelídítetnek. Vagy az embert tiszteljem Isten gyanánt? Hát fönségesebb lény-e az ember, mint a nagyhatalmú Isten, ki alatt csak a legtökéletesebb, legbölcsebb örökkévaló és véghetetlen lényt kell értenem. Már a tiszta ész mondja, hogy az önistenítés a legnagyobb, s legbolondabb önámítás, mert minden, mivel az ember rendelkezik, csak a végeesség határai közé van szorítva, a gyarlóság és tökéletlenség sphaerájában mozog. Az igaz isteni kinyilatkoztatott vallás kivezet a sötétség országából és erőssé, hatalmassá tesz. Nem annyira testileg, hiszen ebben az állatvilág felülmúlhat, hanem szellemileg; ezzel nemcsak uralom a föld porát, a természetnek erejét, hanem szenvedélyeimet is legyőzőm s érzem, hogy az igaz vallással valami isteni erő költözik belém, melynek segítségével felvehetem a harcot a teremtmények legerősebbjével. Azt is várom a vallástól, hogy bölcsebbé tegyen, azaz, hogy megismerjem alaposan, tévmentesen az eszközöket és módokat, melyek segítségével boldogíthassak másokat, amint Isten boldogít minden teremtett lényt. A vallás szárnyaitól elvárom, hogy a véghetelenség hónába, a tökéletesség országába emeljenek, mert nap-nap mellett észreveszem, mint tünedez a földi tökéletesség, sírba száll

a földi boldogság. Örök boldogság vágyát hordom keblemben, annak kielégítésére törekszem, annak a vallásnak segítségével, mely örök tökéletességet hirdet s a gyarló embert az Istennel egyetemben örök életűvé teszi.

Tovább menve, azt mondanám, csakis azon vallás nevezhető isteninek, mert az igaz vallásnak olyannak kell lenni, mely az ész és értelem összes követelményeivel összhangzásban van s az életnek talányát a leghelyesebben fejt meg. A pogányság vallását nem fogadhatnám el észellenes tételei miatt; ahhoz a valláshoz sem szegődhetnénk, mely a hangoztatott igazság leple alatt badarságot és ostobaságot takargat. Hiszen az ostobaságot utáljuk a legegyszerűbb emberi dolgokban. Hát a vallás ügyénél megtűrjük, igazságnak vegyük? Ez ellen a legegyszerűbb ember is rugdalózik.

A mindennapi élet bizonyítja, hogy esze mindenkinek van s hogy működése gondolatfejlesztésben nyilvánul, csakhogy nem mindenki fejleszti egyformán. Vannak bizonyos igazságok, melyekre nézve eltérés nem volt s nem is lesz, melyeket a leggyöngébb észtehetséggel megáldott könnyen fölfog, de vannak olyanok is, melyek a legműveltebb emberi elme szüleményei s melyek fölfoghatására, megismertetésére a szellem nagyobbfokú műveltsége szükséges. Ezek az emberiség egy osztályának tulajdonát képezhetik, de nem vonatkoztathatók az összemberiségre. Mint parciálisok a mindenkinek szóló vallás alapját nem képezhetik. Az isteni eredetű vallástól megkövetelem, hogy nemcsak a mívelt, hanem a legmíveltebb ember elméjével összhangzatban legyen, azt kielégítse, követelményeinek megfelelően. A mely vallás e tulajdonsággal nem rendelkezik, az nem lehet isteni, nem lehet igaz, mert a tiszta igazság mindenkinek szól, mindenki által fölfogható.

A legmíveltebb emberi elme a végesség korlátai közé van szorítva. A természetfölöttit sejtheti, de föl nem ismerheti. Mivel a vallás tulajdonképeni és kizárólagos célja a végesség határai között mozgó embert a természetfölöttiek országába vezetni, ennél fogva az isteni vallásnak oly ismeretet kell közvetíteni,

még pedig minden ember által könnyen fölfogható alakban, mik a leggyarlóbbat is a természetfölöttiek megismerésére vezetik. Ač, igaz vallástól még annak magyarázatát is várom, mért szereltetett fel az emberi szellem még oly erőkkal és tulajdonságokkal is, melyeket rövid élet tartalma alatt alaposan soha ki nem fejthet; magyarázza meg nekem, miért hordom keblemben a boldogság utáni vágyat, az erényes életben rejlő boldogulhatási törekvést, jóllehet a vétket is a legfényesebb jólét bíborruhájában látom, az erényt s ártatlanságot a nyomorúság köpönyegébe burkolva szemlélem; fejtse meg nekem, miért törekszik én bennem minden a kizárólagos tökéletesség felé, daczára annak, hogy e törekvést is megszünteti; miért is oltott belém a legbölcebb lény oly vágyódást, ha ki nem elégíthetem, annyiféle képességet és tehetséget, ha ki nem fejthetem, a tökély legmagasabb fokára nem vihetem? Miért a boldogság utáni kiolthatatlan szomjúhozás, ha sohasem csillapíthatom. Igaz vallásnak csak azt fogadnám el, mely e kérdéseket világosan megoldja s ezzel észbeli tehetségem összes követelményeinek megfelel.

Az összes vallások között azt ismerném el isteninek, mely a teremtett lények örök rendjével legszorosabban és legtökéletesebben harmóniái. A mi Istentől ered, abban disharmoniának nem szabad lenni. Ha Istentől van a nagy természet s ugyancsak ő tőle ered a kinyilatkoztatás, úgy e kettő között a legboldogítóbb harmóniának kell léteznie. Egyik sem szállhat sikra a másik ellen, mindkettő erősíti s kiegészíti egymást. Ha észrevenném, hogy az egyik vallás csak arra tanít, miképen emészszem fel, semmisítsem meg tulajdon testemet, akadályozzam meg az emberi nem szaporodását, hasonlónak legyek az utolsó állathoz s kivetközzem emberi méltóságomból: ilyen vallást nem fogadnék el, mert nem származhatnék Istentől, miután Isten és teremtménye között csak a legszebb összhangnak kell léteznie.

Sőt azt is mondanám: csak azt a vallást tartom isteninek, melynek tanítása – ha mindenki részéről megértetik – az emberi nem örök boldogságát csalhatatlanul biztosítja és eredményezi. Az Istenben a jóságos teremtőt látom, ki csak azért teremtett

más lényeket, hogy azok a legnagyobb boldogságnak részesei lehessenek. Még az emberről sem tételezhetném föl, hogy teremtő erő birtokában kárhozatra, szerencsétlenségre teremtsen valamit. Hogyan gondolhatnám ezt a legjóságosabb, a legtökéletesebb Istenről? Hogyan is nevezhetném isteninnek azon vallást, mely tanításával felbontaná a polgárok egyetértését, megsemmisítené a jólétet, megzavarná a közbiztonságot s szülné az elégedetlenség ördögeit és a míg a jog egyenlőtlenségét hirdetve, a jogot csakis kegyenczei számára tartaná föl, többiekre nézve pedig csak haragja ostorát tartaná fön; az ilyen vallás nemcsak hogy isteninnek nem tartható, hanem még rossz emberi gyártmányoknak is minősíthető, melynek nyomában csak nyomor és kárhozat graszszál. Ezek lennének az általános külső jelek, melyek révén én az embertől alapított vallást az isteni vallástól megkülönböztethetném. Az igaz vallásnak végcélja: az emberiség örök boldogítása, a földinek istenítése, az égnek egybeolvadása a földdel, az időnek az örökkévalósággal, a véges földi létnek a végtelenséggel, a mindenségnek felemelése az istenség teljébe.

Még egyszer mondom, ha mint idegen jelennék meg a földön és vizsgálgatva az azon elterjedt különféle vallásokat, észrevenném, hogy azok között van egy, mely minden követelményemnek megfelel, minden talányt megfejt, az örök boldogságot nem csak Ígéretti, hanem adja is, a földet az éggel kibékíti, a természetet megdicsőíti, az embert istenivé teszi, akkor egyszerűen azt mondanám, ez az igaz isteni vallás, ehhez szegődöm, ebben üdvözölni óhajtok.

Ilyen vallás csak egy van; ez Krisztus vallása. A ki ő benne hisz, nem hisz ő benne, hanem abban, ki őt elküldötte. Ő az út, élet és igazság. Az ő tanítása isteni, s ha még csodákkal sem erősítette volna meg, a keresztfán kiontott vérével sem lenne megírva, már magában véve is nagy csoda az emberi szív sötétjébe behatól égi napsugár, az embert az istenhez fűző kötelék a szellemvilágnak égbevezető lajtorjája. Ilyen vallást nem alapíthattott semmiféle ember-elme, annak az égből kellett leszállnia s a ki hirdeti, az a nagy természet törvényeit ismeré, az emberi szellem erejét, hivatását átérté; a nyugtalan emberi szívet fölfogá;

a halandó bölcset, a bölcsőben fekvő gyermeket egyaránt szereté: mert mindenütt boldogít, szórja igazsága fénysugarait.

Ilyen vallástánító csak egy: Jézus Krisztus, az Isten egy-szülött fia. A világ legbölcsebb tanítóinak nézeteit ismerjük; hisz előttünk fekszenek irataik; de egynek bölcsességét sem hasonlíthatjuk össze Jézus Krisztus isteni bölcsességével. A legnagyobb ókori s újkori bölcselő csak szűk határok közt mozog; az emberiségnek összüdvét egyik sem mérlegeli, mintha érezné szelleme gyöngeségét, erőtlenségét; itt-ott általánosítja egyik-másik eszméjét, de azt is oly érthetetlen módon teszi, hogy még legnevesebb tanítványai sem értik meg s ellentétes magyarázataikkal újabb iskoláknak alapítóivá lesznek. A nagy embertömeg nem is férhet hozzájuk, mert nem érti meg, csak félreérti. Bölcséleti szárnyalásuk néha oly magasságba viszi őket, hogy maguk is elszédülnek s végre tehetetlenül ugyancsak abba a vallási posványba sülyednek, amelyből kiemelkedni igyekeztek. Ezt bizonyítja az ókori bölcselők élettörténete. A jelenkor bölcselői a pogány kor nagy elméinek maradékait szedegetik össze s azokat a kor kívánalmaihoz képest más és más formában találják föl. Bátran mondhatjuk róluk, hogy a mi jó bennök, az régi, a mi új, az rossz. Javarészen Krisztusi pozitív vallás gyűlölete vezérli őket és a keresztény katolikus hit negatíójára alapítják rendszerüket; nem mintha boldogítani akarnák a boldogság után vágyódó nagy emberiséget, hanem hogy megteveszszék, az igazság útjáról eltereljék azokat, kiket a szenvedélyek árja elsodor, Krisztustól eltántorít. Még egy másik céljuk is van ezen újabbkori akár liberális, akár szociális tudósoknak t. i.: megfürödni az elámított világ hiú dicsőségében, megrészegülni a hatalom bódító italától. Nézeteik terjesztésénél a gúny és élez fegyverét használják az isteni vallás ellen, hogy annak kigúnyolásával a lusta gondolkodású embertömeget a maguk részére meghódítsák, ezzel mint hatalommal Krisztus egyházát ha lehetne, megsemmisíthessék.

Tanúk*) vagy az atheismus vagy pantheismus vagy materialismusban csúcsosodik ki. Az atheisták álokoskodással felállítják e télt: nincs Isten. Bebizonyítani nem képesek, mert magán hordja

*) L. Bitá: „A keresztény vallás isteni eredete” 31-52.

a félszeg műveltségnek nyomát, de soha a még meg nem hamisított emberiségnek kinyomata nem volt s nem is lehet. Éppen ezen egyedüliség a millió meg millió istenimádókkal szemben süti rá az atheismus tanaira a tévely fölismerhető bélyegét. Maga a leghíresebb atheista bölcselő sem hisz tana igazságában s inkább gyakorlati, mint elméleti atheista. Tagadni akarja az istentagadó Istent szájjal és szívvel, hogy másokat s még inkább önmagát rábeszélje annak elhívésére, hogy nincs Isten; mert Szt. Ágoston szerint senki sem tagadja Istent, csak az, aki örülne, ha nem lenne Isten. „Én még senkit sem láttam”, – mondja Cicero – „a ki annyira félne, mint az istentagadó két dologtól t. i. a haláltól és az istenektől, ő folyton azokról beszél”. (De natura Deorum I. 81.) „Szeretnék egy józan, mértékletes és tiszta embert találni”, – monda La Bruyère, – a ki Isten létét s a lélek halhatatlanságát tagadná. Ez legalább részrehajlatlan lenne; de ily ember nincs. A gyakorlati istentagadás iskolát állított föl s harczol reménytelen tana mellett és pedig oly vakmerőséggel, hogy nemcsak az általános ösztönt támadja meg, de ezt minden érv s okoskodás nélkül teszi, minden ereje abban áll, hogy bizonyíték helyett egyszerű állítással akarja elhíttetni, miszerint az istenhívőnek kötelme bebizonyítani, hogy létezik Isten.

Az istentagadást megczáfolják a történelem, a természet és az emberi szellem törvényei; az istentagadás nem nyújt semmi bizonyosságot s így meggyőződést sem, legföllebb a talányig viszi. De ki akarna meghalni e kétségbeesett talánynyal ajkain, ki élhet örökös bizonytalanságban”? „Majdnem mindannyian” – mondta Bayle, – a kik hitetlenségben élnek, semmi bizonyossággal sem bírnak, csak kételkednek és sohasem jutnak bizonyosságra.” „Kételkedel – monda Diderot – hogy van Isten és nincs élet, akkor úgy kell élned, mintha más élet is lenne. De hátha bizonyosan tudom, – feleled – talán, hogy nincs? Én kétlem, hogy ezt bizonyosan tudod”. Különbö az összes bármily lángeszű atheisták munkáit a legsűrűbb homály fedi.

Valamint ha hosszú láncz függne magasból s végszeme elpattanna; iszonyú csörrenéssel hullana a mélységbe, úgy elménk

gondolatainak láncza is összecsavarodik, ha nincs végszemében Istenhez kapcsolva. Ki ne tapasztalná elméje bomladozását, ha valamit Isten fölött gondolni merészel? Ha gondolatai lánczának végszeme nem Isten, meg kellene tébolyodnia. Isten nélkül szétfoszlik az ész.

Ha pedig a szívre megyünk át, vajjon találja-e a mélységét, boldogságát, mely után vágyódik az Isten tagadásában? Mellőzve azt, hogy a tünődő szív, ha mindjárt hitetlen is, csak nagyítja a keserűséget, mert tetőzi azt saját maga megvetésével és utalása val, miután alábbvaló teremtés az állatnál, mely legalább gyámmoltalansága és nyomora tudatával nem bír, csak azt mondom: igaz, hogy az istentagadónak van egy, de csakis egy előnye, a mi nem nyugtalanítja, ha nem hiszi Isten, mert így nem hiszi a halál utáni ítéletet; ha ugyan a hittől teljesen elválni lehetséges volna. De mindez nem adja meg az emberi szívnek a szükséges nyugalmat. Az embernek ezernyi ezer vágya minden körülmények közt kielégítetlen marad, s míg a hitetlen a vágyak és szenvedélyek kielégítését követeli s e miatt aggódva tépelődik, mert sietnie kell, miután számára a síron túl nincs boldogság; addig az istenhívő a hiányokat és szenvedéseket békén viseli, a mindent látó és jutalmazó Isten végzésein megnyugodva s e nyugalomban lel békét és boldogságot már a földön is.

Már most mondja meg valaki, hogy az atheismus, mint a negaczió tana, elfogadható-e vallásnak, kielégítheti-e az igaz isteni vallás után vágyódó s ebben boldogulását nyerő emberi szívet? Megmérkőzhetnek-e a híres atheus bölcselek Jézus Krisztussal mint vallástanítóval?

Az elméleti atheismus kudarcot vallott; a gyakorlati még fõntartja magát azoknál, kik a korlátlan testi élvezetet tartják életük legfõbb czéljának. Az emberi szellemet nyomorékká teszi az atheismus. Ezzel nincs megelégedve, mert egyetlenegy követelményét sem elégíti ki; önerejére támaszkodva, más szellemi táplálék után néz és megállapítja a pantheistikus tant, hogy ezzel az igazság után epedezõ emberiséget boldogítsa, az ember vallás-szükségérzetének eleget tegyen.

A pantheizmus nem új; képviselői már az ókorban voltak. A különbség az ókori és újkori pantheizmus között csak abban rejlik, hogy míg az ókoriak pantheizmusát az igazság keresése alapította meg, addig az újkoriak a létező isten-igazságnak negacziójából indulnak ki. Nem azért alapítanak iskolákat, mintha az igazságot keressék, hanem hogy Jézus Krisztus igazságát homályba borítsák s az isteni tan helyett a gyarló ember hamisságát ültessék trónra. A pantheizmus századunk elméinek megromlása, a tévelyek ama szörnye, mely borzasztó azonosságban zúzza össze az Istent s a világot; a lét e két szélsőségét összezavarva szüli az ismeretek körében az iszonyú zűrzavart. A pantheizmus mindennek, még a légmentesebb dolgoknak azonosságát hirdeti s csak egy állagot ismer el, melyben a világ s Isten állagi ugyanazonosságát látja. Szerinte Isten és világ között nincs semmiféle viszony, hanem csak ugyanazonosság. Isten s világ nem kettő, hanem egy, azon határtalan egy, melyben elenyészik minden sokféleség, melyben mint a tökéletes összhangban, megfejtését találja minden ellenmondásnak. Isten a mindenlét, a nagy mindenség s körülé van a semmi; nincs az állagban sem kettőség, sem háromság, nincs jobbról az Isten állaga, balról a világé s közepette az emberé, minden háromság csak a gondolat vaksága, a képzelem káprázata, minden, amit látunk térben s időben, csak ama nagy állagnak változata, tüneménye. Ez a mindenség lényege még megérthető, a többi egyáltalában érthetetlen.

Ezen újjabkori pantheizmusnak megállapítója I. Spinoza, ki tételeit a következőkben foglalja össze 1. Istenen kívül nincs, nem is képzelhető semmi más átlag s minden, a mi van, Istenben van úgy, hogy Isten minden lénynek benmaradó s nem külreható oka. 2. Ez az egy átlag a tökély minden nemével, kiváltkép pedig kiterjedés- és gondolkozással bír, az előbbinek módosulásai az anyagi testek, az utóbbié a szellemek. 3. A világegyetem minden egyes tényei ezen egy állagnak módosulásai vagyis oly módok, melyek által ama tökélyek kifejezettek. 4. Minthogy ezen állag szükségletű, mindennek a világon föltétlen szükségességgel kell történnie, nincs tehát helye az esetékiességnek és szabadságnak. – II. Fichte

János szerint az „énen” kívül semmi sincs valódi, ez bír csak föltétlen működéssel, azért is minden az „énen” kívül létező valódi ezen „én”-nek okozata, a mely „én” minden egyéb lénytől s erő-től függetlenül hozza létre a tárgyilagos képzelmeket úgy, hogy az „én” tulajdonkép szerzője a világnak. Fichte ezen eszményisége „Önistenítés”-nek is mondatik, mert benne Isten nem más, hanem csak az egyedi „általános” vagy „föltétlen”. III. Schelling Frigyesnek az Isten a „föltétlen” vagy „általános”, a mely sem végetlen, sem véges, sem reális, sem eszményi; sem tárgyilagos, sem alanyilagos; sem anyag, sem szellem, hanem mindezek csupa közönbössége, vagyis az, a miben az ellentétek s minden különbség megszűntek, t. i. „az általános egy s minden”. Azért egyetlenegy ugyanazonos lény létezik, s a lények különbsége, tekintve azok lényegét, nem minőségi, hanem mennyiségi, mely az eszményiség és valódiság túlsúlyában áll. Ez az általános lény a lények folytonos nemzésében nyilatkozik, azért minden lény az általános lénynek megnyilatkozása egy meghatározott alakban. IV. Hegel György bölcséletében az Isten az „általános fogalom”, a mely mint ilyen minden tárgyilagosságot magában foglal, mert gondolni és lenni egy s ugyanaz. De az általános fogalom nem úgy képzelendő, hogy ha már öntudattal nem bír is, életnélküli volna, sőt természeténél fogva nyugtalan lévén, örök mozgással valódiságra tör s először önmagán kívül a természet lényei sokaságában fejt ki magát, azután pedig a külvilágról ismét önléte egységébe vonulva szellemmé lesz s az emberben önismerete s tudatára jut, végtelen személyiség lesz annyira, hogy az Isten csak a világban s emberben nyeri teljességét s hogy ember és világ nélkül Isten nem lenne teljes s nem lenne még Isten.

A pantheismusnak már alapja is téves; u. i. az állag meghatározása, honnét Spinoza kiindul az: „Az állag alatt értem azt, ami önmagában létezik s önmaga által gondoltatik, vagyis a minek fogalma nem szorul más tárgy fogalmára, a melyből kell alakíttatnia. Spinoza az állagot nem veszi okozatnak, az „önmagában” léteit úgy veszi, mintha „önmagától” volna és azt, a melynek fogalma nem szorul más tárgy fogalmára, úgy érti, mintha az állag fogalma

kizárná az okhoz való viszonyt. Oly állag ugyanis, mely önmagától való s önmaga által létezik, mindenkép független s a többi lények oka csak egy lehet; de lehetnek és vannak is valóban esetékes létű véges állagok, melyek csak azon értelemben léteznek önmagukban s önmaguk által, a mennyiben nem szorulnak más alanyra, melyhez tapadva létezzenek s így megkülönböztetendők a melleslegesektől, melyek hogy létezzenek, más alanyhoz tapadnak, pl. az édesség a mézhez. Ez értelemben létezhetik valósággal több állag, valamint vannak több önmagukban létező, másoktól független emberek. Az önmagától való lét tehát nem foglaltatik szükségkép az állag valódi fogalmában. Spinoza rendszerének már kiindulási pontja is hamis és hibás, hibás az egész épülete is. Ugyanez áll az általános és tiszta lény eszméjéről is, a melyet korántsem oly értelemben vesznek, a minőt az iskola tulajdonit neki, mintha az általános lény minden tökéletlenséget kizáró tökéletes lény lenne, hanem inkább azért általános, mert sem alany, sem tárgy, hanem mindkettő azonossága, sem valódi, sem eszményi s mégis mindkettőt foglalja magában. Ámde, ha ezen eszme által akarják mindennek eredetét magyarázni, azon képtelenség áll be, hogy e föl-tételben a lény észteni fogaimat általában, a mely szerintök nem valódi, mégis mint minden valódiság elvét, tehát mint legvalódibbat kell tekinteniük. De hogy lehet az, hogy valami, a mitől minden valódiságot elvonunk, ezen meztelenségében mégis legvalódibb legyen? A fogalom tehát, a melyből a pantheisták, mint minden valódiság elvéből kiindulnak, ellenmondásos s képtelen. A pantheisták észjárására megfelelt már Hugo Viktor az egy isteni czáfolattal: „A végtelen létezik. Ha a végtelennek nem lenne „én”-je, akkor az én (t. i. az öntudat) alkotná határát és nem lenne végtelen, hanem korlátolt lény: más szavakkal, nem léteznék a végtelen. Azonban létezik, hiszen van „én”-je, öntudata, mint állítják s a végtelen „én”-jét nevezzük Istennek. A pantheismus önmagának is talánya. Az ember lehet saját alanyának tárgya, mert gondolkodom „én”-emről, mint más tárgyról s ezen öntudatlan Isten, habár az egész létet szemléli és csak önmagát nem bírja gondolni, saját maga fölött öntudatlan! Ki érti meg ezt? Világos,

hogy miután senki sem adhat olyasmit, a mivel maga nem bír, senki sem emelhet valamely magasságra, ha maga nincs ott, ha a végtelennek nem lenne öntudata, nekünk sem adhatta volna; Istent illetőleg a pantheismus észelleniség, mert szerinte minden önmagától van a világon, csak Isten nem lehet öröktől fogva önmagától, hanem az emberi szellem öntudatában hozatott létre.

A milyen absurdum a pantheistáknak Istenre vonatkozó tana, épp oly absurdum az emberre s általában a világra vonatkozó tanítása. Ha Isten az egyetlen és pedig végetlen állag, következésképen kivüle nincs más s nem is lehet más állag, különben Isten állagának meg kell szünnie ott, a hol azon más kezdődnek; valamint, ha léteznék valamely végtelen terjedelmű test, kivüle más test nem létezhetnék. De ezen érvelés azon téves nézetten alapszik, mintha Isten oly értelemben volna egyetlen egy végtelen állag, hogy az minden, akár anyagi, akár anyagtalan létező lények összege, holott ellenkezőleg az Isten állaga egyszerű, végtelen s mind lényegére mind létmódjára nézve egészen különböző az esetékes végű lényektől, melyek csak ő általa létezhetnek. De egyébként a felhozott példa sem bizonyít ellenkezőt, mert habár lehetségesnek képzelnénk is végetlen terjedelmű anyagi testet, kivüle még megengedhetők más terjedelem nélküli anyagtalan lények, pl. szellemek s így azok állaga is. Az anyagi és anyagtalan lényeken kívül, legyenek ezek bár számtalanok, létezhetik azokról különböző legtökéletesebb állag, úgy, hogy ez a többivel az állag nevét sem bírja közösen, hanem a bölcsészet műszava szerint is „állag fölöttinek” szokott nevezni.

Ilyen állagfölötti személyes Istennel ismertetett meg bennünket Krisztus vallása, mely elől sötétsége odújába bújhatik vissza a pantheismus, hiszen onnét került ki s csak azok számára való, kik jobban szeretik a sötétséget, mint a világosságot. Maguk a pantheisták sem értik meg tanuk alapfogalmait, hogy értse a nagy tömeg, mely a számára alapított vallásban világosságot, boldogságot és nem sötétséget, zürzavart keres.

A legújabb kor egyházellenes tudósai az anyaghoz fordulnak, abban találják üdvösségüket, boldogságukat. Az anyaggal sokkal

jobban hathatnak a népre, mint a száraz bölcséleti eszmékkel; megállapítják tehát az anyagelvűség teoriáját, hogy azzal, mint mondják, boldogítsák a legnyomorultabb existenciát is. A mai kor materialistáinak tulajdonképeni törekvése és célja megdönteni azt az egyházat, mely isteni tanításával megfékezi a szenvedélyeket, határt szab a földi gyönyöröelveknek s Istenhez vezet a leggyaralóbb ember lelkét is. Az anyag támadólag lép föl az emberi szellem, mint Isten szellemének szikrája ellen s toboroz is híveket, hogy habár rövid ideig tartó is, e földön önmagának biztosítsa, a szívekből a gyűlölt katolikus Istent kiirtsa.

A mai materialismus, mint tan, azon alap gondolatból indul ki, hogy a világegyetemben a lét minden fokán keresztül, a legalsóbb lénytől föl egész az emberig, mindennek kiindulási pontja, kútfeje az anyag; az öntudat s élet nélküli ősz anyag. Csak az létezik valóban, az örök, kívül semmi sincs; nincs lélek, szellem, lelkiismeret, Isten. Igaz ugyan, hogy korunk materialistikus bölcselői u. m. Feuerbach, Vogt, Moleschott, Darwin csak a régi s múlt századi francia materialisták érvét hozzák ismét napvilágra divatos öltözetben. A híres francia materialisták sem produkáltak valami újat e téren, csak a régi görög és római materialisták elhányt tételeit szedegették össze s a kornak tetszetős alakban adták át, mert a régi görög sophisták tanában sokkal pregnansabban van kifejtve a dicsőnek hirdett materialismus tana, mint az újkor hírneves (?) bölcselőinél.

A materialismus szerint az anyag minden, kívül nincsen semmi. Az anyag kútforrása minden lénynek. Az egyedüli, teremtő mindenhatóság az anyag válrokonsága; belőle van minden, a föld, lég, víz, kifejlésétől egész a növény s gondolkodó lényig. Az anyag megsemmisíthetlen, a világegyetemből egyetlen egy legkisebb porszem sem veszhet el, valamint a legkisebb parány sem járulhat hozzá a nélkül, hogy a világegyetem az által változást ne szenvedjen, a nehézkedés törvénye meg ne zavartassák, vagy az anyag egyensúlya meg ne bomoljon. Korunk vegytanának legnagyobb érdeme, hogy kétségtelesen meggyőzött arról, miszerint a dolgok szemünk előtt véghezmenő folytonos átalakulása, valamint a szerves alakok és képzetek ere-

dete nem alapszik valamely ily, azelőtt nem létezett anyag keletkezten s a létező elenyészten, mint azelőtt hitték: hanem hogy az átalakulás nem egyéb, mint ugyanazon alapelemeknek, melyek mennyiségök s minőségükre örökre változatlanok, állandóan folytonos új meg új összecsoportosítása. A parányok önmagukban véve változatlanok, megsemmisíthetlennel; de ma ez, holnap más összeköttetésbe lépnek s ezen különböző összeköttetés szerint képezik ama különféle alakokat, melyekben az anyag érzékeink alá esik s mint valami óriási folyam hullámozó változatosságban szemünk előtt elvonul.

Már előbb mondtam, hogy az újabkori vallásbölcseletről csak annyit irhatok, hogy a mi jó rendszerükben, az régi, a mi új, az rossz; a materialistákról még a mondatnak első felét is meg kell bélyegeznem, mert ez újkori materialista bölcseleknél a régi is meg van fertőzve, az új pedig aztán agyafűrt gondolkodásmenetnek a szüleménye, igaz ugyan, hogy minden bármily sokfélekép alakult lényeknek anyagelem szolgál alapul, a melyet ezen alakok s állagok feloszlása után a működő természet ismét új alakokká, testekké képez. De ez nem a materialismus feltalálása, ez a keresztény bölcselet rég kifejlett tana; a tévely pedig csak más kiadása ama epicurei tannak, hogy a parányok, az eloszthatlan anyagi részecskék, melyek számra nézve végtelenek, egymástól függetlenek, öröktől fogva létezők, képezték a világegyetemet esetleges összecsoportosulás által. A materialismus bírálóiba nem bocsájtkozunk, de egyes tételeire mégis megteszszük megjegyzéseinket.

A materialismus szerint: „Mindennek az anyagból kell kifejlődni.” Kifejlődés mozgás nélkül lehetetlen. Az anyag, mint ilyen vesztég, vagyis közömbös a nyugalom és mozgás irányában, nem mozdul az, ha csak előbb kívülről nem kap lökést, mozgásba hozva pedig csak addig mozog, míg mozgását valami kül-ok meg nem akasztja. Honnét van tehát a mozgás, honnét minden anyagkifejlődés és élet? A mozgás mozgatót tételez fel, az pedig egy első mozgatót, a mely nem más, kívülről jövő taszítás által nyeri a mozgást, hanem a mely önmagában leli és hordja annak lehetőségét, vagyis az önmagától meríthető tiszta tevékenységet; az nem

lehet más, mint a tiszta föltétlen szellem. Vagy talán a materialismus az anyag örök mozgását vitatja a nélkül, hogy tudná, honnét származik a mozgás, jólehet ezt az anyag lényeges tulajdonának jelzi; ez önmagának ellentmondó teljesen megfoghatatlan képtelenség, ez nem más, mint az időnek összetévesztése az örökkévalósággal és az ideiglenes örökkévalóságnak a felállítása. A vonzás csak ott lehet, ahol több test vagy legalább két tömecs létezik, de ezek egyike sem bírja egyedül magában vonzása és mozgása okát. Egyik sem szükséges azért önmagának s nem is bír önmagában föltétlen létet. Ha pedig egyes testek nem bírnak föltétlen lénnyel, úgy az egész sem, mert a föltételes lények összege nem képez föltétlen egészet. Newton nyíltan kimondá, hogy a mozgás eredete semmikép sem magyarázható csupán a nehézkedés törvényeiből.

A világon a mozgás mindenütt célirányosság jellegét viseli magán, mindenütt czéleszme látható. Mindenekelőtt feltűnik ez a szerves testeken, a fűszáltól az emberi test szervezetéig. Honnét van tehát e bámulandó összhangzat a növényi s állati szervezetben, mely szerint az alsóbbak szolgálnak a felsőbbeknek s ezek egy főpontban egyesülnek. Oly mély, oly fokozatos, oly finom e szervezet, hogy ha nem látnók mögötte a teremtő értelmet, melynek az látható visszfénye, hajlandók lennénk hinni, hogy maga a szervezet értelmes; annyira engedelmeskedik minden mozgás egy értelmes akaratnak. Magára az élet létrehozására ezer és ezer pontosan meghatározott, különválva egymással gyakran ellenkező, de egyesítve csodálatosan összhangzó oknak kell együttesen működni, miután az egész szerves élet épsége és lehetősége a működő erők pontos elosztása s elrendezésétől függ. Mi egyesíti ezen okokat? Mely hatalom vezeti e működést? Mi hozza összhangzatba fényeiket? Az értelmes teremtő által előírt czéleszme-k szervező életerejé nélkül sohasem fogja a materialismus a szervezetek csodáját megérteni. A természetben létező valósított czéleszme-knek mindannyi bizonyítékát képezi nemcsak a szerves élet, hanem ennek különböző egyedei, önálló működése és törekvése, továbbá a legmagasabb törvények által meghatározott anyagvál-

tozat, a folytonos s megszakíthatlan újjáalakítás, a fajoknak mindig különös és pontosan meghatározott élőkép szerinti tenyészése. Eme sarkigazság: hogy „egyik faj nem változhatik másikra” ezen célteni előkép nélkül nem is gondolható. Ki oltotta tehát e célelvet a természetbe s eszközölte azt, hogy a természet annak valószínűsítésében sohasem hiányzott? Ki szabta meg e természet törvényeit, melyek oly megfoghatatlan egységűek és tökéletesek, oly általános érvényűvel bírnak s ki hozta összhangzásba a különváltan, egymással gyakran ellenkező erőket azon egészben, melyet szervezetnek mondunk? Itt oly bölcs értelem működik, mely az öntudatlanul munkáló természetben józan észszel soha nem kereshető. Esetlegességről pedig szó sem lehet, mert cél és esetlegesség egymással homlokegyenest ellenkezők; esetleges célirányosság és célirányos esetlegesség valódi ellentmondás. De végre is honnét van, hogy ezen esetleg összetorlódott parányok a jelen rendet megtartják és semmi új összevetést nem kíséreltek meg? Minő kéz kényszeríti őket e dolgok rendjére felügyelni, a melyet esetleg maguk képezték, mért nem hoznak létre folyton új létegeket, más nemeket és fajokat? A szerves lények minden neme és faja egy önmagában álló, magába zárt országot képez, magához hasonló maradvány, mindig csak önmagát nemzvéen újra és terjesztvéen. Honnét tehát ezen milliónyi különböző s egymástól független szervezetek? Talán esetleg egyszerű parányokból keverés és összevegyítés által eredtek? Ámde minden szervezet, mindig és csak magához hasonlót nemz, sohasem származik belőle más elűtő fajú. De mi legfőbb, honnét az első szerves élet? Hogy öröktől fogva nem voltak mindig a földön e szervezetek, bizonyos, tehát kellett eredniök. A szerves élet örökkévalóságát lehetetlennek tartják a Vulkanizmus védői, mivel állításuk szerint a földképzés rendkívüli nagy hőfok mellett történt s így e nézet szerint a szervezet csak a föld bekövetkezett meghűlése esetén jöhetett létre. De a másik nézet a „neptunizmus”, mely a földrétegek képzését a víz erejéből vezeti le, kénytelen oly időszakot fölvenni, melyben a föld nem volt még annyira kifejlődve, hogy azon szervezetek létezhetek volna. Halljuk az

érdemdús Guvier-t: „Az élet nem volt mindig e földön s könnyen megmagyarázhatni az időpontot, a midőn az kezdődött rajta.” Liebig pedig, a valódi természetvizsgáló bebizonyítja, hogy a föld bizonyos korszakában oly mérsékkel bírt, a melyben lehetetlen volt a szerves élet. Már a 78° melegnél megalszik a vér, megmutatta, hogy a szerves élet a földön kezdettel bír. Tehát a szerves élet kezdődött, de hogyan? Talán az élet, a parányok sajátságos egybeillesztésének, vagyis a szervezet sajátságainak eredménye? Éppen ellenkezőleg. Az anyagok sajátságos egybeillesztése, vagyis a szervezet sajátságai egyes-egyedül az életerőnek eredményei. Ez foglalja, köti össze az anyagokat egységes egészsé, uralkodik azok vegytermészeti erőin, azokat céljaira fordítja s életet tartván bennök, az anyagrészek széthullását gátolja. Ennek legegyszerűbb bizonyítéka az, hogy azon pillanattól fogva, a mint az életalap megbomlott s az életerő eltávozott, életfolyam helyett azonnal föloszlás áll be. Vagyis az anyagok, nem uralkodván rajtuk többé az életerő, ismét a vegyrokonság hatalma alá esnek, vagyis törvényeik szerint újra egyesülnek és sokféle alakulás folytán erjedés és rothadás által ismét szerves anyagokká válnak. Bizonyítéka az is, hogy élő testet mesterségesen létrehozni lehetetlen. Ha az élet csak az anyagok sajátságos összevegyítésének eredménye lenne: akkor az anyagok kellő egybevetése által élő testet is lehetne előállítani, de a vegytannak minden előhaladása mellett sem sikerült még eddig nemcsak élő testet, de még csak egy növénysejtet sem alkotni, melyből szerves test fejlődhetnék ki; az ember bontani, elemezni tud, alkotni nem. Bontás minden tudományunk a természet mezején: a teremtető összetétel Isten joga. Pedig az elemek, a szerves testekben található vegyrészek mind ismertek, az arányok, melyek szerint azok egyesülvék, számtani képietekben kifejezhetők s a vegyész még sem tud szervezetet előállítani. Igen természetes ez, mert hiányzik az életalap, melyet sem a galván folyam, sem más az anyagba behozni nem képes.

Az úgynevezett ősnemzés – generatio aequivoca – vagyis szerves testeknek csiráját vagy tojás nélkül szerves anyagból

való előállítás, az élet kezdetének lehetősége, a melyet a természet-tudomány előbbi korszakában névszerint bizonyos alsóbb állat-osztályok tekintetében, mely némi valószínűséggel bírt, az újabb kutatások és pontosabb vizsgálások következtében, mint tarthatlan bizonyult be s e véleményt a legtöbb s legtekintélyesebb természet-búvárok mind elvetek u. m. Cuvier, Müller, Boch, Liebig, Wagner, Quatrefages stb. úgy, hogy csak a természettudományok fölületes ismerői s a célzatos kutatás emberei Vogt, Moleschott, Büchner védik. Spallanzani, Ehrenberg, Unger, Pasteur s mások megmutatták, hogy a jelzett értelemben vett „önszemés” a természetben nem jön elő, hogy semmi élő lény, semmi szervezet nem származik szerves anyagból; a régi Harveyi-féle tétel, hogy minden élő tojásból van, tökéletesen igazolta magát s a tények előzőnlő száma azon igazságra vezet, hogy minden élő lény más hasonló élő lényből származik.

Azonban, habár a szerves lények önképződése be nein bizonyítható jelenleg, az anyagelviék azzal mentegetik magukat, hogy a szerves lények őskorában ez egészen másképp volt, tehát a képződésment is lehetséges volt; igen, mondják, az első szerves lények eredete megmagyarázható az anyag önkéntes nemző ereje által, hogy pedig ezen erő most nem tart tovább, azon egyetemes természeti törvényből foly, melynél fogva csak a szükséges, nem pedig a fölösleges állandósított meg. A materialisták, hogy kikerüljék a teremtés csodáját, oly tételt állítanak loi, a mely csupán önkényen alapul s a tudomány mellett a tapasztalat által is meg van czáfolva. Mért nem működik tehát most is az anyag ezen önkéntes nemző ereje, magyarázzák meg, hogyan képződtek az első szervezetek? Erre Burmeister maga a materialista felel: „Képződés folyama talány, mely minden korra megoldhatlan maradand s ennél fogva itt határozottan meg nem fejthető. Csak valljuk be, tényleges észleléseink az első szerves teremtés csak némileg tartós képének alkotására elégtelenek. Légy tehát, minek lenned kell, te első legidősbb napja az életnek, szemünk nem ismerhet fel, értelmünk nem foghat föl s így tollunk sem írhat le természeted szerint.” A tekintélyesebb természet-

búvárok megegyeznek abban, hogy a szervezetek valóban bírtak ugyan kezdettel, de a kezdet a természetvizsgálat' által meg lejtett talányt képez. Mert a szervetlen test kezdetét, alakulását és végét a külgyarapodás alapján figyelemmel kísérheti, érzékeivel fölfoghatja az észlelő, de a szerves testet támadni, a vegyelemek csoportosulásából növényt előállítani, állatot éledni, azaz a beifogamzás útján tartamos életet kezdeni, nem látott senki, következőleg az a tapasztalat körén kívül esik.

Annyi bizonyos, hogy a vegyészettnek mindeddig egyetlen életképes sejtecskét sem sikerült pusztán szervetlen anyagból előállítani, ha mindjárt a művészet és tudomány minden segédeszközeivel rendelkezett is s a szerves élethez szükséges föltételek minden kigondolható egybevetéseit igénybe vette, mert az élet „utánozhatlan”, mint ezt Liebig is megvallotta. Végre az ősnemzés azon állításának: a mi a természet mostani állapotában többé nem lehetséges, a föld előbbi kifejlődése szakában, midőn még termékenyebb erjedésben izgott, lehetséges volt, ellentmond Wagner R. szerint ama tény, hogy a vegytermészeti folyamatnak minden fokozása, a világosság, hő és villanyosságának emelkedése a rendes mértéken túl nemcsak nem erősíti az életfolyamot, sőt inkább gyöngíti és bizonyos fokig hatványozva a szervezetet, el is pusztítja. Tehát ismét ellentmondás, midőn a materialismus azt fogadja el mint mindennek eredeti okául, a mi a szervezetet megsemmisíti. Maga Virchow mondja: hogy az élet kezdetét meg kell engedni, mert a földtan a földképzés oly szakaiába vezet minket, a melyekben az élet lehetetlen volt, a hol az életnek semmi nyoma sem található.”

Legújabban Darwin monda ki azon lehetőséget, hogy a különféle állat- és növény-alakok legfeljebb 8 vagy 10 őszülőktől, sőt minden állat s növény, daczára a nem, faj és fajták végtelen különbségének közös eredetben egy őspéldánytól származtak. Ennek bebizonyítására „az átalakulás leszármazás elméletét” állítja föl, mely szerint a különféle növény s állati alakok folytonos képződés által egymástól fejlődtek. Elmélete alapeszméi ezek: a) minden szervezet, míg hajlammal és képességgel bír, a különféle életföltételek

alatt megváltozni, azaz az élet-főltételekhez alkalmazkodni s ezáltal oly tulajdonságokat venni föl, melyekkel szülei s elődei nem bírtak. Az ivadékok sohasem hasonlók teljesen szüleikhez, úgy, hogy a természetben éppen oly kevésbé létezik két tökéletesen egyenlő lény, mily kevésbé vagyunk képesek két tökéletesen egyenlő embert találni. A megváltozott ivadékok eltérő sajátságait utódjaiknak hagyják örökségbe, melyeken azok erősebben fejeztetnek ki. Mint az okos tenyésztők nemesebb alakokat hozandók létre, mesterséges kiválasztást tesznek, úgy a természet is kiválasztja azon alakokat, melyek folytatott párosulás által nemesebb formák képzését eszközlik; *b)* ezen alapeszmét, a természetes kiválasztást, „a létért való küzdés” mozdítja elő. Darwin ezen tana jellemző alapeszméjét azon tapasztalásból mérité, hogy bármily nagy legyen a növények és állatok szaporasága, mégis úgy találjuk, hogy e ropant számból aránylag kevesen élnek meg, mert a végtelen szaporodást gátolja a létért való küzdés. E számos növény és állat mind fönn akar maradni, vagyis élni, azért harcol társaival, küzd. lételért. E küzdésben az erősebbek, az előnyösebb sajátságokkal felruházott egyedek fönmaradnak és szaporodnak. Ily módon a létért való küzdelemben maga a természet kiválasztja azon lényeket, melyek tovább szaporodnak s előnyös tulajdonaikat utódjuknak hagyják. A folytatott öröklés által kialakított fajok s fajták jönnek létre, a külső körülmények is befolyással vannak s a kiválás által létesített sajátságokkal egyesülnek, hogy egészen új sajátságokat szüljenek. Erre természetesen megszámlálhatlan időköz szükséges, míg a kisebb előnyös sajátságok az öröklés által annyira fejlődnek, hogy fajtákat vagy fajokat képezzenek.

Hogy Darwin elmélete gyöngé lábón áll, kitűnik abból is, hogy az ellene felhozott, de még jobban a még fölhozható nyomatékos ellenvetések nincsenek megczáfolva védői által, például, hogy a mennyire a tapasztalás ér, a teljesen kiképezett fajok változatlanok, hogy a csontalakulások új tagok, új érző szervek képződése, bár Darwin szerint sok millió év alatt jöttek létre, az előttünk ismeretes évezredek tapasztalása által nem támogatatik; hogy a sok kiveszett átmeneti alakok – típus – nyomait az

ősvilág ásatag maradványaiban nem találjuk s a geológusok összhangzó véleménye szerint a különböző rétegekben fenmaradt őslények a teremtés illető napjainak teremtményeit szembeötlő rendszer fokozatban mutatják ugyan: mindamellett minden változatoság daczára, melyet „emelkedésnek” neveznek a tudósok, sehol sem vehetni észre, hogy egyik osztály a másikból fejlődött volna ki, mert a mint változnak a rétegek, változtak az állatalakzatok is; tehát a földtan vívmányai, eredményei is oda utalnak, hogy a teremtmények közti hasonlatosságot s egymáshoz közeledést nem lehet a fokokonki egymásból való kifejlődéssel azonosítani, mert ilyen nem létezik, csak az ábrándos agyakban. Ezen elmélet ellen tanusít az is, hogy a korcsok, melyek két különböző fejű állatoktól nemzetnek, tartósan nem termékenyek, hanem vagy az egyik, vagy másik faj életalakjába esnek vissza, vagy terméketlenségben vesznek el.

Végre a leszármazási elméletnél főleg két mozzanatról van szó, mely mintegy alapjául szolgál: 1. a legézszerűbb kezdetek keletkezéséről, melyekből a későbbi léteges alakoknak kell kifejlődniök; 2. azon okok fejlődéséről s azon hatások nyomozásáról, melyek által a legegyszerűbb alakoktól tökéletesebbek fejlenének ki. Az elsőt felelet nélkül hagyja, s azért mit sem bizonyít, alapnélküli; hogy ugyanis az elmélet elvileg helyes legyen, az első szervezet keletkezését is meg kellene fejtenie, mivel mindkét esetben egy ugyanazon kérdésről van szó. Darvinnak meg kell engednie, hogy ugyanazon megfejthetlen módon keletkezettek a későbbiek, mint az elsők. Még ha beleegyeznénk is abba, hogy a későbbi szervezetek keletkeztenek minden esete az elsőből elegendőleg megfejthető, és az elsőnél működő oknak igénybe vétele nélkül is megmagyarázható, de ettől még igen távol áll Darwin elmélete. Ha isten nem teremtette a fajokat, a melyek kifejlődtek, ki teremtette a típusokat, alakzatokat, vagy, hogy tovább menjünk, a csirát, egy első csirát, melyben egy első szerves élet megindult? ki a parányokat, melyekből alakult? Az élet tüneményéről van szó, nincs-e a legtökéletesebben előállított anyag és legtökéletlenebb állat közt oly hézag, mely szintoly mérhetlen, mint a teremtés új műve? A természet

ben nincs ugrás, ámde azt kell megengedni Darvinnak s követőinek.

A második kérdést illetőleg, Darwin szerint a szervezeteknek nemcsak képességek van sajátosságait belső okokból örökíteni. hanem hajlamuk is egyedi képzések típusától némileg eltérni. De felejté, hogy ebben észteni ellentmondás van, mert ha a szervezetek képesek sajátosságait belső okokból utódjaikra átszállítani akkor e mellett nem lehetnek képesek szintén belső okokból más állatok nem bírt sajátosságait utódjaira átvinni. Az egyik kizárja a másikat, e két tulajdon ellentmond egymásnak s egy lényben egyesülve nem gondolható. Egyáltalában észellenes azon állítás, hogy tökéletlenebb legyen tökéletesebbnek létoka, miután minden csak azzá válhatik, mire képességgel bír. Vagy talán azt hiszik Darwin imádói, hogy megszűnik a teremtés csodája, ha azt teszszük föl, hogy Isten az állatéletet, különösen az ember csiráját pl. földbe veté, melyből azon elem összeműködésénél fogva az állatok különféle neméig végre az ember mintegy kifejlődtek, kiidomultak? Ez a csodák csodája lenne! Azért a világegyetem s minden benne élő lényre nézve csak egy eredet-mód gondolható: az Is len általi teremtés, a ki a mindenható Jegyen” szóval teremte semmiből a világot ezernyi különféle alakzataival együtt, a ki minden szervezetnek a legalsóbb növénytől az egész állatországon keresztül egy életerőt s lelket adá, a melyek azután nemzés és tenyésztés folytán tovább terjedve élnek. Ezen igazságot monda ki határozottan a vatikáni zsinat, kárhoztatva az anyagelviség tévelyét: „Ha valaki nem átalja állítani, hogy az anyagon kívül semmi sem létezik, átok legyen.” A ki fölhozott érveinket kellő figyelembe veszi, be kell látnia, hogy az anyagelviség a józan ész ítélőszéke előtt meg nem állhat, mert föltevéseiben hazug, lehozásaiban vagy következetlen vagy egyenesen képtelenségre vezet és sem alaposságra, sem tudományos rendszer elnevezésére sincs jogosultsága.

A mily érthetetlen, homályos a tapasztalatnak alaposan ellentmondó materialismus tana az ember és a teremtmények eredetét illetőleg épp oly homályos az emberi méltóságot lealacsonyító, az ember lelkéről és kivált Istenről szóló tana. A keresztény tan szerint az

emberi lélek az Isten természetének legszebb visszfénye, Isten képe. Az ember test és lélekből áll, a lélek a testtől egészen különböző anyagtalan állag, vagyis szellem s mint ilyen nem osztozik csupán csak az anyag sorsában, válrokonság általi összetételben és tudásban, hanem értelmes s öntudatos lelkére nézve, a halhatatlanságban is, mert a halhatatlanság szintén egyéni s öntudatos.

A materialismus szerint az ember egy gépezet, lelke nem önálló teremtmény, hanem a test működésének eredménye, s a gondolkodás épp úgy eredménye a velőnek, mint a gyomornak az életnedvek előállításá. Mint a hangszer, mit a művész kezel, hangokat csal ki belőle ujjal, mintegy beszél, énekel, tehát van lelke, t. i. összhangja. A lélek is eredménye a szervezetnek, ezzel együtt elvész, valamint a lant hangja is elvész a lanttal együtt; a lélek tehát nem egyéb, mint különösen szervezett anyag, hangja mintegy a szervezetnek, mit testnek nevezünk; nem ok, hanem okozat, nem mozgató éltető, hanem eredményezett erő. A nyers materialismus a lelket az agyvelő működése összvoltának tartja; szerinte a gondolat az agyvelő minden részének működése, mely annyira tulajdonsága a velő-állagnak, mint az inaknak a rángatózás, a porczogóknak a ruganyosság stb. Szóval a lélek mint önálló s a testtől merőben különböző anyagtalan állag nem létezik. E veszélyes tan, mint minden szellemiség, minden jó s nemesnek tagadása, annyira behatott a felületes tudománnyal kérkedő üres fejekbe s anyagiságra merült szívekbe, hogy tönkremenéssel fenyegeti mindazt, a mi jót az emberiség 5000 éves életének folyama alatt épített.”

A kereszténység vallását ezzel az érthetetlen bölcseleti tannal szeretnék helyettesíteni, mely már ridegségénél fogva nem boldogít, hanem megdermeszt, nem felvilágosít, hanem homályosít és sötétít. Az élő Isten helyébe a durva anyagot ülteti trónra, semmi nemeset nem ismerve, az érzéki élvezet állítja az anyagi ember legfőbb boldogságának. Az újabbkori bölcselek ezen tana csakis azoknál hódítható, kik az állatin felülemelkedni nem akarnak s kik már jó korán elfojtják a szív nemesebb gerjedelmeit, az emberi értelemnek fénylő igazság utáni vágyát. Bátran mondhatjuk, hogy ezen ördögi tan a

legveszedelmesebbek egyike, mert a sárba rántja mindazokat, kik nem gondolkodni, hanem csak élvezni akarnak. Nem felel meg sem az emberi észnek, sem a boldogságot váró szívnek s mégis vannak, kik magukévá teszik, csakhogy az általuk gyűlölt krisztusi valláson nagyobbat rúghassanak.

Az Istentől elpártolt, az ő igazsága fényét önmagától eltaszító ember, miután vallásigazság nélkül nem élhet, csakis ily materialikus szörnyszülöttnek lehet nemzője. Az igaz tannak, a mennyiben a vallásra vonatkozik, vagyis a vallás keretébe tartozó dolgokról u. m. az ember s a teremtmények eredete, rendeltetése a lélek mibenlétéről értekeznek, Istentől származottnak kell lennie s ilyen csak egy van, t. i. Jézus Krisztus vallása, melynek keletkezése és terjedésében az Isten keze szemmel láthatólag működött közre. Ki az emberiség legnagyobb s legbölcsebb törvényhozója, a világnak a sötétségből való megváltója? Ugye ő és senki más! És milyen hatalommal szerzett tanának fölényt minden más emberi tan fölött? Milyen eszközökkel hódította meg a legműveltebb bölcsek szívét, elméjét és a kisdud kedélyét? Talán egy nagy s hatalmas népek vezére volt, mint pl. Mózes, kinek szavára százezrek hallgattak? Talán legyőzhetlen hadvezér alakban jelent meg, ki trónokat dönt le s állít föl? Talán viláგuraló országnak fejedelmi sarja vagy a legbölcsebb tanítók szófogadó tanítványa volt? Korántsem! Fény és pompa nélkül egyszerűen, igénytelenül jelenik meg e világon: a jászol az ő bölcsoje. Sokszor maga sem tudja fejét hová lehajtani; tanítóit nem ismeri senki s mégis nap-nap mellett növekedik bölcseségben. A legműveletlenebbek, a legmegvetettebbek az ő első tanítványai. Maga a nép, melyből származik s a mely között él idegen uralkodók hatalma alatt nyög s a földön élő nemzetek között a legmegvetettebbek egyike. És íme, ezen igénytelen megrázkódtatja a szellemek viláგát s megváltoztatja tanának egyszerűségével a nemzetek bel- s küléletét. A pogány viláგ templomai, oltárai pusztulnak, a trónok reszketve ledőlnek, országok megsemmisülnek régi isteneikkel együtt. Az isteni igazság fénynapja tündököl s megviláğıtja az összemberiség elméjét, megmelegíti megridegült szívét. S hol szerezte a bölcsességnek ezen csodás erejét és hatal-

mát? Talán évek hosszú során tanulmányozta az idegen nemzetek tudományát, vagy éveken át tapasztalatokat gyűjtött Isten és világ felől? Legkevésbé! Harmincz éves korában elzárkózott életének homályából, a világ piaczára lép és tanít oly erővel és hatalommal, a minővel még senki sem tanított. Fönséges alakjával, életének egyszerűségével úgy tűnik föl, a mint szenvedélyek legyőzője, a saját igéjének megvalósítója; hozzá hasonló nincsen; elveti magától a nép által neki följánlott királyságot s beszél más országról, melyet ő alapít. Kezdetben kevesen értik meg, de mivel tanítása oly egyszerű és fölfogható, élete oly tiszta s tanával egybehangzó, jövődölései biztosak, mívelt csodái isteni hatalmat elárulok, azért a nép, mely kezdetben ámulva hallgatta, a csodák láttára nyíltan szegődik hozzá s anyagias gondolkozásában a régi országnak hatalma és Salamon dicsősége visszaállítását várja tőle, arra értve az ő kijelentését, hogy országot jött alapítani- A nép anyagi reményét, melylyel a hatalmas zsidó országnak újbóli föllállításán csüngött, nem valósítá meg, mert az ő kijelentése az Isten országának a földön való alapítására vonatkozott. Szavát beválta, az Isten országát a földön megalapítá. Három évig tartó nyilvános életműködése és tanítása elegendő vala arra, hogy az Isten országának magja a földbe elvetve, oly hatalmas fává nőjjön, mely alatt a föld összes népei nyugalmukat, boldogságukat nyerhetik. Az anyagi reményekben csalatkozott nép a leggyalázatosabb halálnemmel, a keresztre feszítéssel végezte ki s íme a gyalázatos kereszt ez idő óta a dicsőség jelképe, az igaz boldogság záloga. Vajjon földi lénynek tartjuk-e őt? Legkevésbé! Az istenség nyilatkozott meg ő benne az emberiségnek, mintegy biztosítékául annak, hogy az ember is Isten dicsőségének részesévé leend. Istenember Jézus Krisztus s már ebben is bírjuk zálogát és biztosítékát annak, hogy az ő isteni vallása, ha befogadjuk, szerinte élünk, istenivé teend.

„Isten annyira szereté a világot, hogy az ő egyszülött, fiát küldé a világra, hogy mindenki, ki benne hiszen, üdvözljön.”

Sokan, nagyon sokan többet szeretnének megtudni e csodálatos vallástanító földi életéről, mint a mennyit az evangélisták följegyzéséből megtudhatnak. De hát az evangélisták Jézus Krisztus-

nak nyilvános életét vázolják, megható egyszerűséggel, minden színezés, minden könnyen megtévesztő frázis nélkül, bár távol egymástól, mégis bámulatos összhangzásban adják elő a kiváló reményeket.

A kereszténység ismerve tanítóját, tudván azt, hogy ő Istenember, vallását is kell, hogy isteni eredetinek tartsa s mindezt tudja és hiszi, azért lépdél oly biztonsággal a tévhiték s balhiedelmek sokaságán át. Jézus tanában lelke megnyugvást, kételyei megoldást találnak; meg van benne minden, a mi az emberi nem boldogítását eredményezheti s a meggyötört szívnek nyugodalmat adhat. Az isteni kegyelem ragyogó napját látja Jézus tanításában a bűnbe merült s érzi, hogy a fénysugár behatása következtében a jóságos Isten őt is gyermekéül fogadja. Valóban csodálkozni kell egyesek megrögzöttségén, midőn ilyen vallást, mely mindenről felvilágosítást ad, minden szívet megnyugtat, megvetnek és eszük sötétségében tapogatódzva, az érthetetlen szellemi absurdumot veszik magukba a legragyogóbb igazság helyett. Én mind a távoli szigetről e földre érkezett idegen, Jézus Krisztus vallását ismerem el igaznak s azt fogadom el, hogy általa üdvözüljek. Csodálkozom, hogy még a vallás keretében is vannak szakadások s hogy támadhatnék emberek, kik Krisztus egyházának testét darabokra tépni merészkednek s a maguk egyéni tekintélyüket az egyház, mint Krisztus letéteményesének tekintélye fölé helyezni bátorkodnak. Látom, hogy az illetők egyéni ambíciója az egyház tanításával ellenkező tanításuk tulajdonképeni rugója. A keresztény vallás, mint ilyen, csak egy, a felekezetek többfélék, s ezek mindegyikében az igaz Krisztusi vallás nem lehet, hanem csak egyben, a melyet ő tanának letéteményeséül állított s a melyben ő a szentlélek által öröklik tana szeplőtlensége és tisztasága fölött.

Isten megengedi, hogy az ő egyszülött fiának magasztos tanítása fölött is Ítélhessen a gyarló emberi ész, de már előre figyelmezteti a vakmerőket arra, hogy csak saját romlásukat idézik elő. A Krisztusi tan annyira egységes, annyira egybehangzó, hogy a legkisebb részecskéket más emberi nézettel való helyettesítése általános romlást idéz elő, nem ugyan magában a Krisztusi

vallásban, hanem a bomlást előidéző emberi elmében és szívében. A tévtanítók az egyház tanításától elszakadt vallásfelekezeti alapítók és követők nap-nap mellett tapasztalták és tapasztalhatják hitbeli meggyőződésük sülyedését, szívének nyugalmanak tűnését. Csak egy apró követ mozdítottak ki az egységes épületből és íme e kő után szakadoz a többi s egyszerre azt veszik észre, hogy a hit positivusmusából semmit sem mentettek meg, csak hit-romhalmazt látnak maguk előtt s e romhalmaznak minden egyes részecskéje önálló akarva lenni, csak azt hiszi el, a mi neki tetszik vagy egyáltalában semmit sem hisz el, semmiféle vallásalapító nem fogad el tekintélynek, a vallási nihilizmus örvényébe sülyed. Hiába való kipkedés-kapkodás között töltötte és tölti be életéveit nem egy vallásfelekezeti alapító. Majd az őt követő tömeg követelését kell kielégítenie, majd az őt támogató fejedelmek szeszélyeinek kell egyik-másik vallástételeinek fölládozásával hódolni. Mint egyszerű ember tekintélyével is csak bizonyos körre hathat, de ott is számolnia kell a netán jelentkező külön véleménynyel és nézettel. Egész életét folytonos küzdés emészti föl, végre is annak bizonytalan érzetével zárja le szemeit, ki tudja jót vagy rosszat szültem-e. A veszekedés, a szakadás tovább tart s egymás után emészti föl a legjobb erőket. Sokszor hiábavalónak bizonyult be az ész tekintélyére való hivatkozás, hiszen ahányféle az ember, annyiféle a fölfogás. Ha mindenik a saját esze fölfogását tartandja, a hit, a vallás ügyében is első tekintélynek, akkor annyi vallás leszen, a hány az észszel megáldott s gondolkodó fő. A szakadás mindig mélyebb és mélyebb, míg végre semmi egyebet nem látunk, mint hatalmas örvényt, melybe még beletekinteni is borzadály; ott honol a hit üressége. A positivizmus lassan-lassan tünedez, a segítségül hívott észbölcsélet a maga útjain halad, tanítója tekintélyét elveti s egy merész ugrással a negativizmus terére lép, hogy megtámadja és megczáfolja mestere legkiválóbb állítását s önmagát ültesse a rövid ideig tartó vallás-tanítói dicsőség trónjára. De nem csak az Isten tekintélye alól felszabadított ész rugdalódzásával kell számolnia a keresztény katolika egyháztól elszakadt tévtanítónak, hanem a szív hullámzó

gerjedelmeivel mérhetlen mélységéből folyton és folyton kitörő szenvedélyeivel; ezek is jogot és tért követelnek maguknak. Ha az illető tévtanító bizonyos ideig kielégíti, vakmerökké, szemtelenekké válnak s ha ellenszegülésre találnak, a gyilkolás és rombolás terére lépnek, sőt megtámadják azt is, kit első pillanatban megmentőjüknek, felszabadítójuknak dicsőítettek. A történelem élénkbe tárja a katolikus vallástól elszakadt tévtanítók, szakadárrok kínos lelki vergődéseit és küzdelmeit. Az egyház tanításával szemben kezdetben rendesen az ész tekintélyét állították föl a küzdőre, de midőn az is a vaslogika következtében tanításukra a helytelenség bélyegét sűrű, kimondák rá az átkot s hogy ideig-óráig tekintélyüket a megtévesztett nép körében fentarhassák, saját benső lényük meggyőződése ellenére kimondák: hogy tanaitkat bírálgatni nem szabad, a bölcseletet üzni tilos; mert igaz csak az, a mit ők mondtak. A kezdetben dicsőített észtekintély helyébe csakhamar a zsarnok önkényt ültették trónra s megczáfolták önönmagukat, bebizonyították a gondolkodó fők előtt borzadalmas tévelyeket. Krisztus urunk nem küzdött fegyverrel, nem használta az önkény zsarnoki hatalmát, hanem tisztelve minden embert, szelídségével, de nem büszkeséggel s vakmerő dölyffel hódítá meg a nagy világot.

A protestantismust úgy tüntetik fel még a felvilágosodottnak nevezett században is, mintha ez lett volna felszabadítója az emberi észnek a katolikus hit rablánczaiból; a szabad kutatás, haladás, fejlődés, felvilágosodás megindítója, a dicső (?) újabbkori bölcseletnek megalapítója. Nem tudom, vajjon e hírneves férfiak ezen kijelentésében bámuljam-e inkább a szemtelen vakmerőséget, vagy sajnálkozzam tudatlanságuk fölött. A reformáció kora világosan bizonyítja: maguk a legnagyobb reformátorok kényszer-zubbonyba rakták a bölcseletet mindannyiszor, valahányszor ez rájuk s tanításukra nézve veszedelmessé kezdett válni. Hogy állítástomat bebizonyítsam, ráutalok Angol-, Német- és Franciaország történetére, hadd lássa mindenki, hogy az észt a protestánsok nem hogy nem szabadították fel, hanem sokkal súlyosabb bilin-

csekbe verték, mint a minőkben (?) ha már nekik úgy tetszik, a katolikus egyházban sínylődött,

A keresztény világ legelfogulatlanabb bölcseleje dr. Stöckl Albert „Korunk nagy kérdései” című művére támaszkodva, bizonyítom be állításom igazságát. Nevezett író az angolországi reformációról a következőket mondja: „A reformáció” kezében hóhér pallost tartva, költözködék Angolországba, Sok időbe került ugyan, míg a bitófa és kerék le tudták győzni a régi egyházat és a régi hitet. De mikor aztán e cél is el volt érve, kinyíltak a sötét reformatori „vakbuzgóság valamennyi zsilipjei. Miként már Németországban,” Luther szeme láttára, vadul kitört az ő tanrendszerébe letett rajongó vakbuzgó misticismus és a keresztiség ismétlők iszonyatos dühöngésében nyert kifejezést: akként tört ki a XVII. században az angoloknál is a „reformatori” vakbuzgóság (miután a hóhér már elvégezte a maga dolgát) egy vad, tomboló veszettségben és romba döntött – „Isten lelkétől üzelve” – mindent, a mit elérhetett. Episcopalisták, presbyteriánok, independensek, levelierek stb., mind részt vőnek a munkában. A királyt lefejezván, a ki az új rendhez nem akart illeszkedni, azt kardhatalommal verték le. És mindez „Isten iránti félelemből és a Szentlélek sugallatából” történt. »Isten iránti félelemből” és imádság közben fejezték le a királyt; Isten iránti félelemből riaszták szét a parlamentet; a Szentlélek sugallatából vette át Cronwell a protektorátust; Isten iránti félelemből üldözték az ír katolikusokat, mint Káin maradékait.

Azonban e rajongó misticismus mákvirágának mégis a quäckerianismust kell tekintenünk, mely éppen a szörnyű zavarok alatt fejlődött ki Angolországban, és valósággal egy titokzatos rendszerbe illeszté azt, a mi az angol forradalom rémségeinek rugóját és alapját képezi vala. Fox, a quackerség alapítója, már 19 éves korában azt képzelé, hogy Istennek egy magas hegyormán hangokat hallott, melyek megparancsolok neki, hogy mint töredelem hirdető menjen a világba. Azon meggyőződésben, hogy ő Istentől ihletett próféta, követé a hívást és föllépett mint a „bűnbánat hirdetője.” Tanrendszere, melyet Barclay Robert, egyik legkiválóbb és legtu-

dósabb híve ily cím alatt őrzött meg számukra: „Theologiae vere christianae apologia (London 1729) egészen a Luther tanaiból nőtt ki, csakis abban különböztén a Luther-féle rendszertől, hogy a mysticus oldal, melyet Luther még nem akart teljes kifejlődésre hozni, itt határozottan főlészínre kerül és a titokzatosságot túlságig fokozza.

A quäckerek tana szerint az emberben kétféle princípium van: a természetes és az isteni. Az első minden rossznak, az utóbbi minden jónak forrása az emberben. Ugyanezért az előbbi „rossz”, az utóbbi „jó mag” ő benne. A természetes princípiumban gyökeredzik a természetes ész. Ez csak azért adatott az embernek, hogy a természetes és világi ügyekben vezetője legyen. Ha pedig a szellemibe, vagyis a fensőbb ismeretbe kotnyeleskedik, hát akkor csak tévtant és apostasiát szül. Minden tévtan abból ered a világon, hogy a természetes ész így bele csajtoskodik a szellemibe. Minden igaz ismeret az emberben lévő isteni elvből származik. Ez pedig egy mennyei, isteni világosság, mely az ember lelkében tündöklök és fénysugarai által megnyitja minden fensőbb ismeret forrását. A vallási igazságnak nem a szentírás az ismeretforrása és criteriuma; sőt inkább ez csak a Szentlélek benső sugallata, a mint az ama mennyei világosságban közvetlenül adatik az embernek, ki egyedüli s kizárólagos tulajdonosa az említett kiváltságnak. A szentírás maga is csak eredménye azon mennyei sugallatnak és mély világosíttatásnak, melyben szerzői részesültek.

Ám az embernek éppen azért arra kell törekednie, hogy benne azon mennyei világosság kigyulladjon, hogy az mivel csak „nagyszerűen” vagyon meg benne, alakot nyerhessen lelkében, és úgy aztán közvetlenül meríthessen az isteni kinyilatkoztatás forrásából. És ez akkor történik meg, midőn az ember a külső dolgoktól önmagába zárkózik, és lelki szemait egyenesen az ő bensejére irányozza. Kell, hogy önjének természetes részét egészen elnémítsa, hogy minden gondolatát, képzelőtehetségének minden működését, lelkének minden mozdulatát megállítsa és egyedül Istenre figyeljen és tökéletes passivitással várja az isteni sugallatot. Akkor a belső világosság fényes lánggal hirtelen föllobban benne, el kezd prédi-

kálni, jövendőlni és imádkozni: és gyakran még a test is részesül e benső extasikus mozgalomban, mikor ezután ez a leggyorsabban rángatódzik és úgy áralja el a szellemi erőt, mely az embert megragadta. Amit az ember ezen belső állapotban lát és külsőleg kifejez, az a szellem nyilatkozása; azt tehát mint Istentől adottat kell fogadni és hozzá hívőleg ragaszkodni. A szentírás fejtegetésére senkinek sincs joga és hatalma, csupán annak; akit Isten lelke a leirt módon arra fölhatalmaz és ösztönöz. Ahol ez nem történik, ott minden tiszta babonaság és bálványozás.”

Ezen alapelvek eldönték a philosophia sorsát. Száműzött ion! Ezt a leghatározottabb módon hangsúlyozták a quäckerek. A bölcelet, úgymond Barclay, a természetes észen alapszik; ez pedig ha nem ismered meg a köznapi, empirikái dolgoknál, hanem az ismeret fensőbb körébe tolakodik, csak tévtant, aposztaziát szülhet. Micsoda hasznát is vehetné az igehirdető a bölceletnek! A valódi igehirdető csak az, kit a szentlélek arra bensőleg felszólít, még akkor is, ha tán a világi tudományokban egészen járatlan. A világi tudományok, különösen a logika és a philosophia nemcsak haszontalanok az ige igaz hirdetőjére nézve, hanem kártékonyak is. Mert ha előbb alkalmas volt az ige szolgálatára, a tudományok tanulmányozása után alkalmatlanná léssen reá, mert hát ezáltal csak haszontalan, dőre szószátyár válik belőle. Leginkább áll pedig ez a scholastikai bölceletről, mint mely különben is csak a pogányságot ülteté át keresztény talajra, azért valóságosan úgy tekintendő, mint az ördög találmánya. Félre tehát minden philosophiával! A keresztény hitnek, a keresztény öntudatnak nemcsak semmi köze ahhoz, hanem mint valami exotikus növényt ki is kell azt irtani ültetvényei közül.

Így száműzték Angolországban a philosophiát vallási szempontból. Ne mondja ki senki, hogy ez csakis a quäckerek részéről történt, mely az angolhoni vallási párttöredékek közt csak harmadrendű jelentőséggel bír. Mert mikép már főnebb említettük, a quäckerség csak virága volt ama vallási rajongásnak, mely Angolországban a 17-ik század alatt fészkelődik vala. Az a sötét természetellenes mysticizmus, mely Anglia vallási felekezeteiben

uralkodik és őket valamint a kath. egyház, úgy egymás ellen böszíté, a quackerségben csak összpontosult és bizonyos elméleti alakot nyert. Azon álláspont tehát, melyet a quackerség a bölcsélettel szemben elfoglalt, egyszersmind a többi angolhoni vallási pártok álláspontja is volt. Hogyan is lehetett ez másképen, mikor a németországi „reformátusok” készítek elő a talajt, melyen az angol secták fölcserpedtek, a mely talajról pedig a philosophiát, miként látandjuk, elvileg száműzték volt? Azért nincs mit csodálkoznunk, hogy később a methodisták is, kik a quækerek roppant mysticizmusát majmolák, szintén kizárták az észet a kinyilatkoztatás dolgaiból és a philosophiát száműzték. Hasonló okok mindig hasonló eredményeket szoktak szülni. Azon vallási nézetek, melyeket Angolország reformatiójának története fölmutat, nem férhettek össze a philosophiával; azoknak benső szükségképiséggel háborút kellett indítani ok a philosophia ellen.

És a philosophia mit tett a maga részéről? – Hátrahúzó-dott a vallási vakbuzgóság rohamai elől és pusztán hagyá a mezőt, melyen eddig babérait aratta volt, melyen azonban a fanatismus nem akart vele többé együtt élni. Kitaszították a fensőbb eszményi ismeret köréből, és egészen az empirikái térre szorították. A bölcsélet kénytelen volt az ellenféltől hátrálni, és visszavonult a tisztán empirikái térre, hogy itt egy új fejlődés medrébe lépjen. E téren iparkodott hát az ismeretet bővíteni; e téren akart függetlenül haladni, nem törődven a pártok követeléseivel, hogy tökéletesen önhatalmúlag hozza létre azt, mire nézve a vallási oldalról eltagadták tőle a képességet. Hanem aztán e téren készíté a fegyvereket is, melyekkel megkezdhesse a háborút a vallási pártok ellen, s hogy bosszút állhasson ama leszavaztatásért, melyet a religio készített neki, hogy aláaknázza a kinyilatkoztatott vallás fundamentumait és amint tőle kitelhetik, romba döntse a vallás épületét. Így támadt az angol vallási vakbuzgóságnak empirismus talaján kifejlett bölcséletben egy hatalmas ellenfele. És ha előbb a philosophiát megvetőleg utasította el magától és tisztán az empirika sivatagába taszította, most ugyancsak gyürkőznie kellett ám, hogy megbirkózhassék e hatalmas ellenséggel, de hasztalan erőlködött; azt többé nem sikerült léte-

pernie. Az empirikái bölcelet kebeléből született természetelvi deismus, az ugyané bölcelet anyaöleiben dédelgetett és megkamaszodott szabadgondolkodás borzasztó pusztításokat vitt végbe az angol vallási vélemények mezején. Hiába hivatkoztak a deista és szabadgondolkodó tanok ellenében a szentírásra. Mert a másik részről mindig azt kérdezték: Hát ki kezeskedik arról, hogy a szentírás valósággal isteni kinyilatkoztatást foglal magában s hogy azt valósággal ezen vagy azon értelemben kell fölfogni.” És a vallási felekezetek nem tudtak e kérdésre megfelelni. Most tehát a vallási pártoknak nemcsak egymással kellett már czivakodniok, hanem a philosophiával is, melyet persze csak maguk hívtak ki elvileg, hogy a dolgok helyzetét még inkább összebonyolítsák.

A scepticismus volt az, mely az angol empirikái bölcelet kebeléből születvén, bomlasztó mérgét anyjára fecskendezé s ezzel a halálnak felszentelé.

Az angol empirikái bölceletet a 17-ik században John Locke alapítá, miután már előbb verulami Bacon megadta volt hozzá az első lökést. A kutató szellem tekintetét kizárólag a természetre irányozta s az úgynevezett természet-philosophiát tette az egész természet központjává. Eszerint az emberi ismeretnek nem két forrása van: a tapasztalás és az ész, hanem csak egy: a tapasztalás. Sensatio és reflexió, külső és belső tapasztalás, az egyedüli út, melyen az ember minden ismeret anyagához juthat, ezen gyökérből támadnak benne az egyszerű eszmék, melyek ismeretének egész mezőjét ellepik s betöltik, az észnek csak az a dolga, hogy ezen egyszerű eszmékből összetetteket alkosson, s ezután ezekből általános eszmékre és alapelvekre emelkedjék. Az egyszerű eszmék tárgyilag reáleszmék, mert azokat maguk a dolgok közvetlenül idézik elő a lélekben, mely e folyamatnál egészen passive viseli magát. Az összetett eszmék nem reálisok, amennyiben értelmünk alanyi alkotásai s csak az ismeretek módszerének szabatos megállapítására szolgálnak. Az eszményi ismeretet Locke nagyon is szűk határok közé szorítja, sőt egyszerűen tagadásba kellett vonnia, amennyiben az eszmény nem esik a tapasztalás körébe. Ami a tapasztalás körén kívül esik u. m. Isten, lélek stb., arról

Locke szerint lehetetlen ismeretet szereznünk. A scepticismus tönkre tévé az angol philosophiát; ha egyszer az ismeret minden tere el van zárva az emberi szellem elől, ha azt mondják neki, hogy az ismeret egy terén sem juthat bizonyosságra, sőt inkább hogy minden kétséges, akkor a philosophia, bölcséleti bíraskodás lehetetlen. És Angolországban ilyen eredményre jutottak. A támadást, melyet a kételkedés és a bölcsélet ellen intézett, nem viselhette el annál kevésbé, minthogy az saját bensőjéből fejlődött ki. Lerogyott ezen önalkotta ellenség ütlegei alatt és ezen lebunkóztatástól nem bírt többé lábra állni. Locke egyoldalú empirismusa szüle Hume scepticismusát. A kiélesedett ellentéteket Reid Tamás és iskolája törekszik kiegyenlíteni „a közönséges emberi értelemre” való hivatkozásokkal, de mivel ezt a közönséges emberi értelmet védő fegyverül használták minden igazságra kivétel nélkül, aztán meg úgy is tekintették, mint pusztán bizonyos észbeli ösztönt, melynek sugallatairól teljes lehetetlen számot adni, úgy a közönséges emberi értelem bölcsellete a Hume-féle scepticismussal szemközt nem vívhatott ki semmi eredményt. Az angol bölcséletet végkép tönkre tévé a reformátori szellemtől született ellenség. A reformátorok megmozgatták a keresztény katolikus hit épületének egyes köveit s magukra zúdíták az egész épületet.

Franciaországban a reformáció korán befurakodott s eleinte csak csendesen s titokban keletkezett, de a kalvinizmus főfészkéből Genfből szittatva, csakhamar nyíltan is föllépett és az erőszakoskodás, melyet elárul vala, a másik oldalon visszahatást idézett elő, úgy hogy az erőszakot erőszakkal akarták megtorolni. Így fejlődtek ki a rettentő polgárháborúk, melyek a pusztulás utálatosságát viharozták a szép országra s végtelen zavarokban meríttek ki annak erejét. Ámde a reformáció, bár hatalma a polgárháborúk alatt folyvást erősödik vala, Franciaországban még sem tudott ki zárólagos uralomra fejlődni; hanem meg kellett elégednie a nantesi ediktummal, melyben IV. Henrik a reformátusoknak bizonyos megszorítások közt szabad vallásgyakorlatot, hivatalokra való alkalmaztatást s néhány biztosítási helyet adott 8 évre. Ezek ugyan ezzel nemcsak be nem érték, hanem utóbb mindig több kiváltsá-

got követeltek, Richelieu bíbornok azonban, ki XIII. Lajosnak 1624 óta első minisztere volt, nem tűrheté tovább e fészkelődésüket. Hozzá méltó erélylyel vetett véget a kálvinisták kiváltságos helyzetének s ezáltal nyugalmat és rendet eszközölt a mélyen zaklatott országban. Az egyházi viszonyok ismét rendezve lőnek, az egyházi fegyelem helyreállott. Ezzel az egyházi törekvésekben újabb lendület vette kezdetét. A hittani irodalom minden szakában élénk tevékenység indul meg, s úgy egyes, mint egész társulatok versengének egymással a tudományok ápolásában és azon nemes törekvésben, hogy a polgárháborúk rémideje alatt már csaknem végkép kihalt egyházi életet újra felvillanyozzák.

Az egyházi törekvéseket a tudományban és az életben megakasztá a folyton támadólag föllépő tévtanítók serege. Egyik zivatar lecsendesedett, fölülkerekedett a másik, mely nem nyúlt ugyan mint az első, a társadalmi rend körébe és nem forgatá azt föl; ámde egyházi téren alig okozott kevesebb rendetlenséget és zavart, mint az első. A jansenismus volt az, mely most a reformáció helyére lépett s annak művét más módon s kissé szelídebb alakban iparkodott folytatni. A jansenismus épen úgy átörökölte a református rendszert, mint a többi tévtanítók; épen oly határozott ellensége a bölcseletnek, mint minden elődje. A legkeserűbben kárhóztat minden bölcseleti speculatiót és a harcz, melyet ellene visel, oly erős és kitartó, hogy különbéi álmodni sem lehet. Az okok, melyekkel e harczot jogosultnak akará bemutatni, egészen a református rendszerből vannak kikölcsönözve. Miként emez, úgy a jansenismus is elvileg nem férhetett össze a bölcselettel; e kettő soha meg nem békülhet egymással; vagy egyiknek, vagy másiknak buknia kell. Innét a jansenismus harcza a bölcselet ellen; innét a jansenisták azon nézete, hogy a theologia és a philosophia nem hogy különböznek egymástól, de valóságos ellentét van közöttük; s ha az ellentétet tovább fejlesztjük, vagy egyiknek, vagy másiknak buknia kell.

Igaz ugyan, hogy a jansenismus leginkább csak a scolasticus bölcselet ellen hadonáz; ámde az érvek, melyeket annak jogosultságára felhoz, olyanok, hogy általában a bölcselet mint speculativ

észtudomány ellen vannak irányozva, akár scholasticai alakban lépjen elő, akár más módon kezeltesék. Mert ha egy theologiai rendszer a scholasticai bölceletet elvileg kizárja, elvileg megtámadja csak azért, hogy az észtudomány – akkor általában ostromoznia kell minden philosophiát, amennyiben észtudomány, bárminő alakban mutatkozzék is az.

A vizsály csakhamar megtermé a maga keserű gyümölcsét.

Franciaországban az erkölcsi állapotok a 17-dik század utolsó negyedétől kezdve nagyon szomorítók levének. XIV. Lajos korszaka ugyan nemcsak Franciaország legfőbb politikai fényének és tekintélyének vala ideje, hanem a francia irodalom virágzásának is és a tudomány és művészet majd minden terének. De a külső fény alatt a népelet benső virágzása nagyon is meghervadt. Míg a külső csillogás kápráztató vala, addig a közélet erkölcsi magva végső felozlásnak indult. Az udvar példája nem hogy javította volna az erkölcsöket, hanem inkább rontotta. XIV. Lajos szerété a pompát és e pompaszeretet erkölcsi elpuhultságot idézett elő udvarában. A nemesség utánozza a király fényűzését, ebből pedig pazarlás, a nép elnyomása s az erkölcsi fegyelem felbomlása származott. A külső illemt ugyan szigorúan megtartották s ennek következtében kapott lábra az a kicsinykedő modorosság, melynek gyakorlása mindig valamely nemzedék szellemtelenségét árulja el; a külső simaság alatt rút erkölcsi darabosság és corruptio lappangott. Az erkölcstelenség gyökeréből, miként általában mindenütt, úgy itt is a hitetlenség és a vallási ledérség halotti virága fejlődött ki. Hitetlenség és vallási kétely, mint valami kövér dudva sarjadzott a francia míveltebb körökben. Innét pedig szétszóródott a magva a nép alsó rétegeibe. XIV. Lajos alatt azonban még sem érte el a baj azon tetőpontot, melyre később sikerült felvergődnie. De mihelyt XIV. Lajos meghalt és unokája a még csak öt éves XV. Lajos helyett Fülöp orleansi herczeg vette kezébe a kormány gyeplőit, mindjárt kinyíltak a romlottság zsilipjei és a hitetlenség meg az erkölcstelenség mint pusztító áradat iszapolták be a társadalom minden rétegét. Míg XIV. Lajos alatt legalább a külső illemt s erkölcsöt tisztelik az udvarnál,

addig Fülöp kormánykodása idején piaci szemérmertlenség kapott lábra. Maga a kormányzó és leánya adtak rája példát. Midőn ezután XV. Lajos maga vette át az uralmat, elharapódzott a czudar ágyasság, mely a fegyelem és erkölcs utolsó maradványait is megsemmisíté. így mérgezett meg az udvar mindent; a régi szokások és intézmények gúny tárgyai levének; a hitetlenséget, a pimaszkodást és nyálas lehurrogtatását mindannak, ami eddig szent és tiszteletre méltó volt, úgy tekintek, mint valami „erős szellem” kritériumát és az aljas feslettségét a költők dicsőítették. E francia hitetlenség és erkölcstelenség lealjasítá a bölcseletet is, melyet tövestül kitéptek a talajból, ahol eddig állott vala és azon mocsárba ültették át, melynek dögletes kigőzőlgése okoz minden erkölcsi veszedelmet. Az átmenet rohamos volt; ami annál föltűnőbb, mert egész 'a 18-dik század elejéig élt Malebranche, ki a philosophiát teljes buzgalommal egy tiszta eszményi légkör magasságban iparkodék megőrizni, annyira, hogy e tekintetben még túl is lőtt a célon. A bölcselet azért jutott a hitetlenség és erkölcstelenség vizenyős talajára, mert csak eszközül akarták felhasználni a végből, hogy részint az erkölcsi feslettségét, vallástalanságot tudományosan igazolják vele, részint, hogy ama tényezőt ostromolják általa, melynek még egyedül volt ereje és bátorsága az erkölcsi romlottság özönének útjába állani és mely még mindig rendületlenül tartá kezében a tilalom zászlóját: „Nem szabad.” Értjük a katolikus egyházat, melynek minden reformátori szellem legdühödtebb ellensége, mert gyűlölettel vezéreltetve, a bölcseletet is csak arra használja föl, ha azzal az egyházat megtámadhatja, máskülönben a bölcseletet lenézi, ha netán reformátori vallástételeit mérlegelni, bonczolgatni merészkednék. A bölcselet fogalmát az egyház elleni gyűlölet annyira elferdíté, hogy az nem is szerepelhetett többé úgy, mint nemes és tiszta szeretete amaz igazi isteni bölcseségnek, mely az embert a föld porából kiemeli és életét megszenteli; most már csak úgy jelent az meg, mint valami hitvány ringyó, ki arra engedi magát felhasználtatni, hogy az erkölcsiség törvényét kiröhöjje és kicsúfolja mindazokat, kiknek kötelességük volt az

erkölcsiséget és vallást képviselni. Így lőn a philosophia esküdt ellensége az egyháznak és a kereszténységnek. Miként hajdan a pogány bölcelet azon sovány maradékot, mely a keresztény korszakba átbiczegett volt, arra használta fel, hogy a kereszténységet babonaságnak csúfolgassa s ezt buta göggel rohanta meg, hogy a sarjadó növényt gyökerestül kitépje; úgy a mostani francia bölcselőknek sem volt más kifejezője a kereszténységre vonatkozólag mint: babonaság. Az a nagyszerű intézmény, melynek a kezdeté alig észrevehető volt, s mely minden világi segély, sőt ellenkezőleg roppant akadályok daczára egyedül magától fejlődött ki oly nagygyá, hogy minden elfogulatlan lélek kénytelen rajta elmélnedni; a kereszténység és az egyház e dicső intézménye nem volt egyéb ama bölcselkedők szemében, mint babonaság, csalás, ámítás és önző uralomhajhászat összetákolása.*) A böszültség, melylyel ez intézményt megrohanták, egy neme volt az őrtjög esnek. És minél ügyesebben tudta valaki e sophismákat és pimasz gúnyolódásokat ellene összehalmozni, annál dicsőbb philosophusnak tekintették. Ellenben pártoltak, védelmeztek mindent, ami a kereszténységet és egyházat káromolja vala Az erkölcsi élet romlottságát sophismákból épített kőfallal vették körül, hogy a kereszténységnek egyetlen sugarcskája se juthasson a sötét mélységekbe és az ott lappangó undokságot és mérget valamikép ne háborgassa. Ennyire jutott a bölcelet.

A francia bölcelet a materialismus szócsövénévé lett. Képviselői Diderot, Dalembert, La Mettrie, Helvetius, kiknek kezéből kikerül a hírhedt könyv: „Système de la nature”.

„Nincs semmi egyéb mint anyag,” ez a jelszó, melyet *A Systeme de la nature* az anyagelvűség zászlójára irt. Egyedül az anyag eredeti; minden belőle származott; Isten, szellemi lény általában nem létezik. Az anyagnak lényeges sajátága a mozgás és ezen mozgás erejénél fogva önmagát alakítja különféle testekké, melyek összesen véve képezik a világot. És az anyag ezen mozgása nem bizonyos czélok szerint megyén végbe, hanem inkább vak

*) Ugyanígy beszélnek a kath. egyházzól minálunk dr. Tüdös kálomista tanár et consortes.

szükségképiséggel. A célszerűség egy világgalító észttételezne föl; ilyen pedig nincs. Minden egyes lény csak az anyagi részek bizonyos-összevegyítésének köszöni eredetét, melyet ama vakon és ész nélkül működő erő hozott létre. Az anyagi elem ama bizonyos vegyülése önmagában képezi annak lényegét. A saját működési vagy mozgásai csak eredményei azon meghatározott módosulásnak, melyet az általános mozgás vett fel az anyagi elem bizonyos kombinációja következtében, mely ennek lényegét képezi, Eszerint esy vak, „zsarnok kényszerűség abroncsa szorul minden dologra, és az uralkodik minden mozgáson és működésen. E kényszerűség alul nem szabadulhat meg semmiféle láng a világon. Az emberről pedig így okoskodik a „Systeme de la nature”: „Régente, mikor még vad népeket kellett művelni és nekik rendezett alkotmányt adni, a papok és törvényhozók azon csalással éltek, hogy tanaikat és törvényeiket fensőbb isteni hatalmaktól származtaták, mintha ezek azzal bízták volna meg őket, hogy a népek isteni tanok és törvények gyanánt hirdessék azokat. Persze az volt a szándékuk, hogy a népekben felköltssék az istenektől való félelmet és ez által engedelmességre bírják őket ama tanok és törvények iránt”. Már akárki mit mond, de bizony a bölcséletnek az lett volna később a feladata, hogy a csalást, fölfedezze és a népeket fölvilágosítsa. De nem tévé. Sőt ellenkezőleg ő is holmi fensőbb törvényről fecsegett, mely a természeti törvény fölött állana, fensőbb tekintélylyel bírna és az embereket arra kötelezné, hogy akaratjukat neki alávevessék. Pedig hát nincs nagyobb esztelenség, mint ez. Az emberi cselekvés egyedüli rugói az egyéni érdek és a gyönyörhajhászat. Ha tehát erkölcsnek általában kell lenni, akkor ne háborgassa se az önzést, se a szenvedélyeket; mert másképp megsérti a természet törvényeit; tehát természetellenes balgatagság. Ezen természetes törvényen, mely az ember természetes ösztöneiben és törekvéseiben szokott nyilvánulni, alapszik az erkölcs, nem pedig holmi elvont szórszálhasogatásokon. És mit nem követtek el a bölcselők az ő balga erkölcsstanuk kedvéért, hogy az embert akarati szabadsággal ruházzák föl és annak fogalmát meghatározzák! Pedig hát ily szabadság lárifári. Az embert, e tisztán természeti lényt, miként

a többi természeti dolgokat, mindenütt phisikai okok indítják a cselekvésre. Hiszen az ember szintén egyik tagja a kényszerűség azon nagy lánczolatának, mely a mindenséget körülfogja; ő csak passiv eszköz a természet kezében. Hogy mink magunkat szabadon cselekedni képzeljük, ez csak onnét van, mert nem ismerjük azon phisikai okokat, melyek bennünket cselekvésre indítanak. Amit szabadságnak nevezünk, az csak a szükségképiség, mely belénk van zárva Életünk egy vonal, melyet le kell írunk, mert a természet parancsolja; és mi attól el nem távozhatunk”.

A francia materialismus valamint a religio alapjait, úgy az állam és emberi társadalom szegletköveit is aláasta. Hogy micsoda rettentő válságot idézett elő; hogyan omlott össze Franciaországban az állami és társadalmi rend, azt a nagy francia forradalom vérrel megirt története bizonyítja. A hitetlenség ördöge véráldozatot kívánt s meg is elégedhetett vele. íme odáig juttatta a hatalmas Franciaországot az egyház tanát megtámadó reformátori szellem. A materialismus még mindig úzi orgiáit magának az emberi észnek legnagyobb csúfjára, a társadalomnak romlására.

Németországra nézve a 17-ik század első fele a legnagyobb nemzeti szerencsétlenség és a legborzasztóbb benső feloszlás korszaka volt. A reformáció miként Angol- és Franciaországban, úgy itt is rémítő polgárháborút idézett elő, mely 30 évig tartott. E háború dühöngése alatt a legvirágzóbb tartományok sivatagokká lettek. Egy idegen uralkodó nyomult a német birodalomba, azon ürügy alatt, hogy a tiszta evangéliumot megvédelmezze; valóban pedig azért, hogy a régi német birodalom császári koronáját fejére tehesse. Csak a mindkét részről való teljes kimerülés hozhatá létre valahára az óhajtott békét, miután Németország minden tartományát elpusztította volt a gyilkosság, rablás és gyűjtogatás. Csak a békekötés után indulhatnak meg ismét újabb mozgalmak, és csak ezután emelheté föl a fejét az általános felfordulás romjai alá temetett tudomány.

Luther és barátjai a hit dolgában eldobtak minden tekintélyt. Mindazonáltal a hittani könyvek, melyet pedig a hit dolgában semmi tekintélyivel bíró egyének tákoltak össze, hitszabályul tolattak az álta-

lok alapított községek nyakára; és két századig kemény üldöztetéseket voltak kénytelenek szenvedni mindazok, kik a symbolicus könyvek tekintélye előtt nem akarának föltétlenül meghajolni. Gondoljunk csak a Major György sorsára, a synergistikus viták alatt. Amiért azt állítja, hogy az üdvösségre a jó cselekmények szükségesek, szörnyű láрма riadt ellene; Amsdorf, Flacius és Gallus fölhívtak minden lutheránus theologot és a hamburgi, lübecki, lüneburgi és magdeburgi minisztériumokat, hogy ezt az új eretneket kárhóztassák. Majornak menekülnie kellett; és bármily engedékeny volt is vádirataiban; bármint szelidíté, sőt végre föl is adá tételeit: Amsdorf mégis azt kívánta neki, hogy bárcsak Krisztus, az ő nevének nagyobb dicsőségére, ennek a kígyónak is széttiporná a fejét! Szintén ismeretes Grell Miklós esete, ki mint Melanchton-párti vétett az egyezségi szabályok ellen. Fogságba vetek Salmuth udvari prédikátorral, drezdai Steinbacbhal és Pirius wittenbergi superintendenssel együtt; ez utóbbi három ugyan, hivatalának elvesztése árán, visszanyerte szabadságát, miután kálvinista bűneik beismerését aláírtak volt; ámde Grell tíz évig sanyargott a börtönben s utóvégre is lefejeztetett. Spener ellen pedig a wittenbergi egyetem vádiratot bocsátott ki, melyben a 264 tévtant lobbanta szemére. A világi hatalom felszólíttatott, hogy a gonosz eretnek ellen intézkedjék. Arról vádolták, hogy a szentírást nem tartja isten szavának mindaddig, míg az emberek nem hallják, vagy nem olvassák; aztán azt is merte állítani, hogy a feloldozás megkívánja a bűnbánat őszinteségét stb.

Ugyan mit várhatott volna a bölcselet ily fanatikus őrjöngéstől és egy ily minden szabad mozgást elnyomó hittani terrorismustól, mikor a 30 éves háború után kissé megint ébredezni kezd vala? A Luther-féle rendszer egyik dogmája szerint az ész csak azért adatott nekünk, hogy külső cselekményeinkben és ügyeinkben vezessen bennünket; de hogy az teljesen képtelen az eszményi és szellemi dolog ismeretére emelkedni. Micsoda röffenést kellett azért a lutherán óhitűség keblében támasztania annak, hogy az ész mégis bátor volt az eszményi és szellemi térre lépni, s így a philosophiát, mely mégis csak régibb, mint a lutherán ortodox-tan.

meg akará a maga jogában őrizni! És csakugyan már Cortesiusnak is nagy mérvben meg kellett ízlelnie ezen „reformatori” türelmetlenség keserű levét, mely a philosophia ellen forrong vala. Voetius utrechti reformált theolog istentagadásról vádolta őt, és a pizskolódások özönét árasztotta reá. Leibnitz még csak kikerülte valahogy a szutyongatást, de mikor Wolff Keresztély a Leibnitz eszméire alapított bölcseletével Halieben föllépett és azt nyilvánosan hirdeté, rögtön felzúdultak ellene a hallei iskoia pietisztikus hittudósai. Ezek épen oly türelmetlenek lévén, mint orthodox elleneik, először is neveltség tárgyává iparkodtak tenni a tanulók előtt Wolff bölcseletét. Miután azonban ez nem használt, sőt a tanulók Wolff előadásait még buzgóbban és számosabban hallgatják vala, bepanaszolták őt a világi hatóságnál, bölcseletét fatalistikusnak, istentagadónak, tehát államilag és egyháziilag veszélyesnek kiabálták. Ennek folytán Wolffot egy királyi parancs rögtön felmenté hivatalától és mint gonosztevőt kiutasítá Poroszország területéről. Sőt akasztófával is fenyegették, ha 48 óra alatt el nem hurczolkodik az országból. Még Francke is, a hallei árvaház híres alapítója, oly dühös volt ez alkalommal, hogy a templomban térden állva adott hálát Istennek a Wolff távozása miatt. Mások meg a templomban nyilvánosan Wolff és bölcselete ellen prédikáltak. Hasonló keserúséggel duzzogtak Wolff bölcselete ellen az „orthodox” hittudósok is. Tübingában azon mesterkedtek, hogy kieszközöljék annak betiltását. Pedig hát Wolff bölcselete alig volt nagyon veszélyes a kereszténység alapelveire. De hiszen itt azt nem nagyon keresték. A lutherán óhitűség elvileg kizárta a bölcseletet; így tehát meg kellett azt támadnia, bármily ártalmatlan lett volna is. Csak a világi hatósággal szemközt volt szükséges különös vádpontokat keresni; ilyeneket pedig mindenütt könnyen találhat, aki akar. Oly hittudomány, mely egyrészt a vizsgálódás szabadságát kürtölte, másrészt pedig a szellemet irgalmatlanul a holt szabványok keretébe szorította, mindent bátran tehetett a philosophiával. Az ez ellen viselt háború valóságosan életkérdés volt rá nézve.

Ily terrorismus ellen azonban a visszahatás nem maradhatott el. Az emberi észnek, ennyire megsértve lévén jogaiban, végül

magához kelle térnie és újra visszakövetelni ama jogokat, melyeket tőle elragadtak s örökre elvitatni törekedtek. Föl kellett támadnia e letipró nyomás ellen és leráznia a jármot, melybe az ortodox pártok kényszerítették. Ez azonban csak egy, a szellemi téren kitörő forradalom által volt kivívható. És e forradalom csakugyan kitört Németországban a 18. század alatt. Ha eddig az észet kiűzték az ő jogos teréről, hát már most ez nem elégedék meg annyival, hogy ama jogos tért visszahódítsa, hanem ő is túlcsapott a maga illetékes körén és nekiment a positiv keresztény vallásnak. Egy sceptikus búvárkodó divat kapott lábra, mely egész határozottan a vallási észelviség útját egyengeté és minden kinyilatkoztatott újságot, sőt magát a kinyilatkoztatást is kétségbe vonta. Azon merev, megkövesült theologia helyébe, melyet eddig az orthodox protestáns egyetemeken tanítottak volt, a kinyilatkoztatott keresztéi-igazságok teljes szétmorzsolása és rationalis ellapítása lépett. Első lendítést adott ez irányban a német szellemnek az angol és francia természetelviség. A „szabad-gondolkodás” szelleme polgárjogot nyervén Angol és Franciaországban, Németországba is átcsapott és minthogy itt útja már el volt készítve, csakhamar egész erélylyel kifejlődött és fittyet hányt a lutherán óhitűség átkozódásának. És célját annál biztosabban elérte, mert a „felvilágosodás” szelleme, amint nevezték, Németországban nem annyira a francia felvilágosultak nyegle gúnyolódásával szurkálta a keresztény igazságot, hanem inkább a német jellem komolyságának és szilárd alaposságának megfelelően, a tudományos búvárkodás és kritikai rostályozás fegyvereit villogtatá a positiv kereszténység dogmái ellen. A protestáns óhitűség ugyan kezdetben erélyesen hadonászott a betolakodó „felvilágosodás” ellen; ámde minthogy ezen erőlködést a fejedelmek, a legfőbb tartományi püspökök nem támogaták többé hatalmi eszközökkel, mert hát maguk is e szellemre kacsintgatnak vala, hát így az ellenállás nemsokára megszibadt, úgy hogy a 19-ik század második felében már a protestáns theologia is csaknem egészen az észelviségbe olvadt át. Oly férfiak, mint Reimarus, Basedow, Bahrtdt, Steinhart, Semler, Nicolai, Lessing, Herder stb. mindent elkövetének, hogy a kereszt-

ténységet positiv tartalmától megfoszszák, és azt egy pusztán természetes religióvá oldják föl. Mink itt e rationalista mozgalmakat részletesen nem tárgyalhatjuk; de az bizonyos, hogy e körülmény a bölcseletre nagyobb hatás nélkül nem maradhatott.

Kereszténység és bölcselet valóságos édes testvérek. Mert miként a kereszténység az eszményi országot tárja elénk, és tekintetünket a földről mennybe irányozni törekszik, hogy a földi bajok és gondok közt égi honunkról el ne feledkezzünk: akként a bölcselet is azon igyekszik, hogy a gondolkodó szellemet az eszményi birodalmába emelje, hogy ne pazarolja minden erejét a földi dolgok tanulmányozására és ne tapadjon kizárólag az anyaghoz. Ha tehát megtörténik, hogy az emberi ész háborút indít a kereszténység ellen, hogy azt az ő titokzatos magaslatáról lerántsa, és csupán „természetreligióvá” oldja föl, akkor már azt is meg fogja tenni, hogy a bölcseletnek is nekirontson. Ekkor a bölcselet is megszűnik tisztán látni az eszménység birodalmában és lesülyed a földi légkörbe. Hogy Platóval szóljunk, meglankadnak szárnyai, melyekkel az istenihez szokott felrepülni, és ő visszaesik a földre. És ez valóban megtörtént a múlt század folyama alatt. Az üde, erélyes bölcseleti mozgás-sürgés helyére egy érzelő, erőtlén és aszott „népies bölcselet” lépé, mely odaülhetett ugyan egy hölgy pipereasztalára, de oly szellemekre nézve, kik valamivel keményebb ételekhez szoktak, határozottan élvezhetetlen volt”.

A bölcseleti erély épen a nagyhangú reformátorok által sülyesztetett legmélyebbre. A helyett, hogy mint nagy hangan kürtő lék, az észet felszabadították volna, azt lealacsonyítva békóba verték. A kath. egyház tekintélyének folytonos megtámadásával és pizskolódásával a nagy reformátorok csak annyit értek el, hogy a lealacsonyított bölcselet félre dobva minden felsőbb tekintélyt a föld sarába sülyedt s tagadásba vont a nemcsak a katolikus, hanem a reformátorok vallásának a természetfölöttire vonatkozó tanát, midőn kimondá, hogy az” emberi bölcselet úgy az ismeretben, mint életben a saját erejéből nem képes áthidalni azon úrt, mely az itt és ott, a föld és ég, világ és Isten, a tapasztalati és eszményi között létezik és ezzel hátat fordított a nemcsak a katolikus,

hanem a református vallásban még meglévő minden eszményinek és értelminek. A vallást semmibe sem vélte, s mivel még magában sem bízott, az ész ismeretét is bonczkés alá vette, azaz „kriticzismussá” fajult Kant és követőiben, mely egyrészt a bölcsélet összes vívmányait nemcsak gyanúsokká tévé, hanem fagyasztó lehetével romba is dönté a Fichte-féle *nihilismusban*, másrészt a legdurvább *materialismusban* nyer befejezést, mely utóbbi mert korlátlanul uralkodik, nagyúri göggel nézi le szülőjét: a Hegel-féle idealizmust. Az anyagelvűség legyőzte Németországban a pbilosophiát, s vajmi kevés férfiú vállalkozik mostanában a bölcséleti tudományok tüzének ápolására. Mindenki attól fél és retteg, hogy a dédelgetett materialismus nevetségessé teszi őket. A nagy reformátorok által plántált fa megtenné a maga keserű gyümölcsét, a megvetést vagy- legalább bosszantó közönyt minden eszményi isteni iránt. A legyalázott egyház az egyedüli, melynek kebelén a nemes bölcsélet az isteni hitből táplálkozva, menedéket keresve él és positiv eredményeket vár, mert ha majd a materialismus kitombolta magát, akkor feltámadva előáll, hogy összetiporja a kigyó fejét, mely sarka után leselkedik.

A FELVILÁGOSULTAK VALLÁSA.

A XIX. század alkonyának jutott az a dicsőség, hogy egy új, sem az ő-, sem az újkorban nem ismert vallással dicsekedhetik; ez a kereszténység negatiójának, vagyis jobban mondva a vallási nihilizmus vallása, melynek legtöbb hívője a magukat felvilágosultaknak nevezők soraiból kerül elő. A materialista bölcész és munkás, a nagy (?) liberális politikus és követője, a szocziális szónok s az elbutított nagy tömeg, mind ennek az új vallásnak zászlajára esküsznek, mert ez szabad folyást enged szenvedélyeiknek, letípor minden eszményit és istenit, senkire kötelmeket nem ró, csak szidja a még fennálló keresztény pozitívizmust, s kérkedik a maga negativizmusával, mint mondók, mindent felforgató vallási nihilizmusával

A nagy francia forradalomnak szülöttje az új vallás, melybea erőre emelkedik az anyagiasság s félrevonul a szellemisség, uralkodóvá lesz a hiú dicsvágy s annak tárgya az önzetlen nemes önfeláldozás; hatalomra vergődik a politika, siránkozik a mindennapi nyomor-alak, húzza, igáját remény és vigasz nélkül A negativizmus vallása csak a privilegizált osztályok, u. m. hitetlen bankárok, felekezetenküli kormányférfiak, üres elméjű politikusok, dicshajhászó stréberek, szenvedélyes kalandorok, istent gyalázó vad-szocziálisták és az általuk félrevezetett, de gondolkodni nem akaró egyes munkások számára létesült. Alapját a ker. Isten gyűlöletében bírja, erejét pedig a folyton terjedő vallásközönyből meríti. Nem is nevezhető felvilágosul inak az, ki a vallási pozitívizmust hangoztatja, ez csak amolyan sötétencz, ki még a leg-újabb kor legnagyobb vívmányát, a vallási nihilizmust sem ismerte meg.

A hitközönynek tulajdonképen három oka van: 1. a vallásról

s általában az igaz tudományul ápolt téves nézet; 2. a felvilágosultak gondolatüressége; 3. a szenvedélyek hatalomra vergődése.

Tizenkilenc század előtt két ember állott egymással szemközt, az egyik az ókor minden tévelyét, ellentétét képviselve, a megtestesült kétkedésnek, bizalmatlanságnak képviselője vala; a másik a világosság, igazság, reménység, emberbaráti szeretet megtestesítője. E két férfiú: Pilátus és Krisztus. A hatalom Pilátus kezébe van letéve s mégis a hatalmába átadottól kérde: „Mi az igazság?” De alig, hogy kiejtő szájából a nagy kérdést, máris hátat fordít és félre vonul, nehogy Krisztus szájából az igazság mibenlétét meghallhassa. Fél, remeg az igazságtól, mert sokkal kedvesebb előtte az igazságról alkotott hamis nézet, gondolatának üressége és elpuhult testének szenvedélye, mint az igazság teljes ismerete, rideg valója. Pilátusban látom én megszemélyesítve a jelenkort, – ez is kerüli az igazságot s inkább hódol a felforgató eszmének, mint a szenvedélyeit megfékező igazságnak. Inkább hányatja magát a kétely és bizonytalanság hullámai által, mintsem bevonulna a hullámok fölött győzedelmesen és biztosan haladó vallás-igazság hajójába. Hogy a felvilágosult ember önönmagát legalább némiképen megnyugtathassa, igazság után szomjúhozó leikének kínjait megkönnyítse, a hamis bölcsélet tévtanába kapaszkodik s Kant kriticizmusát hirdeti nagynak, csakis azért, hogy a krisztusi vallás fölött kételkedhesek, mint kételkedik önismerete fölött, s a világ előtt legalább némiképen exkuzálhassa az igaz isten iránt táplált gyűlöletét; önmagát hirdeti nagynak és dicsőnek, jóllehet még azt sem tudja, honnét ered s mi a rendeltetése. A szellemet emeli fel s még sem bízik s hisz benne, azt sem tudja, miben rejlik a szellem természete; megtagadja ezt is, valahányszor alkalmatlanná kezd válni; a durva anyagba sülyeszi, ha netán fensőbb, magasztosabb célokra ösztönözné, de fennen hangoztatja, midőn ez szenvedélyeit helyesli s ezek kielégítésében segítkezik.

A felvilágosult század három Istent állított fel egy helyeit; u. m. 1. az anyag-istent vagyis az arany borjút, 2. a politikai állam-istent vagyis az uralkodó párt kormányát, 3. az ész-istent

vagyis a tartalom nélküli bölcelet művelőinek még tartalom nélkülibb istenét. Legtöbb híve van az anyag-istennek, mely a többi két istent rögtön abszorbeálja, amint az érdek lép előtérbe. Az aranyborjú-isten előtt mélyen hajlong a nagy politikus államférfiú és csapátja; tétet hajt az ész-isten, mert érzi, hogy pénzisten nélkül tehetetlen.

Az anyag-isten tisztelői feláldozzák életük legszebb éveit, tehetségüket, gyermekkori vallásuk érzületét, mindenüket, csakhogy e nagy Isten színe előtt kegyelmet nyerhessenek, a világ nagy piacán mint gazdagok szerepeltessenek, a gyönyör-poharat háboítás nélkül kiüríthessék. Az emberiség eszményképei, u. ni. igazság, szeretet, más becsülése, erény, jog. stb. csak addig bír érvénynyel. míg meggazdagodási vágyukat elősegíti. Az igaz vallás, épen mivel eszményi, szerintök nem is létezik; az összes világ-vallások közül azt tartják ideig-óráig legjobbnak, mely menten minden pozitívizmustól, anyagi érdekek szolgálatába szegődik; megvetendőnek tartja az isteni vallást is abban a pillanatban, a midőn ennek szabványai az aranyborjútól távol tartják és a magasztosabb boldogságra irányítják a legegyszerűbb ember elméjét és szívét. A pénzsovár világ előtt csak az aranyborjú-isten nevezhető nagy Istennek; e körül tánczol mindenki, ki az igazságnak hátat fordítva, az élvben keresi élete célját. Ép azért annyira változatos az ez Isten körül tánczolók tarka-barka csoportja. Ott látunk államférfiakat és egyszerű alattvalókat, – selyembe öltözött, vastag aranylánczczal ékesített bankárokat és tarisznyás koldusokat, – tudóst és tudatlant, mágnásokat és nemtelenekeket szóval mind azokat kik anyagi érdeküket minden igazságnak föléje helyezik s kik az igazságot is hamisságnak nevezik, ha ennek révén kincshez és az azzal járó korlátlan élvhez juthatnak, mert meg keli jegyezni, hogy az anyag-Isten sem erkölcsi életszabályokat nem hirdet, sem kötelmeket nem ró föl, hanem szabadon hagyva az embert, mindent megenged, még a legnagyobb szemérmertlenség láttán is szemet huny, ha kegyeibe fogadja. Az azt imádóknak csak azt javasolja, hogy mind jobban és jobban gyűlöljék az eszményi, isteni kereszténységet s gúnyolják annak sötétségben (?) lévő követőit. Ebben rejlik az arany-

borjú-istennek egyes-egyedüli legfőbb parancsolata; pénzzel megvásárolható minden – ez jelszava. Tudomány, ismeret, igazlelkűség, szeretet csak üres szavak, értékkel csak akkor bírnak, ha a hatalmas pénz-istennek szülöttei. Ki ne látná ennek az Istennek bemutatott vallás-kultuszban a gondolat ürességét, a szív szenvedélyességét, az ismeret és tudomány fogalmának teljes hiányát?

Az anyag-isten mellett szerepel a Hegel-féle állam-isten. A politika vezetőinek dicsőített istensége, melynek azonban csak addig mutatják be a neki hódolók tiszteletüket, a míg támogatásával a külső dicsőség és a mi a legfőbb: a gazdagság vagyis az aranyborjú-isten birtokába juthatnak. Ez az állam-isten egy pillanatban minden, más pillanatban semmi; élete is csak addig tart, míg az állam mindenhatóságának theoriája fennáll; megszűnik létezni, a mint egy állambölcsező újabb theoriája meg nem nyeri tettségét azoknak, kik hosszú időn át a Hégel-féle állam-istennek hódoltak. Ezt az állam-istent, mely se hús, se hal s mégis minden, daczára a neki tulajdonított mindenhatóságnak, mégis csak másodrendű istennek kell tartanunk, mert létét a pénz-istentől nyerve, csak addig folytathatja, a míg a fő vagyis az aranyborjú-Istennek tetszik.

E mindenható állam-isten a szerint változtatja nevét, a mint egyikét-másikat hódolói közül állítja hatalmának látható képviselőjéül. Hogy Magyarországnál maradhassak, a legutóbbi időben olvashatunk Tisza, Wekerle, Szapáry, Bánffy és Széli-istenekről, kik mindannyian mint a mindenható állam-isten földi helyettesítői, azt a bélyeget sütötték magára az állam-istenre, a mely beltermészetök, egyéni jellemük, határozottságuk vagy határozatlanságuk, igazság-szeretetök vagy igazsággyűlöletök, önzetlenségük vagy mérhetlen hiúságuk, tetterejük vagy tétlenségök, szelídségök vagy brutalitásuk kifolyása.

A nagy állam-isten test-zömét az uralkodó párt testrészecskéi képezik. A kegyes állam-isten tagjainak funkcióját e két szóban határozó meg: „Válaszszatok magatoknak fejet és ennek engedelmeskedjetez mindenkor és mindenekben”. A színezettel az állam-isten nem sokat törődik; ma liberális, holnap szociális szí-

nezetű, sőt megelégszik az ultramontán színezettel is, ha testzömét képező tagjai ultramontánokká lesznek. Az engedelmességet – úgy látszik – csak azért hangoztatja annyira, mert ő maga is a fő vagyis aranyborjú-istennek legengedelmesebb szolgálója.

Mint isten, erkölcsant is hirdet. Különbséget tesz az egyéni és politikai becsület között; politikai rászedés, hazugság és egyéni rászedés között, sőt tovább menve, erényt csinál a bűnből és erényben vétkességet állapít meg. Ez erkölcstana csak az uralkodó vagyis az őt képviselő párt tagjainak szól s innét van hogy az uralkodópárt zömén kívülálló pártok tagjai, jóllehet az állam-istennek hódolnak, laza erkölcstanának részrehajló elnézésében nem részesülnek, mert ezeknél a politikai hazugság soha sem minősíthető erénynek.

Atyai szava ez istennek: „Tartsd magad, fiam, a míg lehet, és különösen vigyázz arra, nehogy konfliktusba jöjj azokkal, kik a pénz-isten kegyencei! Az isteni, eszményi igazság alól emanczipáid magadat, nehogy az isteni igazság fénye mellett meglássák csalfaságodat. A teremtő istenben hívők igazán bűnnek, véteknek lássák, a mit te sokszor politikai érdekek céljából erénynek minősítettél. Hogy ennek veszélyét kikerülhessed, mondd ki, hogy en kívülem vagyis az állam-istenen kívül, mint politikus, más Istent nem ismersz, és hogy mint felekezetnélküli egyetlen egy felekezetnek rablánczait sem viseled. Mindenben és mindenütt üsd azokat, kik az élő nagy Isten parancsolatait előbbre valóknak tartják törvényeidnél! Kiméletet ne ismerj az akadémikuskodó ellenzékkal szemben, – pusztítsd ki legszájásabb ellenségeidet, a látszat kedvéért tartsd meg a külső tisztességet, de akaratod szócsövei, a pénz-isten által rendelkezésedre bocsátott újságok által kövess el mindent, hogy az akadémikuskodókat ha anyagilag, mint erkölcsileg hozzáférhetlenné, legalább külszínleg nevetségessé tegyed. Pártod egységében rejljék a hatalmas erő; ezt fenn kell tartanod ígérettel vagy amennyiben hatalmadban áll, húsosfazékkal. Újságaid révén az uralkodó párt szükségszerűségét hirdettesd, s a nyomort is bíborral takard be, nehogy a nyomor-alak látása elkedvetlenítse azokat, kik leghívebb szolgálóidnak vallották magukat. Légy kitartó és erős újságaid révén még akkor is, ha lábaid ingadoznak s fe-

jed erősen szédül. Különösen ügyelj az ultramontánok fészkelődéseire, nehogy hatalmas Istenök megtörje hatalmatát s veled együtt engem is, mint állam-istent, nevetségessé tegyen! Még egyszer arra intlek: szíveden viseld, a míg hatalmon vagy, az aranyborjú kegyenczeinek ügyét.”

A nagy állam-isten imádói meg is tartják nagy istenségök intelmeit. Nap-nap mellett tapasztaljuk, hogy az igazság előttök semmi. A politikailag elkövetett hazugság, a választók rászédése ügyes furfang, az Isten törvényének kicsinylése, semmibe vétele politikai államérdek. Az erkölcsök lazulása a hitfelekezeti papok hanyagságának kifolyása. A nyomorúság terjedése a beállott rász termés következménye; a szegénység szaporodása és növekedése a tékozló hajlam terjedésének szüleménye; az általános társadalmi forrongás a hecczkáplánok izgágaságának folyománya.

Az állam-isten tanának hű követője akar lenni a mai időben a régen bukott gentri, hogy az állam-istentől kenyérhez jusson; a nagyhangú, de üres fejű rhetor, hogy a nagy urak kegyébe befurakodva, tényező lehessen; az állami hivatalnoki kar, hogy kenyerét s ezzel családját fentarthassa; az eladósodott mágnás, hogy a kormány kegyelméből tovább tenghessen, a perdülő dob hallatára megrendülő tékozló paraszt, hogy kegyelmet nyerhessen. Mind megannyi csak az érdeket tartja szem előtt s mivel ez a jelen körülmények között csak az uralkodó politikai párt révén elégíthető ki, azért is annak szekerét tolják, kitartóan a lerogyásig. Az állam-isten uralkodik zsarnoki önkénnyel, mert tudja, hogy hatalmas tábora, melynek vezérkarát a kaputos érdek-emberek képezik, a lusta gondolkodású, hitéből kivetkőztetett, anyagilag sokszor tönkrement existenciákkal egyetemben megvédi trónját, továbbra is fentartja uralmát.

A harmadik Isten az ész-isten, melynek földi helyettesítője a modern liberalizmus vagy mondjuk raczionalizmus. A pénz-isten, állam-isten és ész-isten képezi a hinduk három istenségének példájára az újabbkori trimurtit vagyis a hitetlenek három egyisten-ségét. Az ész-isten a másik két istennek nemzője, de hatalmát két szülöttje már annyira megnyirbálta, hogy jelenleg csak a lógós

szerepét játsza a másik két Isten mellett. Nem tagadja ugyan a kereszténységnek, mint világvallásnak hasznosságát és üdvös voltát, de e szó: „kereszténység” alatt csak amolyan dogma nélküli kereszténységet ért, melyet ő önkényűleg tetszése szerint alkot s melyben nincsen sem hitágazat, sem szentség, sem istenitisztele, sem hierarchia. Az ész-isten félszeg tudományával kérkedik, mely által ellenszegül Krisztusnak és fölül emelkedik minden felett, mi Istennek mondatik vagy tiszteltetik. (Tess. II. 2. r. 4. v.) Az ő tudománya abban áll, hogy mindent lenéz és kigúnyol, önmagával pedig kérkedik, mondván: „Én az emberi elme legnagyobb kifejezése vagyok, én vagyok az ész maga, mindenre alkalmazva: én részrehajlatlan igazságban ítélek az emberek és istenek felett. Elöttem nincs szemfényvesztés és titok. Én vagyok az egyedüli tekintély, melynek ellenőre nincsen. Én lerontok minden bűverőt és széttépek minden lepelt, nemcsak mint történész, bölcsész és hittudós egyszerre, hanem exegéta is és filológus, ethnografus és topográfus, numismata és archeológus, physikus és chemikus, logikus és metaphisikus, physiologus és psychologus, kozmológus és goologas, sőt astrologus is. A rationalismus előtt nincs elrejtve semmi: ő az ösztudomány; – irodalmi bíborpalástja alatt vannak a tudomány összes kincsei, azért mondja a lusta gondolkodású bámész tömegnek: „Nézzetek meg jól! én a XIX. század encyclopediája vagyok.” És a hittani dolgokban tudatlan közönség nem tud magához tért csodálkozásából! Önkéntelenül kalapjához kap, hogy köszöntse ez újkori Minervát, ki Jupiter ágyából ugrott ki, valamely csodálatos nemzés következtében.*)

De míg az elámított tudatlan tömeg áhítatosan kitér s újat csinál az új Istennek, addig a tudomány mesterei keserűen mosolyognak felette s visszagondolván arra, hogy mily nagy munkára, mennyi kitartásra, lángelmére vala szükségök, míg egyetlenegy tudományban odáig jutottak, honnét a tudomány bohócainak elvonulását szemlélik, azt mondják magokban: valóban e kérkedő, egyetemes tudás nagyon hasonlít a semmittudáshoz!

*) Dr. Karsch Lollion: „Materialismus, Rationalismus és a kereszténység”. Nagyvárad, 1883.137. l.

A racionalizmus fennen hangoztatott tudományának nincs is határozott tárgya s azért nem is tudomány az, hanem csak kigúnyolása a tudománynak; sőt még alapigazságai sincsenek, pedig minden tudománynak megvannak az ő alapelvei. Szerinte nincs különbség jó és rossz között, az igaz és ellentét között. Nincsenek bizonyos csalhatatlan igazságok. De hát akkor milyen alpra fekteti egyetemes tudományát? mely biztos elvek szerint teszi meg következtetéseit, ítél, kárhoztat? E fölött ne ítélkezzék senki, mert senkinek ítélete alá nem tartozván, minden kritika fölött áll, - elég, ha ő mondja ezt vagy amazt, annak igaznak keli lenni. A természetfölöttivel, a kinyilatkoztatással nagyon könnyen elbánik, - egyszerűen azt mondja, hogy az nem létezik s ezzel aztán punktum. Ha nincs természetfölötti, nincs Isten s ha mégis Istentől beszél, az ész-istent érti alatta.

E szörnytant képviseli manapság „a liberalizmus vagyis racionalizmus irodalma. Ezt szórják szerte-széjjel a világba színmű, regény és pamflet alakban. A helyett, hogy Voltair példájára minden vallást gúnyolnának, a mi a scepticismusra már ráunt szellemek mai állapotának nem felel meg, elkezdek csodálni valamennyit. A régi atheismus monda: „Nincs Isten, nincs kinyilatkoztatás.” Az újkori racionalizmus a pantheismus alapján állva, nagy garral hirdeti: Minden Isten, minden kinyilatkoztatása az Istenségnek; Buddha és Mózes, Mohamed és Krisztus között szerintök azért nincs különbség, mert minden jó s üdvös vala saját helyén s a maga idején. Ily módon kétségen kívül tagadni kell valamennyit; mert az emberiség kinyilatkoztatása folytonos haladás lévén, csupán egy maradandó és állandó: a változás. Mindazáltal magasztalni kell mindent, mit az emberiség létrehozott, és minden kinyilatkoztatást dicsőíteni, azon föltétel alatt mégis, hogy az azokban való hittől óvakodjék kiki s inkább a jövő vallásába helyezze hitét, minthogy a haladó változás egyedül változatlan.

E tan igen alkalmas azoknak, kik semmit sem állítanak, hogy azt egyúttal ne tagadnák; semmit sem tagadnak, hogy azt egyszersmind ne állítanák; kik szüntelen keresik az igazságot és soha

sem találják fel; mert midőn talán már kezökben tartják azt, eleresztik abbéli félelemből, hogy az szabad vizsgálatainknak és abszolút függetlenségeinknek vagyis szenvedélyeinknek határt fog szabni.

Ki ne látná az ész-isten imádóinak gondolatürességét, szenvedélyét, a tudományról ápolt félszeg, balga, fogalmát? E tan nagy népszerűsége tesz szert azon emberek köpött, kikről az apostol azt írja: „Hogy inkább kedvelék a sötétséget, mint a villágosságot.” (János 3: 19.)

Az ész-Isten követői a most létező vallásfelekezetek mindegyikéből kerülnek ki. Ott látjuk a magukat „jó katolikus”-oknak nevezőket, kik csak azért katolikusok, mert katolikus szertartás szerint lettek megkeresztelve; de a kath. hit ágazataival egyáltalán nem bíbelődnek, művelt ember elméjének meg nem felelőnek tartják; ott látjuk a névleges protestánsokat, kik a pozitív protestantizmussal már régen szakítottak s csak annyiban protestánsok, amennyiben nevek szerint minden ellen protestálniuk kell; ott vannak a reform-zsidók, kik Mózesükkel nem törődnek, s az ész isten révén az aranyborjú kegyébe akarnak jutni, s ha kegyét elnyerték, az ész-istent is pofon csapják. E tábor növelik a hetyke zsidó újságírók, – a hitelenségökkel kérkedő tanárok, – dicsőített tudósok, – kalandorok, tudákos munkások, tönkrement parasztok. Az ész-isten nem is kivan valami nagy qualificatiót az ő követőitől; elég, ha tudják, hogy biztos tudomány úgy sem létezik s gyakorlottak a kereszténységnek kigúnyolásában, gyalázásában, A pozitív kereszténységnek kigúnyolása elegendő arra, hogy a föl világosultak sorába fölvéssenek. Ezen emberekről monda Young Ede: „A pogányok rajongó szeretet és őszinteséggel vágytak a rajok nézve idegen igazság szép isten-asszonya után; s íme e keresztények, kik mintegy jogos hitvesül bírják azt, az undor és bosszús unalom azon nemével közelednek hozzá, minőt, a romlott korhely férfiak a szép és erényes, törvényes nő láttára tanúsítanak. Mint ezek, a keresztény férfiak közül is sokan vadállati ösztönnel új ölelések után sóvárognak. S ugyan mit ölelnek? Igazság helyett hazugságot, szeretet helyett undort, remény helyett üres ábrándot. erény helyett bűnös szépséget, fertelmes rútságot. Ezen, a bűn-

nel kéjtelő férfiak jelszava: „Hogy meg kell buktatni a kinyilatkoztatott vallást,” – nem más, mint az istentől elpártoló szellem jelszava, mely ott, hol érvényesül, pusztít mint a dögvész, – felvilágosodást ígér és sötétségbe taszít; szabadságot hirdet s rab-szolgaságba dönt; szeretetről beszél meg egyenlőségről, s rabol, gyújtogat és gyilkol, mihelyt arra alkalom nyílik.”

Bámulva kérdem, mi indíthatta a magát felvilágosodottnak nevező osztályt a modern trimurti istenségnek elfogadására? Krisztus tanának gyűlölete, az igazságnak megvetése. Az igazságtól egyszer elpártolt emberi ész önmagában bizva, éltető elemét, magát az igazságot a maga útjain keresi, s nem bírván azt megtalálni, a legnagyobb tévelyekbe esik, hogy sisyfusi munkáját újból megkezdje. Krisztus, az igazság nem kell az elvakított emberi észnek, úgy elfordul tőle, mint Pilátus Krisztustól s rendesen odavész, anélkül, hogy az igazság ismereteié jutna. Lelke sötétségéből a tévelyek nyomó falakjai tódulnak elő s nagyobb nyomorba süllyeszti a boldogság után vágyó emberiséget, mint a milyenben volt. A tiszta igazság mindeti boldogságnak alapköve s épen mivel ennek birtokában nincsen, azért nyomorultabbá teszi a gyarló embert. Mondjátok meg, kit tesz boldoggá a modern vallás háromistensége? A pénzbárók szíve üres és kielégíthetlen, mindig nagyobb és nagyobb gazdagság után vágyódik s a világ összes kincseit szedhetné össze, még akkor is azt kiáltaná: „Ez mind nem elég!”

A politikus szíve sohasem telik meg boldogító dicsőséggel, – lelke sívár, pusztá, az elért dicsőség halvány fény, mely meg nem melegíti. Az ész-isten követői szappanbuborékként mozognak egy ideig s az égi nap színpompájában ragyognak: de alig hogy éri az ellenáramlat, szét pattannak, semmivé lesznek. Nincs megállapodottságuk, nincs békéjük, – hajóroncsként hanyatnak az élet-tenger hullámai által. És ilyen istenségekkel elégedjek meg az igazságot szomjúhozó nagy emberiség! Nem elégedhetvén meg, forrong és lázong, szórja gyűlölete mérges nyilait mindazokra, kik a három istenség egyik-másikának nagyobb kegyeltjei, mint ő, s midőn a mérges nyíl eltéveszti célját vagy hatástalanul pattan vissza az arany páncéltől, akkor mérhetlen dühében az általános

öldöklést, pusztítást, a jelen társadalom alapjainak felforgatását proklamálja. Az isteni igazságnak megvetése a magukat felvilágosultaknak nevezők részéről, a pénz-istennek roppant hatalma, az állam-istennek dölyfe, az ész-istennek hetvenkedése szüli azt az anarchiát és vad szociál-demokraciát, mely most előbukkanva, napról-napra félelmetesebbé válik. Ő is szülte a liberális racionalizmusnak, követője a durva materializmusnak, ő is részt követel az anyag-isten kincseiből, az állam-isten hatalmából, az ész-isten dicsőségéből, mert ő is felvilágosodott lett, midőn a három istenség buzgó apostolainak szavára a krisztusi hitet eldobta, a kereszténység istenét gúny tárgyává tette. Nem tudja felfogni, miért úszszanak egyesek, kik szintén oly hitetlenek, mint ő, bőségben, dicsőségben és hatalomban? míg ő, daczára fárasztó munkájának, könnyekkel áztatott keserűség-kenyerét enni kénytelen. Ha nincs más Isten, mint a felvilágosodottaknak modern három istene, akkor ezekkel nagyon könnyen elbánik, mert érzi és tudja, hogy cseréplábakon áll. A cél elérése céljából szervezkedik, tömörül az elégedetlenek roppant hada s forradalmi utón akarja a három istennek trónját ledönteni, a hitetlen intelligenciát vérbe fullasztani, a földet összes kincseivel magának meghódítani s a földi élvek menyorszáját megállapítani.

Íme, odáig juttatta a felvilágosodottak modern vallása vagyis vallási nihilizmusa a nagy ember-tömeget. A kitörendő forradalom szellemei már repkednek a megvetett negyedik osztály soraiban. - lánggra gyullasztják s nincs messze az az idő, a midőn vétkes és ártatlan vére összevegyül azok dühös csapásai alatt, kik a bosszú kardját élesítik, hogy mielőbb forgathassák.

Csak terjeszszétek ti felvilágosodottak a ti vallástokat, én biztosítlak benneteket, hogy a ti istenségek közül egyik sem fog megmentetni, mert veletek együtt elpusztulnak azok is. Erre számít a vad szociáldemokrácia, midőn elvakultságában s elkapatottságában jövődő államról és vallásról, vagyis újabb formájú vallási nihilizmusról beszél. Bármennyire biztatják is magukat a szociál-demokraták jövődő államukkal, melyben az emberiség Istent nem fog ismerni, mi mégis azt hangoztatjuk,

hogy az ember, mint azt a történet bizonyítja, igazság nélkül nem élhet. S mivel Krisztus az élet, út és igazság, tehát a jövő is Krisztusé s nem a vad szocializmusé leendő. A liberalizmus is azzal kérkedett, hogy Krisztus tanát és egyházát meg fogja semmisíteni és íme! daczára a modern három istenség dühös kirohanásának, Krisztus él, uralkodik és uralkodni fog a jövőben is; ő az idők ura, ő előtte ezer év mint egy nap s egy nap mint ezer év. Az emberiség szövetkezhetik ellene poklok hadával s még sem árthat neki, mert hatalma véghetetlen, intézménye megdönthetetlen, még a pokol kapui sem vesznek erőt rajta. Ezt tudva, bátran hangoztatjuk: A jövő Krisztusé! Christus victor!

Jelen munkámat szebben nem fejezhetem be, mint Dr. Karsch Loilion „Materialismus, Rationalismus és a Kereszténység” című művének következő fejezetével:

A JÖVŐ KRISZTUSÉ.

Van Isten, halhatatlanok vagyunk, magas rendeltetésünket csak vallásgyakorlat által érzük el.

Melyik vallás által?

Lélekben magam előtt látom az emberiség fel s alá hullámzó millióit, e fájdalmas szózatot hallatva: Igazságra éhezem, igazságot adjatok nekem, szeretettel táplálkozom: tanítsatok meg engem arra, hogy kit szeressek, hogyan szeressek? Á bűnök viperáit keblemben hordozom: szabadítsatok meg engem azoktól. Az égbe kívánkozom egy jobb lét után: mutassátok meg nekem oda az utat! Oh emberek könyörüljete meg rajtunk, mert különben elveszünk!

E borzasztó jajkiáltásra kiválik a végtelen embertömegből néhány férfiú, kik felkaczagva azt mondják a panaszkodókhoz fordulva: Balga tömeg, kérdezd meg eszedet, fordulj a természethez, ez megtanít téged mindenre, kielégíti minden magasabb igényeidet!

Ki ne ismerné e nemesszívű (!) emberbarátokat? Nevök: rationalista bölcsészek.

Ámde az emberiség visszadörgé: Ne gúnyolódjatok velünk, ne üzzetek balga játékot fájdalomunkkal. Jól ismerünk benneteket. Ti hazudtok nekünk s minekünk nem hazugság kell, hanem igazság!

A materialisták és idealisták még annál is balgább tanácsa után nyomasztó szünet áll be.

Most előállanak, Mózeset kivéve, mindazok, kik valaha vallást alapítottak s azt pozitív alapra fektetvén, valamely istenségtől származtatták. Utolsónak Mohamed áll elő. Emberek – így szólalnak meg ők – mi jól tudjuk, hogy ember rajtatok nem segíthet

Magas igényeiteket csak az istenség elégítheti ki. Tudjátok meg tehát, hogy mi az Isten küldöttei vagyunk hozzátok. Azért ránk hallgassatok, mert a mit tanítunk, nem emberi, hanem Isteni bölcsesség!

E nagy szóra feltűnő mozgást veszünk észre e végtelen tömegben. Oda tódulnak mindnyájan az istenség hírnökeihez, kérdezvén: Kik vagytok ti? Mivel bizonyítjátok be nekünk, hogy az ég követői vagytok?

Elmondák, tudjuk, mi történt. Az istenség a küldötteinek tanai, törvényei, csodái idő folytában köznevetség s megvetés tárgyává lőnek. Gyarló emberi műnek bizonyultak be. Az emberiség újra a kétségbeesés örvénye előtt áll: panaszkodik, sír, örvöng.

Mi ez? Nézzétek, tizenkét galileai zsidó férfiú jelenik meg: Megálljatok szerencsétlen testvéreim! Mit akartok! . . .

Megállítják a népeket és nemzeteket a kétségbeesés örvényei előtt. Azután, midőn a közfigyelem feléjük fordult volna, rámutatnak a kereszten függő Jézus Krisztusra, kit balról a pátriárkák és jobb felől Mózes környeznek, ez örvendetes szózatot hallatván: Halál helyett élet vár rátok: íme ott a kereszten függ az örök élet! Ti meg vagytok szabadítva; az ott a kereszten szabadított meg minket! Van igazság, van szeretet, van remény: íme ott a megtestesült örök igazság, szeretet, irgalom – a názáreti Jézus Krisztus!

Mi történt? Tudjuk, nagyon jól tudjuk, hogy mi történt. Az emberiség a kereszthez borul s kétezer év óta ismétli Péter apostol első vallomását: Kihez menjünk? Az örök-élet igéi nálad vannak s mi megismertük, hogy Te vagy Krisztus, az élő Istennek Fia!

S ugyan, hogy ne hinnének Jézus Krisztusnak, hogy ne szeretnék őt, hogy ne bíznánk mi benne, kinek istensége mellett bizonyosságot tesz minden az égben és a földön?

Hogy ne hinnénk Jézus Krisztusban?

Bizonyosságot tesz mellette az égben az Atya és Szentlélek Isten; az angyalok, kik szolgálának neki; bizonyosságot tesz fölöle a földön az egész emberi nem: a zsidók, a pogányok és keresz-

tények; királyok és szolgák; jók és gonoszok; bölcsék és tudatlanok;

a szerencsések és sorstól üldözöttek; ellenség és jóbarát; gazdagok és szegények; élők és halottak, kiket feltámasztott; gyermekek és aggastyánok. Bizonyoságot tesz felőle a történet és ész, szív és lelkiismeret, sőt az öntudatlan természet is. Kérdezd meg a napot s azt feleli: Az Isten Fia halálakor elsötétültem. Kérdezd meg a földet s azt feleli: Láttam haldokolni az Urat és feltámadni a sírból; ott a fájdalom, itt az öröm nagysága megindított. Kérdezd ki a tengert, s visszafeleli: Hullámaimon hordozám őt, kihez a bűnnek még gyanúja sem férhet. Hívjad fel vallomásra a vihart, s ez is azt zúgja vissza: Láttam őt, s engedelmeskedtem parancs-zavának. Szólítsd fel a villámot s égiháborút, azok is megvallják, nem tagadják, hogy szolgálatára valának a dicsőségnek. Kérdezd a templomot, melynek kárpitja kettéhasadt. Idézd elő a démonokat a föld alól, megzavarodva vallják be ezeket: Dávid Fia meggyötört minket, tovaűzött s ellenállott kísértésünk ingereinek. Szólítsd végre a múltat és jelent: „A régiek elmúltak, íme, mindenek megújultak.” hangoztatják az apostolokkal. Jézusé tehát a múlt és jelen. Ugyanazé a jövő dicsőség is.

A jövő nem Krisztusé többé! . . .

Íme, e jóslatot hallom onnét a hitetlenség táborából felém hangzani, mely, miután a múltat és jelent nem rabolhatja ei Jézusunktól: a jövőre hivatkozik szünet nélkül, attól várva hazug elvei diadalát, s a keresztény vallás isteni művének felozslását, az egyház bukását.

Hiú, együgyű önámítás! Újra hangsúlyozzuk, hogy a jövő is kizárólag Jézus Krisztusé, s nem lehet másé, mint a keresztre feszített názáreti Jézus Krisztusé. Biztos, diadalmas jövője csupán csak a keresztény vallásnak van és lehet.

Akarjátok tudni miért?

Azért, mert az emberiség nem fog megváltozni. Jövőben is az marad, a mi volt évezredek előtt s ami ma. Tudniillik mindig szüksége lesz az igazság kenyerére, s hazugsággal, hiu ígéretekkel nem fogja beérni sohasem. Támaszra lesz szüksége mindig gyarlósága érzetében, engesztelőre bűnei tudatában és embernél maga-

sabb isteni kalauzra oda, hova minden nemes szív és nagy lélek vágyakozott.

Az emberi természet tehát ma, holnap s jövőben is mindig ugyanaz marad. Ha pedig ezt nem tagadhatjuk, akkor azt is meg kell engednünk, hogy miként a múltban: akként ma a jövőben is, egyedül Jézus Krisztus lehet és senki más az emberiségre nézve: Tanító, Törvényhozó, Király, Bíró, Engesztelő, egyházában és egyháza által; mert ő is változatlan irántunk viseltető szeretetében, irgalmában, bölcsességében és hatalmában. Krisztus ma, holnap és mindörökké ugyanaz.

Azt megengedjük, hogy a jövő oly értelemben a hazugságé lesz s nem a keresztény vallásé, a tévedésé s nem az igazságé, hogy mindig lesznek, miként mindig valának s talán többen, mint egyelőre gondolnók, a kiket a hazugság Jézustól elszakít, hogy Barabás mellett határozzák el magukat választásra. Ez megtörténhetik, de Jézust az emberiségtől nem rabolhatják el soha. Attól elszakítani lehetetlen. Hiába ölik meg tanítványaiban, hiába temetik vagy legalább készülnek sírba temetni őt egyházában, ott is élni fog ő, hol a hitetlenek reménytelenül rothadnak. Kikel a sírból előbb-utóbb diadalmasan, futásra kényszerítve a hazugság ostoba katonáit. Megengedjük, mondom, annak lehetőségét annyival inkább, mert Jézus és az apostolok előre megmondák azt. A szabad akarat mindig szabad marad. Isten nem létesítette azt, amit nem akart. A választás szabadsága Jézus és Barabás közt nemcsak a zsidóknak volt adva, hanem minden embernek fenn van tartva. E szabad választás olykor egész népekre ruháztatik. Az újabkori civilizáció ki van téve e rettenetes kísértetnek. S íme, úgy látszik, Barabást óhajtja inkább s szívesen hallgatja azokat, kik Jézus halálát, uralmának megszüntetését kiáltozzák.

Ah, de mit ér e lárma, midőn az örök életet megölni, sírba temetni nem lehet? S ha megölik is, mit ér, ha feltámad az?

Az igazság diadalát késleltetni lehet talán, de megakadályozni sohasem.

„A kornak, mely Jézust újra Kálváriára viszi, caprei Tiberiusokat fog látni, kiknek – mint isteneknek – templomokat emel-

nek. De ez istenítés csak percnyi leszen, míg az egyház örökké élni fog; igen, még azok percnyi isteníttetése alatt is élni s a megváltás munkája érvényesülni fog, mert Krisztus irgalmának titkai ép oly megfoghatatlanok, mint hatalmáéi. Veillot Lajos e gyönyörű szavaihoz mellékeljük még Poujoulat szavait is befejezésül e munkának: „Isteni megfeszített! Minél erősebben tartják karjaid a nemzeteket, annál jobban tagadják örökkévalóságodat, ez életnek minél több forrása csurog alá sebeidből, annál inkább vannak azon, hogy Isten czímed s eredetedtől foszszanak meg Téged. Az ember azt akarja, hogy csak ember légy. mivel a csodálat mire sem kötelez, míg az imádás mindenre . . . Hát az ember a port már nem különbözteti meg attól, a mi maradandó, ragyogó és halhatlan? Isteni megfeszített! Műved felülről van,, azért tart; az ember műve a földről való és el is múlik . . . Légy mindig világom, főnököm, pásztorom: áldd meg e világot, légy kegyelmes Istene még azoknak is, kik Istenül ismerni vonakodnak! . . .”

Vége.

A MŰ MEGÍRÁSÁNÁL HASZNÁLT IDEGEN SZERZŐK RETŰRENDES NÉVJEGYZÉKE.

1. Aquinoi szt. Tamás: Summa Theologiae.
2. Bita: A keresztény vallás isteni eredete. Budapest, 1876.
3. Buchner: Kraft und Stoff. 247. oldal.
4. Bougaud: A kereszténység és korunk. Fordították Dobos Lajos és Spett Gyula. Nagyvárad, 1883.
5. Catechismus Romanos.
6. Cortes Donoso: Essai sur le Catholicisme. Paris, 1851.
7. Döllinger: Heidenthum und Judenthum. 604 oldal.
8. Fourmont: Rqflexions critiques sur les anciens peuples. Paris, 1735.
9. Fustel des Coulanges: Az ókori község. Fordította Bartal Antal. Budapest, 1883.
10. Giraldi: De diis gentium varia et multiplex história seu syntagm atibus XVII comprehensa, in qua simul de eorum imaginibus et cognominibus agitur, plurimaque etiam hactenus multis ignota explicantur et pleraque clarius tractantur. Basel, 1548.
11. Hettinger: Apologie des Christenthums. Freiburg, 1875.
12. Hegel: Geschichte der Philosophie.
13. Kant: Kritik der reinen Vernunft.
14. Karsch: Materialismus, rationalismus és a kereszténység. Nagyvárad, 1883.
15. Klobusiczky: Did vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion. Budapest, 1829.
16. Lavaux: Histoire de la fable conférée avec l'histoire de sainte . Amsterdam, 1731.
17. Natalis: Mythologiae sive explanationis fabularum libri X. Lyon 1850.
18. Renan: Etude de l'histoire religiense 7., 8. 1.
19. Rousseau: Emile T. III.
20. Schlegel: Geschichte der alten und neueren Litteratur. I. kötet, 55. 1.
21. Schneider: Unsterblichkeitsidee. Regensburg, 1870.
22. Spamer's illustringierte Weltgeschichte. Leipzig, 1893.
23. St. Croix: Recherches historiques et critiques sur les mystères de Paganisme.
24. Stöckl: Korunk nagy kérdései. Fordította Répássy János. Eger, 1883.
25. Strauss: Glaubenslehre. II. 495 1.

26. Tournemine: *Projet d'un ouvrage sur l'origine des fables.*
27. Werner: *Religionen und Culte des vorchristlichen Heidenthums.* Schaffhausen, 1871.
28. Vossius: *De theologia gentili et physiologia christiana et de origine et progressu idololatriae libri IX.* Amsterdam, 1642.
26. Villemain: *Tableau de l'Eloquence chrétienne au IV. siècle.* Paris, 1855. 24. 1.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	V
Bevezető rész.....	1
A különféle vallásoknak történeti alapon való fejtegetése	10
China	12
India	13
A Buddhizmus.....	27
Az indus vallás befolyása az indus nép bel- és küléletére.....	66
Egyptom	75
Az assyrusok és babiloniak vallástörténete	90
Phönícia	94
Perzsia	97
Zsidóország	105
Hellas és Róma.....	111
A lélekről és halálról való hit	119
A halottak tisztelete.....	125
A szent tűz.....	128
Az állam istenei.....	133
Róma	143
Afrika.....	149
Amerika	154
Ausztrália	158
A mohamedánizmus	159
A pogány vallás okai	164
A keresztény kinyilatkoztatás szükségessége.....	168
Isten és ember.....	196
A kereszténység fölénye az ókori vallások fölött	204
A krisztusi vallás és ellenségei	226
A felvilágosullak vallása	276
A jövő Krisztusé.....	288
A mű megírásánál használt idegen szerzők betűrendes névjegyzéke	293